

E.M.Hacızadə

**AZƏRBAYCANIN QURUDA
NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSİNDƏ
İQTİSADI İSLAHATLAR VƏ
SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİ.**

Bakı-Elm-1998

Elmi redaktoru
akademik Ziyad Səmədzadə

Hacızadə E.M.

Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. - Bakı. Elm, 1998, 144 s.

ISBN 5-8066-0928-6.

Əsərdə XX əsrdə quruda neftqazçıxarma istehsalının dinamikası, inkişaf mərhələləri və meylləri yeni baxışlar baxımından təhlil edilmiş, neftqazçıxarma kompleksinin idarə edilməsini təkmilləşdirmək məqsədilə yeni struktur dəyişikliklərinin zəruriliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sahənin tələblərinə cavab verən strukturun reallaşmasının iqtisadi mexanizmi təklif olunmuşdur. Həmçinin istehsalın restrukturizasiyası və diversifikasiyası strategiyası ilə bağlı problemlər, Azərbaycanda quruda neftqazçıxarma sənayesində özəlləşdirmənin, neft biznesinin, milli sahibkarlığın inkişafı xüsusiyyətləri araşdırılmış, milli dövlət mənafeyinə uyğun gələn istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Əsər neft sənayesində çalışan mütəxəssislər, qazıma idarələrinin mühəndis-texniki işçiləri, iqtisadçılar, müvafiq elmi-tədqiqat institutları, ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

H $\frac{2503010000}{655 (07) - 98}$ *Qrifli nəşr*

© «ELM» NƏŞRİYYATI, 1998

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	05
--------------	-----------

I Fəsil

Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksinin inkişaf mərhələləri

1.1. Azərbaycanın neft və qaz hasilatı tarixindən	09
1.2. Neft-qaz hasilatının dinamikasında əsas meyillər və başlıca amillər	21
1.3. Yeni iqtisadi sistemə keçid ərəfəsində neftqazçıxarma sənayesinin vəziyyəti	29

II Fəsil

İstehsal xərcləri və xam neftin qiymətinin təkmilləşdirilməsi problemləri

2.1. Xam neftin qiyməti və onun müəyyənləşdirilməsi	43
2.2. Quruda neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin strukturu və xarakterik xüsusiyyətləri	53
2.3. Quruda neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin azaldılması imkanları və perspektivlər	57

III Fəsil

Quruda neft-qaz hasilatının artırılmasında səmərəlilik problemləri

3.1. Hasilatın artırılmasında texniki iqtisadi tədbirlərin əhəmiyyəti	65
3.2. Əmək məhsuldarlığı və məşğulluq problemi	73
3.3. «Ödəməmələr» problemi	78
3.4. Neft mədənlərində ekoloji problemlər	86
3.5. Neft-qaz sənayesində iqtisadi işin təşkili və səmərəliliyi	89

IV Fəsil

Bazar münasibətləri şəraitində quruda neftqazçıxarma kompleksində idarə etmənin təşkilinin prinsipləri

4.1. Quruda neft-qaz hasilatında ilk idarəetmə formaları	94
4.2. Quruda neftqazçıxarma kompleksində idarəetmə mexanizminin struktur dəyişikliklərinin aparılması və zəruriliyi	98
4.3. İdarəetmədə perspektiv mütərəqqi formalar	113
4.4. Yanacaq sənayesinin restruktizasiya problemlər	118

V Fəsil

Quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatlar və onların dərinləşməsi problemləri

5.1. Quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi	126
5.2. Kompleksdə ilk islahat tədbirləri və onun nəticələri	132
5.3. Quruda neft kompleksində iqtisadi islahatların istiqamətləri	138
5.4. Quruda neftqazçıxarma sənayesində xarici investisiyaların cəlb edilməsi və müştərək müəssisələrin təşkili	148
5.5. Neftqazçıxarma sənayesində özəlləşdirmə və milli sahibkarlığın inkişaf problemləri	155

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	161
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	168
PE3IOME	173
SUMMARU	175

GİRİŞ

İqtisadiyyatımızın əsasını və mühüm hissəsini təşkil edən neftqazçıxarma sənayesi 20-ci əsrdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, özünün yüksəliş və enmə mərhələlərini yaşamışdır. Məhz bu əsrdə Azərbaycan neft sənayesi müxtəlif ictimai-iqtisadi sistemlərdə bulunmuş, iri dövlətlərin siyasət azarının, müharibə və qovğaların yedəyində getmişdir.

Hazırda neft və qaz sənayesinin inkişaf problemləri gənc müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin ən həlledici istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. 1991-ci ildən Azərbaycanın bütün tarixi ərzində ilk dəfə olaraq onun neft sərvətlərinin xalqa məxsusluğu təmin edilmiş, neftqazçıxarma sənayesinin milli dövlət mənafeləri baxımından inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli, real şərait yaranmışdır. Ona görə də iqtisadiyyatımızın aparıcı sahəsi neftqazçıxarma sənayesinin keçdiyi yolun tədqiq olunması, onun inkişafına təsir edən amilləri, meylləri müəyyən etmək elmimizin vacib vəzifələrindən sayılmalıdır.

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra respublikanın neft-qaz sərvətləri xarici dövlətlərin, dünyanın ən iri şirkətlərinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Xəzərin zəngin neft ehtiyatları Azərbaycana olan marağı o qədər artırmışdır ki, indi onun neft resurslarından istifadə məsələsinə dünya siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi baxılır. Artıq bu sahədə bir çox tanınmış nəhəng neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlanmış, Azərbaycanın dünyanın inteqrasiyasına qovuşması sahəsində mühüm, konkret addımlar atılmışdır. Belə bir strateji istiqamət respublikada neftqazçıxarma sənayesinin problemlərinin elmi cəhətdən daha ətraflı tədqiq edilməsini zəruri edir.

Qeyd etmək lazımdır ki Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsindən başlayaraq bu mühüm sahəyə laqeyd, systemsiz münasibətdən respublikanın neftqazçıxarma sənayəsi böhranlı vəziyyətə düşmüşdü. Belə vəziyyət Azərbaycan neft-qaz sənayesinin flaqmanı olmuş quru sahələrində daha kəskin xarakter almışdır. Onun neft və qaz ehtiyatları tükənmiş, quyu fondu, avadanlıqları köhnəlmiş, maliyyə imkanları azalmış, çətinliklər bütün struktur və bölmələri çulğamışdır. Bütün istismar müddəti ərzində quru sahələrindən 1059 milyon ton karbohidrogen hasil edilmişdir ki, onun 930 milyon tonu neftin, 129 milyard kub metri qaz kondesatının payına düşmüşdür. Bir neçə yataqda istismar istisna olmaqla, bütün quru sahələrdə hasilat özünün sonuncu mərhələsini yaşayır. Hazırda quruda mövcud olan 42 neft və qaz yatağından 36-sı istismardadır. Neft hasilatı 1,6 milyon ton, qaz hasilatı 240 milyon kub metr həcmindədir.

Lakin elmi axtarışlar sübut edir ki, vəziyyət çıxılmaz deyildir. Quru sahələrində hasilatın artırılması, yeni neft-qaz yataqlarının kəşf imkanları hələ tükənməmişdir. Hazırda kompleksdə islahat tədbirləri sürət götürməkdədir ki, bunlar da Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm H.Ə.Əliyev cənablarının 1995-ci il sentyabr ayında neftçilərlə görüşündə qarşıya qoyduğu konkret tədbirlər proqramı ilə bağlıdır.

Neftqazçıxarma sənayesində yaranmış vəziyyət Azərbaycanın iqtisadiyyatına, onun tərəqqisinə böyük təsir göstərir. Sahənin inkişafı respublikada neft maşınqayırma, neft emalı, neft kimyası, neftin nəql edilməsi ilə bağlı güclü istehsal infrastrukturlarının yaradılmasını təmin etmişdir. Azərbaycanın elmi-texniki, istehsal potensialını neftqazçıxarma sənayesiz təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Məhz buna görə də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, onun iqtisadi dirçəlişi, neft və qaz sənayesinin yenidən qurulmasını, inkişaf etdirilmesini son dərəcə obyektiv zərurətə çevirir.

Hələ XIX əsrin axırlarında-XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda neft sənayesini əhatə edən elm formalaşmağa başlamışdır. Məlum həqiqətdir ki, keçmiş SSRİ-də neft sahəsi ilə bağlı elmlərin inkişafında Azərbaycan alimlərinin xidmətləri həmişə yüksək olmuşdur. Neft-qaz sənayesi ilə bağlı elmin inkişafında, xüsusilə, akademik A.X.Mirzəcanzadənin tədqiqatları müstəsna yer tutur. Onun neftqazçıxarma istehsalının texnologiyası, neft-qaz yataqlarının işlənməsinə dair çox saylı monoqrafiya və elmi tədqiqatları alimlərin birmənalı rəyinə görə dünya elminə mühüm töhfə sayılır. Alimin son dövrlərdəki tədqiqatlarında müasir dövrdə neft biznesinin geosiyasətlə əlaqəsi başlıca diqqət obyektinə çevrilmiş, dünyanın bir çox dövlətlərində və regionlarında neft ehtiyatlarının, hasilatın mümkün perspektivlərinin dərin elmi təhlili verilmiş, Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafında yanacaq kompleksinin rolu, amilləri konkret faktlarla açıqlanmışdır ki, bütün bunlar da bu tədqiqat əsərində mühüm elmi mənbə kimi əsas götürülmüş və istifadə edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin nəzdindəki elmi-tədqiqat institutlarında neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı elmi və əməkəli əhəliyyətli Respublika sərhədlərindən kənara çıxan tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir ki, bunlardan monoqrafiyada bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir.

Respublika sənayesinin strukturu, o cümlədən yanacaq kompleksinə investisiya qoyuluşu, yığım fondundan istifadə, elmi-texniki tərəqqi problemləri Z.Səmədzadə, F.Fərəcov, S.Hüseynov, H.İsmayılov, B.Xıdırov, M.Axundov və G.Yüzbaşovanın əsərlərində araşdırılmışdır. Neftqazçıxarma sənayesinin iqtisadiyyatı ilə bağlı problemlər iqtisadçı alimlər A.Ağayeva, N.Vançakova, A.Əhmədov, N.Hacıyev, N.Sultanova, İ.Kərimov, M.Həsənova, M.Kərimov, R.İmanzadə, Ş.Muradova, A.Partnov, Q.Səfərov,

M. Atakişiyev, Ə. Ələkbərov və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərin əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, müəllif tam səmimiyyətlə göstərir ki, mövcud tədqiqatlarda iqtisadi amillər, təsərrüfat mexanizmi məsələləri konkret tədqiq edilməmiş, daha dəqiq desək bir əsas obyekt kimi öyrənilməmişdir. Müəllif bu cəhəti xüsusi vurğulayır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların ətraflı, sistem şəklinə həyata keçirilməsi, onun dərinləşməsi, inkişaf etdirilməsi çox ciddi və bu vaxtadək işlənməmiş, elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANIN QURUDA NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Azərbaycanın neft və hasilatı tarixindən

Tarixi adını oddan-alovdan almış Azərbaycan mühüm neftqazçıxarma rayonu kimi dünyada məhşurdur. Neftin və onun çıxarılmasının Azərbaycanda qədimdən mövcudluğu artıq dünya elminə çoxdan məlumdur. Ərəb coğrafiyaşünası Əbdül Həsən Məsudi, italyan səyyahı Marko Polo, fransız Jurden Katalini de Severak, alman səyyahı Engelbert Kemferin və başqaları əsərlərində Azərbaycanda hələ orta əsrlərdə neftin mövcudluğu və istismarı haqqında şərhlər vermişdir. Planetimizdə ilk neft quyusu Azərbaycanda məhz Abşeron yarımadasında 1847-ci ildə qazılmışdır. Lakin tarixi mənbələr bu diyarda nefti daha erkən, eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə çıxarıldığını xəbər verir. Balaxanlı usta Allahyarın 1594-cü ildə inşa etdiyi 60 metrlik neft quyusu Azərbaycanda orta əsrlərdə neftin çıxarılmasına bənzərsiz dəlildir. Burda məlumdur ki, 1724-cü ildə Abşeronda neft quyularının xəritəsi tərtib olunmuşdur. Ölkəmizdə neftin qədimdən çıxarılmasına baxmayaraq, onun hasilatı haqqında statistik məlumatlar XIX əsrin əvvəllərindən start götürür. Məlumatlara görə 1821-1871-ci illər ərzində Abşeronda 320 ton neftin çıxarılmışdır.

Neftin gərəklilik sferasının genişlənməsi neftqazçıxarma sənayesinin yaranmasına səbəb olmuş, hələ də tükənməyən, aktuallığını itirməyən neft erasını yaratmışdır. Belə bir fakt maraqlıdır ki, 1872-ci ildə Rusiyada hasil olunan 27 min ton neftin 26 min tonunu isə Qrozni və Krasnodar yataqları vermişdi. Artıq 1894-cü ildə Azərbaycanda çıxarılan neftin miqdarı ABŞ-dakı səviyyəyə bərabər idi. 1901-ci ildə isə hasilatın həcminə görə Bakı dünyada birinci yerə çıxmışdı. Həmin ildə dünyada 20 milyon

tondan bir qədər çox neft çıxarılmışdır ki, bunun da yarından çoxu Azərbaycanda, Abşeron yarımadasında hasil edilmişdir. XIX əsrin 70-80-cı illərində ABŞ-ın neft sənayesinin göstəricilərini Azərbaycanla müqayəsi etmiş mütəxəssiz müəyyən etmişlərki, o dövrdə Pensilvaniyada qazılmış 14000 quyudan 3-4 mini, Abşeronda isə 100 quyudan 40-ı neft veriridi. Şimali Amerikada neft azı 1500 fut dərinlikdən çıxarılırdı. Abşeronda işləyən quyuların dərinliyi isə 300 fut idi. Şimalı Amerikada bir neft quyusunun orta gündəlik məhsuldarlığı 60 pud, Abşeronda 1000 puddan çox idi. Neftin hər pudunun qiyməti orta hesabla Şimali Amerikada, Balaxanı mədənlərində satılan neftdən 9-10 dəfə baha idi. Bu rəqəmlər Abşeronda neft hasilatının yüksək səmərəyə malik olması haqda əyani təsəvvür yaradır. Azərbaycanlı alim professor E.Muradəliyevanın məlumatlarında 1890-cı ildə Bakı stansiyasından qərbə 55 milyon pud həcmdə neft daşınıldığı və bu illər ərzində Bakı limanının yük dövriyyəsinə görə Rusiyanın limanları içərisində birinci yeri çıxması faktı göstərilir.

1864-cü ildə Çar hökuməti dağ-mədən sənayesində təhkimçi əməyinin tətbiqini qadağan etdikdən sonra XIX əsrin 70-90-cı illərində Bakıda neft hasilatında ciddi yüksəlişlər əldə olundu. İnkişaf o qədər sürətlə gedirdi ki, artıq 1879-cü ildə Abşeronda əl ilə quyuyu qazılması tətbiq edilmirdi.

Neft sənayesi və onunla əlaqədar sahələrin inkişafı Bakı şəhərinin özünün güclü inkişafına səbəb olmuşdur. Bu illərdə neft sənayesi ilə bağlı infrastrukturun yaranması təşəkkül tapmış, 1875-cı ildə isə Bakının neft sənayesinin cəmləşdiyi məşhur Qara şəhər meydana gəlmişdi.

Əhalinin artım sürətinə görə Bakı o dövrdə dünya şəhərli icərisində birinci yeri tutmuşdur. Neft və qaz hasilatının artmasına iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi də böyük təsir etmişdi. XIX əsrin ortalarında bu sahə dövlətin ixtiyarına keçmiş, sonralar sahibkarlar, tacirlər, quyuları müəyyən

müddət öz ixtiyarlarına götürərək, dövlət vergi ödəmişlər. Hasilatın sürətli artımı XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda yerli və xarici neft inhisarları meydana gəlməsinə səbəb oldu. Yüksək mənfəət götürmək ehtirası neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı ilə nəticələndi.

XIX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə XX əsrin birinci onilliklərində, o cümlədən Birinci dünya müharibəsinin sonunda da Bakı nefti uğrunda mübarizə Avropa dövlətlərin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Məhz bu illər ərzində intensiv sürətlə birini təşkil edirdi. Məhz bu illər ərzində intensiv sürətlə artan neft hasilatı getdikcə daha çox siyasi xüsusiyyət daşıyırdı. Tarixi faktlar, tarixşünaz alimlərimizin tədqiqatları, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda fədakarcasına mübarizə aparan M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşovun əsərləri, bu illərdə neftin daha çox siyasi xarakter aldığını göstərirdi. Azərbaycanın nefti uğrunda mübarizə, ona sahib olmaq arzuları neft və qaz sənayesinin inkişafına bu və ya digər dərəcə təsir edirdi¹. 1872-ci ildən Oktyabr şevriləşməsinə qədər Rusiyada hasil olunmuş 270,2 milyon ton neftin 84,1%-i Azərbaycanda hasil edilmişdir. İntensiv neft hasilatının tarixi isə 1872-ci ildən başlanır. 125 il ərzində Azərbaycanda 1,3 milyard tondan artıq neft hasil edilmişdir ki, onun da 930,3 milyon tonunu quru sahələri vermişdir. Çox illər neft yataqlarının amansızcasına istismarına baxmayaraq Azərbaycanın nefti tükənməmiş, kəşf edilmiş və ediləcək yeni yataqlar onun sonrakı illərdə də odlar ölkəsi kimi məşhurluğunu yaşadacaqdır.

Aşağıdakı cədvəldə 1872-ci ildən 1917-ci ilə qədər Rusiyada hər il üzrə neft hasilatında Azərbaycan neftinin xüsusi çəkisi və dioqramda 1913-cü ildə dünyada neft hasilatını əks etdirən məlumatlar əksini tapmışdır:

¹M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan cümhuriyyəti». Bakı 1990, Ə.M.Topçubaşov. «Azərbaycan təşəkkülü». Bakı 1994, Mir Yaqub. «Beynəlxalq siyasətdə petrol». Bakı 1994.

Cədvəl 1

**1872-1917-ci illərdə Rusiyada və o cümlədən Azərbaycanda
neft hasilatı**

(min tonla)

İllər	Rusiya	Azərbaycan	İllər	Rusiya	Azərbaycan
<i>1872</i>	27	26	<i>1895</i>	6935	6256
<i>1873</i>	68	66	<i>1896</i>	7115	6385
<i>1874</i>	106	82	<i>1897</i>	7566	6949
<i>1875</i>	153	105	<i>1898</i>	8635	8014
<i>1876</i>	213	183	<i>1899</i>	9264	8534
<i>1877</i>	276	248	<i>1900</i>	10684	9866
<i>1878</i>	358	329	<i>1901</i>	11987	10979
<i>1879</i>	431	395	<i>1902</i>	11621	10504
<i>1880</i>	382	343	<i>1903</i>	11099	9854
<i>1881</i>	701	656	<i>1904</i>	11665	10182
<i>1882</i>	830	818	<i>1905</i>	8310	6784
<i>1883</i>	1039	983	<i>1906</i>	8885	7452
<i>1884</i>	1533	1460	<i>1907</i>	9760	7934
<i>1885</i>	1966	1884	<i>1908</i>	10388	7815
<i>1886</i>	1936	1876	<i>1909</i>	11248	8303
<i>1887</i>	2405	2327	<i>1910</i>	11283	8232
<i>1888</i>	3074	2986	<i>1911</i>	10547	7537
<i>1889</i>	3349	3249	<i>1912</i>	10408	7799
<i>1890</i>	3864	3737	<i>1913</i>	10281	7669
<i>1891</i>	4610	4499	<i>1914</i>	10013	7101
<i>1892</i>	4775	4658	<i>1915</i>	10138	7481
<i>1893</i>	5620	5381	<i>1916</i>	10826	7894
<i>1894</i>	5040	4808	<i>1917</i>	8800	6646

Əldə olunan məlumatlar və sadalanan faktlar dünyada neft hasilatının tarixinin əsas hissəsinin Bakı ilə bağlılığının şəksizliyinə bir daha əsas verir. Elə bu səbəblərdən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında (27 iyul-7 avqust) ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən görüşlərdə, Abşeronda, Bakıda neft hasilatının böyük, zəngin tarixə malik olması ilə əlaqədar konkret faktlara istinad etməsi Amerikanın işgüzar dairələrin, neft kompaniyalarının xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan da Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesinin tarixinin daha ətraflı tədqiqi elmi və əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Böyük Oktyabr çevrilişi və Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikanın neft və qaz sənayesi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bolşevik hökuməti neft-qaz sənayesini bərpa və inkişaf etdirmək üçün mühüm tədbirlər planı işləyib hazırlayaraq onu ardıcılıqla həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ilin 24 mayında neft sənayesini milliləşdirmək barədə dekret qəbul etdi. Milliləşdirilmiş neft sənayesini idarə etmək üçün Azərbaycan Neft Komitəsi yaradıldı. Lenin tərəfindən Azərbaycan neftinə rəhbərliyə təyin olunmuş Serebrovski respublikada neft sənayesinin milliləşdirilməsini təmin etdi. Neft sənayesinin milliləşdirilməsi, bir mərkəzdən idarəetmə, geoloji-kəşfiyyat işlərinin genişlənməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, neft-mədən avadanlıqlarının istehsalının genişlənməsi, ilk dövrlərdə neft hasilatının artması ilə nəticələndi. Ümumiyyətlə, Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, birinci beçiliklər epopeyasında neftin əksər hissəsinin Azərbaycanda çıxarılması regiona mərkəzi hökumətin diqqətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Bu illərdə quru sahələrdə əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Bu illərdə quru sahələrdə geoloji kəşfiyyat axtarış işləri geniş vüsət almış, yeni neft yataqları kəşf edilmişdi. Bu illər həmçinin yeni «neftçi» şəhər, qəsəbələrin salınması, neft sənayesi zavodlarının və

yardımçı istehsal sahələrinin geniş infrastrukturun yaranması ilə yadda qalmışdır. 1940-cı ildə SSRİ-də neft hasilatının $\frac{3}{4}$ hissəsi Azərbaycanın payına düşürdü. II Dünya müharibəsinin başlancığı Azərbaycanın neft sənayesi qarşısında cəbhəni yanacaq təmin etmək kimi ağır bir cəzifə qoydu. Neft sənayesi cəbhənin tələblərinə uyğun yenidən quruldu. 1941-ci ildə Azərbaycanda quruda zirvə nailiyyət, 23451 min ton neft hasil edildi. Müharibə illərində Azərbaycan ölkəyə 75 milyon ton neft verdi. Bu o zaman SSRİ-də hasil edilən neftin 73,4%-ni təşkil edirdi. Azərbaycan neftçilərinin Böyük Vətən müharibəsindəki fədakar əməyinə tarixçi alim Qaraş Mədətov öz tədqiqatlarında geniş yer vermiş, müharibənin SSRİ-nin qələbəsi ilə başa çatmasında neftçilərimizin müstəsna rol oynamasını xüsusilə qeyd etmişdir². Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, söhbət təkcə ayrı-ayrı faktlarla neftçilərin əməyinin qiymətləndirilməsindən deyil, o illərdə güclü hərbi texnikası ilə dünyaya meydan oxuyan faşist ordusu üzərində qələbənin təmin edilməsində misilsiz rol oynamış Azərbaycan xalqının fədakar əməyinin tarix qarşısında qiymətləndirilməsindən gedir. Məlum faktdır ki, faşistlər SSRİ-ni məğlub etmək planında Bakını, və onun neftini ələ keçirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdular. Bu tarix bir daha ona görə xatırlanır ki, hazırda çətin vəziyyətini yaşayan qurudakı neftqazçıxarma müəssisələrinin taleyinə bu günkü göstəricilər baxımından yanaşılmasın. Onların bu gün mövcud problemlərinin çoxunu o dövrün, o ağır illərin həll edilməmiş problemləri təşkil edir. Akademik A.Mirzəcanzadə qeyd edir ki, «Tarixi şərait elə gətirmişdi ki, sovet dövlətinin quruculuğu, Böyük Vətən Müharibəsi, xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı prosesləri Azərbaycandakı yataqlarda mümkün həddən bir neçə dəfə artıq olmaqla daha intensiv istismarın aparılmasını tələb etmiş, layların səmərəli işlənməsi və planlı qazma əvəzinə, aktiv

² Q.Mədətov. «Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində». Bakı. Elm 1976.

ehtiyatlarda hasilat daha sürətlə aparılmışdır ki, bu da yerin təkinə bərpası mümkün olmayan ziyanlar yetirmişdir»³.

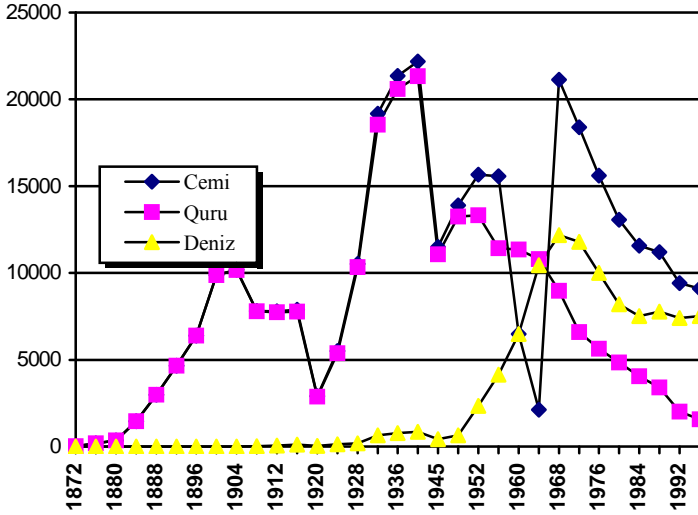
Müharibədən sonrakı illərdə SSRİ-məkanında - Volqaboyunda, Uralda, Sibirdə nəhəng neft və qaz yataqlarının kəşfi, respublikada neftinə olan tələbatı azaltdı, Azərbaycanın xüsusi diqqət sferasından çıxartdı. Xəzər dənizində kəşf edilən perspektivli neft-qaz yataqları hasilat balansını dənizin xeyrinə dəyişərək, quruda neftqazçıxarma sənayesinin problemlərini daha da dərinləşdirdi. 1949-cu ildə SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR-də dəniz neft yataqlarının kəşfi və istifadəyə verilməsi işinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər haqqında qərar qəbul etdi. Bu tədbirlərin icrası üçün ayrıca «Azərdəniz» tersti yaradıldı. 50-ci illərdən dənizdə neft hasilatı sürət götürdüyü halda, quruda istehsalın azalması davam edirdi. Dənizdə neftqazçıxarma praktikasının intensiv öyrənilməsi və manimsənilməsi dənizdə aşağı maya dəyərli hasilat, respublikada çıxarılan neftin dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. 50-60-cı illərdə dənizdə sürətlə artan hasilatın 1964-cü ildən quru sahələrindəki hasilatı arxada qoydu. 50-ci illərdə Əli-Bayramlı və Siyəzəndə neft yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar quruda hasilatın müəyyən müddət enməsinin qarşısı alınsa da bu proses uzun çəkmədi. 1960-1970-ci illərdə qurudakı neft və qaz hasilatında enmə prosesləri sürətləndi. 1970-1980-cı illərdə quruda hasilatın artırılması tədbirləri respublika hökuməti tərəfindən dəfələrlə müzakirə edilərək, ciddi nəzarətə alınsa əsas diqqət perspektivli neft və qazlı dəniz horizontlarına yönəlmişdi.

Aşağıda 1872-1996-cı illərdə Azərbaycanda neft hasilatının dəniz və quru sahələrini əhatə etməklə dinamikası qrafik üsulla verilmişdir:

³ А.Х.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов «Этюды нефтяной концепции Азербайджана». Баку 1994.

Dioqram 1

1872-1996-cı illərdə Azərbaycanca neft hasilatı (min ton)

1980-cı ildə quruda 4,8 milyon ton neft çıxarılmışdır ki, bu da 1950-ci il səviyyəsindən 8,5 milyon ton az idi, dənizdə isə 1980-cı ildə 8,2 milyon ton çıxarılmışdı ki, bu da 1970-ci il səviyyəsindən 0,5 milyon ton çox idi. 1985-ci ildən sonra SSRİ-nin sosial-iqtisadi həyatında gedən proseslər, təsərrüfat mexanizminin, iqtisadi həvəsləndirmənin təkmilləşdirilməsi, müəssisələrin müstəiliyinin artırılması ilə bağlı həyata keçirilən tam olmayan tədbirlər də neft sənayesinin inkişafında sabitliyi təmin etməmiş, əksinə onun problemlərini daha da dərinləşdirmişdi. 1990-cı ildə quruda 2,5 milyon ton, dənizdə 7,3 milyon ton neft istehsal edilmişdir ki, bu rəqəmlər də müvafiq olaraq 1980-cı il səviyyəsindən 2,3 milyon ton və 0,9 milyon ton az idi.

Aşağıdakı cədvəldə quruda neft və qaz hasilatının son 10 il ərzində enmə meylini xarakterizə edən rəqəmlər verilmişdir:

Cədvəl 2

**Azərbaycanda quruda neft və qaz hasilatının enmə meyli
1987-1997-ci illər**

İllər	Neft (min ton)	Enmə (%)	Qaz (min m³)	Enmə (%)
1987	3734	-	610,4	-
1988	3416	8,5	573,7	6,1
1989	3023	11,5	512,5	10,7
1990	2582	14,6	400,4	21,9
1991	2249	12,9	287,7	28,1
1992	2009	10,7	238,3	17,2
1993	1983	1,3	238,1	0,1
1994	1790	9,7	235,2	1,2
1995	1624	9,2	236,7	+0,6
1996	1575	3,0	239,0	+1,0
1997	1563	0,8	254,	+6,5

Azərbaycanın yanacaq sənayesinin tarixindən bəhs edərkən ayrıca onun qaz sənayesinin inkişaf tarixinə diqqət yetirmək maraqlı olardı. Azərbaycanın ərazisində min illər öncə qazın çıxması mühadisəsi müşahidə olunmuşdur. Atəşpərəstlərin qədim məskənlərindən birinin də Azərbaycan ərazisi olduğu artıq tarixi faktlarla sübut olunmuş və şübhə doğurmur. Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn hindistanlı tacirlər Suraxanıda təbii qaz çıxan yanar ərazidə atəşpərəstlik məbədi yaratmışlar ki, bu məbəd sonradan digər atəşpərəst zəvvarların müqəddəs ziyarət yerinə çevrilmişdir. Abşeronda Bibiheybət ərazisində ötən əsrin axırı XX ərin əvvəllərində uzun illər dəniz səthində təbii qazın çıxması ilə əlaqədar alışıma, yanma hadisəsi müşahidə olunmuşdur. Abşeronda Məhəmmədli

kəndinin ərazisində daim yanmaqda davam edən məşhur «Yanar dağ» səthi mövcuddur. Əvvəlki dövrlərdə bu yanacaq, enerji mənbəyinin əhəmiyyəti dərk edilməsə də, artıq XIX əsrin ortalarında təbii qazdan sənayedə, məişətdə istifadə olunmasına başlanmışdır. 1859-cu ildə Suraxanıda kiçik olmayan zavodda buxar əldə etmək üçün təbii qazdan yanacaq kimi istifadə olunmuşdur. 1902-ci ildə Suraxanıda qazılan quyu qaz fontanı yaratmış, sutkalıq debiti 57 min kub.m. olan bu quyu ilk qaz nəql etmə sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1920-1921-ci illərdə hasilatın artması ilə əlaqədar Azərbaycanda 34 milyon kub.m. qaz hasil edilmişdi. Qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar 1924-ci ildə «Azneftin» tərkibində qazın utilləşdirilməsi üzrə şöbə yaradılmış və sonradan şöbə «Azneft» İB-dən ayrılaraq müstəqil qurum kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. 1931-ci ildə artıq yaşayış massivlərinin 90-95% Bakı şəhərində qaz ilə qızdırılırdı. Qaz sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar 1936-cı ildə Azərbaycanda qaz kəşfiyyatı və istismar qazması ilə məşğul olan müstəqil qurum «Azqaz» təşkil edilir. Respublikada neft və qaz hasilatı inkişaf etdikjə qaz enerjisindən istifadə edilməsi daha geniş vüsət tapır. Artıq 1950-60-cı illərdə Respublikanın əsasən sənaye, kommunal təsərrüfatı, elektrik stansiyaları bu enerji növündən istifadə sisteminə keçmiş və iqtisadiyyatın bütün digər sahələrinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. 1969-cu ildə quruda rekord miqdarda 12,9 milyard kub metr qaz hasil olundu.

Respublikamız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qazın nəqli, saxlanması və təchizatı ilə bağlı sahələri bir qurumda birləşərək «Azəriqaz» Səhmdar Cəmiyyəti təşkil edilmişdir. Hazırda respublikanın qaz nəql etmə sisteminin infrastrukturuna 4 min km uzunluğunda diametri 1200 mm işçi təzyiqi 55 atmosfer gündəlik qaz nəql etmə qabiliyyəti 70 milyon kub metr magistral, 36 min km çox aşağı və orta təzyiqli qaz kəmərləri, ümumi qüdrəti 200 mqvt olan 7

kompresor stansiyası, 150 qazpaylayıcı stansiya, aktiv həcmi 3 milyard kub metr olan 2 yeraltı qaz ambarı və digər obyektlər daxildir. Bundan başqa ARDNŞ-in strukturunda təbii qazın təmizlənməsi və emalı üzrə ixtisaslaşdırılmış istehsal gücü 6,5 milyard kub metr olan Azərbaycan Qaz Emalı Zavodu fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın malik olduğu qaz nəqletmə sistemi 4 ölkənin Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya və İranın qaz nəqletmə sistemi ilə qarşılıqlı surətdə sıx bağlılığı vardır ki, bunlardan da son ikisi dünya qaz ehtiyatlarının mühüm hissəsini özündə cəmləşdirərək Avropa ölkələrinin marağını təbəssüm etdirməkdədir. Respublikamızın neft və qaz sərvətlərindən digər xalqlar və onların ayrı-ayrı nümayəndələri də az bəhrələnməmişlər. Azərbaycanın bu sərvətləri 1 əsrdən artıq müddətdə və xüsusən sovet hakimiyyəti dövrlərində qonşu respublikaların Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyanın enerji ehtiyatlarını təmin etmişdir. Əsrin əvvəllərində xarici sahibkarlar Azərbaycanda neft hasilatına sərmayə qoyaraq öz kapitallarını artırmış, kapitalist dünyasının məşhur simaları Rotsşild, Nobel qardaşları Bakı nefti hesabına daha da zəngin olmuşlar. Rusiyanın özündə də neft sənayesinin yaranması Azərbaycanla bağlı təşəkkül tapmışdır. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycanda neft-qaz yataqlarının kəşfi və istismarı onun həyatının bütün sahələrinə təsir göstərmişdir. Neft və qaz hasilatı hesabına çoxlu qəsəbə və şəhərlər salınmışdır. Əli-Bayramlı, Siyəzən, Neftçala, Salyan şəhərlərinin indiki sənaye potensialı, infrastrukturu Bakı şəhərində Suraxanı, Buzovna, Binə, Mərdəkan, Sabunçu, Bakıxanov, Rəsulzadə, Lökbatan, Patamdar və sair bu kimi qəsəbələrin bugünkü siması məhz neft amili ilə bağlıdır. Neft hesabına qeyd olunduğu kimi, respublikada qüdrətli sənaye sahələri yaranmış, Azərbaycanın iri neftmaşınqayırma, neft kimyası zavodları keçmiş İttifaqın təchizat bazasının əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycan həm də keçmiş SSRİ-də neft elminin mərkəzi sayılmışdır. Bir çox Azərbaycanlı neftçi alimlər bu elmin zirvəsini fəth etmişlər.

Akademik Y.Məmmədəliyev, A.Mirzəcanzadə və digərlərinin neft sənayesindəki elmi xidmətləri əvəzsizdir. Azərbaycanın geoloq alimi F.Salmanovun Sibir çöllərində fədəkar əməyi bu regionda nəhəng neft yataqlarının kəşfini təmin etmişdir. Böyük fəxrlə demək lazımdır ki, Rusiyanın iri «Lukoyl» neft şirkətinin yaradıcısı və rəhbəri həmyerlimiz V.Ələkbərovdur. Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutu (*indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*) öz elmi, təhsil potensialına görə keçmiş SSRİ-də müvafiq sahədə kadr hazırlığı üzrə birinci təhsil ocağı sayılmış və indinin özündə də əvvəlki şöhrətini saxlamışdır. Azərbaycan alimləri, neftçiləri SSRİ dövləti ərazisində olan demək olar ki, bütün neft və qazlı yataqların kəşfi, işlənməsi və istismarında fəallıq göstərmiş, dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə kəşfiyyat, istismar proseslərini həyata keçirmişlər. Yüzlərlə Azərbaycanlı geoloqlar, neftçilər, alimlər Şərqi Avropa ölkələrində, Afrikada, Yaxın Şərqdə, Hindistanda, Vyetnamda neft-qaz hasilatına mütəxəssis kimi cəlb olunmuş, bu ölkələrin çoxunda yerli neft sənayesinin əsasını qoymuşlar sırasında olmuşlar. Neft-qaz hasilatı qeyd olunduğu kimi, Bakı şəhərinin simasının dəyişməsində də əsas amil olmuşdur. Əsrin əvvəllərində neft hasilatından çoxlu gəlir götürən həmvətənlərimiz iri neft sahibkarlarına çevrilmiş, Bakı şəhərində tikinti quruculuq işlərini həyata keçirmişlər. Belə bir fikir həmişə mövcud olmuşdur ki, bolşeviklər Bakını ələ keçirməsəydilər, sovet hakimiyyəti Azərbaycanda qurulmasaydı Bakı şəhəri bu gün başqa, daha yaraşığılı, daha gözəl görkəmdə olardı. Bu onunla izah olunur ki, bolşevik hökuməti nefti milliləşdirdikdən sonra neft sənayesindən əldə olunan vəsaitdən kifayət qədər bu torpağın sakinlərinə məsrəf etməmişdir. Hesablamalar göstərir ki, respublikamızın bu əvəzsiz sərvətindən əldə edilən gəlirin cüzi bir hissəsi yalnız onun ehtiyatların sərf olunsaydı, və respublikanın sənaye kompleksi inkişaf etsəydi onda şübhəsiz ki, Azərbaycan dünyanın çox inkişaf etmiş varlı dövlətlərindən birinə

çevrilərdi. Məlum həqiqətdir ki, Böyük Vətən Müharibəsi illərində hər 4 sovet tankı və təyyarəsindən 3-ü Bakı benzini ilə hərəkətə gəlmiş və bu mühüm qələbə təmin olunmuşdur. Əsrin əvvəllərində neft hesabına varlanan Bakı milyonları xalqın maariflənməsində tikinti quruculuq, xeyriyyəçilik işlərinə az pul xərcləməmişlər. Bir sözlə neft Azərbaycan xalqının maariflənməsində, təhsilində mühüm rol oynamış, onun iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə, sənaye potensialının artırılmasına, xalqın mənəvi dəyərlərinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Neft amili milli şüurun inkişafında öz müsbət təsirini göstərmişdir. Pofoslu deyilsə də bu bir həqiqətdir: Neft Azərbaycanı daha çox Azərbaycan etmişdir.

1.2. Neft-qaz hasilatının dinamikasında əsas meyllər və başlıca amillər

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra diktatura iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına, milliləşdirmədən özəlləşdirməyə, təmərgüzləşmədən, total rejimindən sərbəst, yeni dünyəvi iqtisadi münasibətlər sisteminə qədəm qoymuşdur. Sovetlər İttifaqının iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi, ümumən xammal bazası əsasında təşkil olunmuş Azərbaycan iqtisadiyyatı indiki müstəqil dövlət quruculuqu prosesində bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş, onun prinsiplial tələbləri ilə üz-üzə dayanmışdır. Hazırda dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsində, iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar mühüm işlər görülsə də, dövlət strukturlarında yeni iqtisadi münasibətlər formalaşması və inkişafı istiqamətində, inzibatçılıq iqtisadiyyatından azad olmaq üçün, sistem xarakterli işlərin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

SSRİ dövləti dağıldıqdan sonra bir çox postsovet ölkələri kimi, Azərbaycan xalqı və respublikası da müstəqil dövlət

quruculuğuna tam hazır olmamış, ağır müharibə şəraitində mərhələ-mərhələ öz dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirməkdə və dönməz etməkdədir. Bu dönməzliyin, iqtisadi müstəqilliyin təmin edilməsində güclü iqtisadiyyatın yaradılması vacib və həlledici şərtlərdəndir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının yanacaq sənayesinin inkişaf imkanlarının reallaşdırması, yaxın və uzaq gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsi, dövlətimizin müstəqilliyinin təmin oluması işində mühüm rol oynayacaq faktor kimi qiymətləndirilməlidir.

XX əsr başa çatmaq üzrədir. Bu əsrdə bütün dünyada çoxlu dəyişiklər baş vermiş, insan cəmiyyəti böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanın da XX əsrdəki inkişafı dinamik olmuşdur. Bu dinamik inkişafın təmin olunması əhəliyyətli dərəcədə neft və qaz sənayesi ilə bağlı olduğundan sahənin inkişaf mərhələlərini araşdırmaq, müvafiq nəticələri ümumiləşdirmək vacib bir məsələdir. Bu təhlil iqtisadi tarix baxımından deyil, məhz yanacaq sahəsi kimi mühüm bir sektorun XXI əsrdə də böyük qüvvəyə malik olması baxımından da zəruridir. Bu təhlil həmçinin XX əsrdə, xüsusilə əsrimizin birinci yarısında Azərbaycan neftqazçıxarma sənayesinin dünya sənayesinin inkişafında otnadığı rolu düzgün qiymətləndirməyə əsas verir. Məhz buna görə də bu gün çətin və böhranlı vəziyyəti yaşayan, ancaq tarixi xidmətləti böyük olan quruda neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf dinamikasını araşdırmaq çox maraqlı bir məsələdir.

Quruda neft hasilatının açığı düşməsi prosesi uzun bir dövrü əhatə etdiyindən bu enmə meylini müəyyən edən aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək məqsədəuyğun olardı. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda neft qədimdən hasil edilsə də yalnız XIX əsrin ortalarında sənaye xarakteri almışdır. Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesi bütün tarixi ərzində müxtəlif inkişaf mərhələlərini yaşamış, hasilatın dinamikasında bir çox amillər və meyllər nəzərə çarpmışdır.

Azərbaycanın neft və qaz hasilatı bir neçə mərhələdə təşəkkül tapmışdır. Apardığımız təhlil, tarixi iqtisadi şərait bunları aşağıdakı mərhələlərə bölünməsinə əsas verir:

1. İntensiv neft hasilatının başlanmasına qədərki dövr.

Bu dövr XIX əvvəllərindən başlayaraq intensiv neft hasilatının başlanğıcına qədərki (1872-ci il) dövrü əhatə edir. Məhz bu illərdə bəşər cəmiyyəti neftin mahiyyəti, onun gərəkliliyi aspekti ilə üzləşir. Neft amili yeni iqtisadi kapitalist sisteminin sürətli təşəkkülünün katalizatoru olur. 1837-ci ildə Balaxanıda artıq ilk neftayırma («fotogen»-kerosin) zavodu tikilir. 1872-ci ildə idarə sisteminin ləğvi neft sənayesi üçün əlverişli şərait yaradır. Məhz bu illərdə xarici neft inhisarları meydana gəlir. Əsrin ortalarında artıq neftin mexaniki üsulla çıxarılmasına başlanılır. 1844-1847-ci illərdə Xəzər dənizi sahilində Bibiheybətdə dünyada ilk dəfə olaraq mexniki üsulla neft quyusu tikilir. Lakin təəssüfki neftə aid ədəbiyyatlarda mexaniki üsulla neftin çıxarılması 1859-cu ildə ABŞ-da Pepselvaniyada olduğu qəbul edilmişdir. Yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması, sənayenin inkişafı, neftin emalı sahəsində kəşflər, bu yanacaq növünün, enerji mənbəyinin gərəkliliyini və qiymətini artırdı. Neft həm iqtisadi, həm elmi maraq və əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bəşər cəmiyyəti neft erasına daxil oldu. Bu dövrlərdə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar neft emal edən istehsal sahələri yarandı. 1861-ci ildə Suraxanıda sahibkar Koloyev məşhur rus kimyaçı alimi D.İ.Mendeleyevin köməyi və təkidi ilə kerosin istehsal edən ilk zavod inşa etdi. 1863-cü ildə işə bakılı texnik Cavad Məlikov neft emalı zavodu işə düşdü.

2. 1872-ci ildən 1920-ci ilə qədərki dövr.

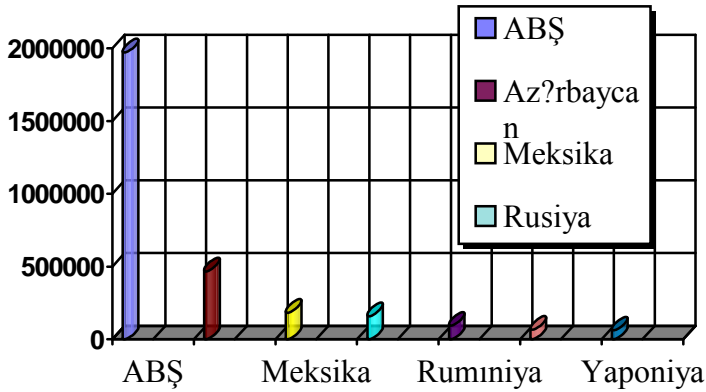
Bu illər neft hasilatının sənaye üsulu ilə sürətli inkişafı, infrastrukturaların yaranması, Bakının neft mərkəzi kimi şöhrətinin artması xarici inhisarların, sahibkar və kapitalistlərin Azərbaycanın neft sənayesinə sərmayə qoyması kimi yadda qalmışdır. Güclü inkişaf nəticəsində artıq 1873-cü ildə

quyuların sayı ötən 1872-ci ilə nisbətdə 9-dan 1740-a qədər artmış, 1901-ci ildə isə dərinlik 53 metrdən 3645 metrə çatmışdı. XIX əsrin sonunda 1898-ci ildə Azərbaycanın neft hasilatı ABŞ-ı ötərək dünyada birinci yerə çıxmışdı. İlbəil artan hasilat sonradan Birinci dünya müharibəsi Rusiyada vətəndaş müharibəsi, xarici hərbi müdaxilə illərində enməyə məruz qaldı. Tarixi şəraitlə əlaqədar enmə prosesi həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda davam edirdi. Baş verən dəyişiklər iqtisadiyyatın digər sahələrində də öz əksini tapdı. Dövrün ən mürrəkəb mərhələlərindən biri də Azərbaycan xalq cümhuriyyətli mərhələsidir ki, bu da xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu dövr ərzində Azərbaycanda 240 milyon tondan çox neft hasil edilmişdi.

Aşağıda 1913-cü ildə dünyada neft hasilatını əks etdirən diaqram verilmişdir:

Diaqram 2

1913-cü ildə dünyada neft hasilatı

Min pud	ABŞ	Azərbaycan	Meksika	Rusiya	Rumıniya	Polşa	Yaponiya
	1972858	467000	183150	159056	93664.3	66378.8	61650

3. 1921-1940-cı illəri əhatə edən dövr.

Rusiyada Oktyabr çevrilişi Azərbaycanada sovet hakimiyyətinin qurulması Azərbaycanada neft sənayesinin inkişafına öz təsirini göstərdi. Azərbaycanada neft milliləşdirildi. Köhnə iqtisadi sistem yenisi ilə əvəz olunmağa başladı. Sovet hökuməti neftin gərəkliyini dərk edərək onun hasilatına xüsusi diqqət yetirdi və iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi siyasət sistemli beşillik planlarla müşayiət olundu. Belə ki, 1-ci beşillikdə Azərbaycanın neft sənayesinin bərpası başa çatdı. 1928-ci ildə hasilat 11,6 milyon tona yüksəldi. 2-ci və 3-cü beşilliklərdə Qaraçuxur, Zığ yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar hasilatda mühüm artım əldə edildi. Bu tarixi dövr Azərbaycanın neft hasilatında ən məhsuldar mərhələ kimi yadda qalmış respublikada 235 mln.tondan çox neft hasil edilmişdir.

4. 1941-1949-cu illəri əhatə edən dövr.

II Dünya müharibəsi, faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu Azərbaycan neft sənayesinə, onun gələcək inkişafına ağır zərbə vurdu. Azərbaycanın neft mədənlərindən xeyli texnika, 5457 yük avtomobili, traktor parkının yarısından çoxunu çıxararaq orduya göndərildi. Faşist işğalı ilə bağlı Uralda, Sibirdə yeni yaradılan müdafiə sənayesi yeni maşın və avadanlıqlarla təchizatı bir müddət dayandı. Neftin nəqlində yaranmış ağır vəziyyət çoxlu neft quyularının konservasiyası ilə nəticələndi. Neftçilərin bir hissəsinin orduya göndərilməsi (*o illərdə neft sənayesində işləyən mühəndis-texniki işçilərin 1/3-i ordu sıralarına çağırılmışdı*) sahəyə ixtisasız işçilərin qəbul edilməsinə, yeraltı təmir briqadalarının azalmasına, istismara dayanmış quyuların sayının artmasına səbəb oldu. Avadanlığın, professional işçi qüvvəsinin çatışmaması, qazma prosesinin kəskin azalması ilə nəticələndi. Cəbhə üçün hər vasitə ilə, nəyin bahasına olursa-olsun neft hasilatı artırılmalıdır talabı, sahədə düşünülməmiş texniki sitasətin aparılması, perspektivlərin düzgün müəyyən edilməməsi ilə

nəticələndi. Onu da xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, tarixi inkişafın bütün mərhələlərində Azərbaycanda neft yataqlarının istismarı tələb olunan normalardan artıq olmuş, intensiv istismar həyata keçirilmiş, geoloji xüsusiyyətlər obyektiv nəzərə alınmamışdır, bu da öz növbəsində neft hasilatının dinamikasına öz mənfi təsirini göstərmişdir. II dünya müharibəsindən sonrakı illərdə SSRİ hökuməti ölkənin digər regionlarında yeni neft yataqlarının kəşf və istismarını ön plana çəkdi. SSRİ-də və dünyada neftin beşiyi və akademiyası sayılan Bakının neft mütəxəssislərin köməyi ilə Uralda, Volqaboyunda, Sibirdə, Qazaxstanda və Orta Asiyada aparılan axtarış, kəşfiyyat və istismar işləri SSRİ məkanında böyük neft rayonlarının yaranmasına gətirdi. Beləliklə, perspektivli yeni neft rayonlarının kəşfi və rayonlarda hasilatın ucuz başa gəlməsi Azərbaycanın neft sənayesindəki mövqeyinə ciddi təsir etdi. 1946-cı ildə SSRİ-də hasil olunan neftin 52,8%-i, 1947-ci ildə 49,5%-ini Azərbaycan (*quru sahələri*) verdiyi halda, 1950-ci ildə bu nisbət 40%-ə endi. 1945-1949-cu illərdə Azərbaycanın neft hasilatında artma müşahidə olunsaydı da, 1933-cü ildən 1942-cı ilədək əldə olunan səviyyəni ötüb keçmək mümkün olmadı. Ümumilikdə Azərbaycanın quru sahələrində bu illər ərzində 125 milyon ton neft hasil edilmişdi.

5. Quruda neftqazçıxarma sənayesinin sonrakı mərhələsi 1950-1980-ci illəri əhatə edir.

Dənizdə neft yataqlarının kəşfi, bütünlükdə Azərbaycan üzrə neft hasilatı balansa keçməsinin dəyişməsi, quruda neft-qaz hasilatına maraq və diqqəti sənəgtirdi. Dənizdə əsasən fontan üsulu ilə ucuz başa gələn hasilat, quruda isə istismar xərclərinin yüksək olması, quyuların debitinin aşağı səviyyəsi ittifaq hökumətinin meylini Azərbaycanda dəniz yataqlarının istismarına yönəltdi. Azərbaycanın ixtisaslı neftçi kadrlarının, xüsusilə də sosial şəraitlə əlaqədar dəniz mədənlərinə işə düzəlməsi, qurudakı hasilata öz təsirini göstərdi. Artıq 1965-ci ildə «Xəzər dəniz neft» İB «Azneft» İB-dən çox neft və qaz

hasil etməyə başladı. Həmişə SSRİ neft sənayesinin flaqmanı olmuş «Azneft» İB 1954-cü ildə birinciliyi «Başneft» (*Başqırdıstan Respublikası*) İstehsalat Birliyinə verməli oldu. Həmin illərdə SSRİ-də neft və qaz hasilatını həyata keçirən (*SSRİ Neft Sənaye Nazirliyinin üzrə*) 26 istehsalat birliyi arasında neft hasilatı üzrə «Azneft» İB 17-ci yeri, «Xəzərdənizneft» İB 10-cu yeri tutdu. Bütövlükdə isə müttəfiq respublikalar arasında Azərbaycan Rusiya Federasiyasından sonra 2-ci yerdə gedirdi. Neft və qaz hasilatında enmə sürət götürürdü. Bu illər ərzində Azərbaycanın quru sahələrində 290 milyon ton neft çıxarılmışdır. 1971-ci ildə Azərbaycanda 1 milyardıncı ton neft (*dənizlə birlikdə*) hasil edilmişdir.

6. 1981-1991-ci illəri əhatə edir.

SSRİ-də yenidənqurma və ittifaqın dağılması ərəfəsəndəki illərdə neft və qaz hasilatının aşağı düşmə tempi səngimədi, əksinə bu proses daha da sürətləndi. İqtisadi eksperimentlər, milli münaqişələr, dərin təhlil edilməmiş proqramlar, möhtəşəm dövlətin süqutunu sürətləndirirdi. Müvafiq proseslər iqtisadiyyatın bütün sahələrinə təsir etdi və neft sənayesində daha ciddi əks olundu. Bu illər ərzində quru sahələrində 32 milyon ton neft hasil edilmişdir.

Aşağıda 1949-1997-ci illərdə Azərbaycanda dənizdə və quruda neft hasilatının dinamikası cədvəl şəklində verilmişdir:

**1949-1997-ci illərdə Azərbaycanca dənizdə və quruda neft
hasilatı dinamikası**

(min tonla)

İllər	Quruda	Dənizdə	İllər	Quruda	Dənizdə
1949	13555	797	1974	6209,7	11544,8
1950	13620	1157	1975	5840,5	1136167
1951	13527	1688	1976	5632	9977
1952	13325	2331	1977	5672	9113
1953	12812	2894	1978	5335	8820
1954	12035	3182	1979	4900	8158
1955	11594	3690	1980	4850	8204
1956	11424	4136	1981	4703	7923
1957	11397	4560	1982	4666	6998
1958	11410	5065	1983	4286	7259
1959	11416	5639	1984	4057	7515
1960	11341	6489	1985	3909	8768
1961	11323	7379	1986	3902	8757
1962	11213	8487	1987	3734	8469
1963	10997	9503	1988	3417	7783
1964	10803	10448	1989	3023	7700
1965	10585	10915	1990	2582,3	7345
1966	10300	11429	1991	2249	7500
1967	9686	11919	1992	2009	7400
1968	8966	12172	1993	1983	7500
1979	7956	12464	1994	1790	7773
1970	7287	12900	1995	1624	7537
1971	6768,5	12434,4	1996	1575	7525
1972	6597,9	11788,0	1997	1563	7459
1973	6363,5	11900,7			

Quruda neft hasilatının aşağı düşməsi amillərini təhlil edərkən qeyd etməliyik ki, bu bir neçə aspektdə müşahidə olunmuşdur. İlk əvvəl və başlıca dənizdə neft yataqlarının kəşfi bütövlükdə Azərbaycan üzrə neft hasilatı balansının dəyişməməsinə səbəb olmuşdur. Quru yataqlarında ehtiyatların azalması, quyuların aşağı debittliliyi, istismar xərclərinin yüksək tutumu və digər iqtisadi amillər hasilatın enməsinə təsir etmişlər. Bundan başqa İttifaq hökumətinin Azərbaycanın iqtisadiyyatında maraqlarının dəyişməsi qeyri-sabit xarakter daşınması, daha qısqançlı münasibət doğrusu da sahəyə təsir

edən amillərdən olmuşdur. Beləki, keçmiş Sovetlər İttifaqının Neft Sənayesi Nazirliyi «Azərneft» İB-də neftqazçıxarmanı rentabəlsiz hesab etmiş, hasilata çəkiləcək xərcləri faktiki xərclərdən az planlaşdırmış, çatışmayan hissəni dotasiya şəklində ödəmişdir. Yalnız 1992-ci ildən müstəqilliyimizin 2-ci ilində bu mənfi praktikaya son qoyulmuşdur.

Hasilatın aşağı düşməsinə təsiredici amillərdən biri də uzun illərin diqqətsizliyi, bu sahənin mütərəqqi texnika və texnologiyanın tətbiqindən kənar qalması, köhnə istismar texnikasının və avadanlığın mənəvi və fiziki aşınmasının başa çatması ilə əlaqələndirilməlidir. İqtisadi və mənəvi depressiya, laqeydlilik, biganəlik, yenilikçi təşəbbüslərin azlığı və qiymətləndirilməməsi də sahəyə az təsir etməmişdir. Bir amilə qeyd etmək lazımdır ki, hələdə çoxlarının gözləmə meyli psixologiyasının quruda neftqazçıxarma sənayesində islahatların aparılmamasına ya az təsiri olmamışdır. İslahatların aparılması üçün isə neftqazçıxarma sənayesinin müasir vəziyyəti respublikadakı ictimai-iqtisadi durumla və bazar iqtisadiyyatının tələbləri ilə əlaqəli şəkildə gözləndirilməli və təhlil edilməlidir. Belə təhlil isə qaçılmaz və labüddür.

1.3. Yeni iqtisadi sistemə keçid ərəfəsində neftqazçıxarma sənayesinin vəziyyəti

Hal-hazırda bütün kontinentlərdə (*Antarktidadan başqa*) və onlara bitişik akvatoriyaların xeyli hissəsində neft və qaz hasil edilməkdədir. Respublikamızda isə bu gün neftin və qazın əksər hissəsi dənizdə hasil edilir. Lakin illərlə ölkəmizdə neft və qaz hasilatı quru sahələrində aparılmış, respublikanın neftqazçıxarma sənayesi SSRİ kimi möhtəşəm bir dövlətin əsrin ortalarına qədər yanacaq, energetika kompleksinin əsas bazasını təşkil etmişdir.

Əvvəlki onilliklərdə Xəzərdə aşkar edilmiş yataqlar müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının

qarantına çevrilmiş, böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malik bu yataqlarda konsorsium və ümumiyyətlə respublikamıza formalı «Əsrin müqaviləsi», daxil olmaqla artıq 12 müqavilə imzalanmışdır. Bu kontrakda dünyanın 14 ölkəsini təsil edən 20 şirkət iştirak edir. 100-dən çox şirkət isə bununla əlaqədar olaraq Bakıda öz ofislərini açmışlar. Əsrin müqaviləsi bağlandıqdan sonra respublika iqtisadiyyatına 1 milyard manatdan çox qoyulmuş, bağlanmış müqavilələrə görə 100 milyon ABŞ dolları həmində də bonus ödənilərləri gözlənilir. Quruda isə hazırki vəziyyətdə əsas fəaliyyət geriliyi aradan qaldırmağa, sabitliyi təmin etməyə yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətində quruda neftqazçıxarmanı keçmiş «Azərneft» İstehsalat Birliyinin bazası əsasında yaradılmış, Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi (*QNQÇİB*) həyata keçirir. 1997-ci ildə quruda 1562530 ton neft, 238 mln.kub.m. qaz hasil edilmiş, dövlətə 1492766 ton neft, 171,8 mln. kub.m. qaz təhvil verilmişdir. (*Müqayisə üçün qeyd edək ki, quru sahələrində 114 il bundan əvvəl indikindən daha çox neft hasil edilmişdi*). Qeyd olunduğu kimi, quruda neft hasilatının aşağı düşməsi 1950-ci ildən başlayır və məhz həmin ildən dənizdə neft hasilatı sürət alır. Son 47 ildə bir neçə illər istisna olmaqla quruda neft hasilatında cüzi artım və sabitləşmə halları olmuşdursa, 1986-cı ildən 1998-ci ilə qədər hasilat kəskin enmə ilə müşayiət olunmaqdadır. 1997-ci ildə neft hasilatı 1986-cı ildə çıxarılan neftin 40%-i. 1997-ci ildə enmə tempi azalaraq 0,8% təşkil etmişdir.

Sovetlər İttifaqının süqutundan sonra, müstəqillik əldə etmiş dövlətlər kimi 90-cı illərdə Azərbaycan Respublikası da şətin imtahan qarşısında olmuşdur. 70 ildən çox bir müddətdə ərazisində yerləşən mülkiyyətin əksəriyyətinin 90%-nin Mərkəz (*Moskva*) tərəfindən idarə edildiyi halda, müstəqilliyi əldə etdiyi məqamdan, bu mülkiyyəti özü idarə etməli idi. Bununla yanaşı işin mürəkkəbliyi bir də onunla izah edilir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında ağır sənaye sahələri üstün yer

tutulduğundan həmin istehsal sahələrinin keçmiş SSRİ regionları ilə illər boyu formalaşmış sıx təsərrüfat əlaqələrinin birdən-birə qırılması sənayedə vəziyyətini daha da çətinləşdirmişdir. Respublikada siyasi sabitliyin olmaması, Qarabağ probleminin həll edilməməsi, hakimiyyət uğruna daxildə gedən mübarizə iqtisadiyyata, o cümlədən neftqazçıxarma sənayesində ciddi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən istehsalın sürətlə aşağı düşməsi, maliyyə-kredit siyasətindəki uğursuz addımlar, iqtisadi islahatların düşünülməmiş aparılması respublikamızın iqtisadiyyatındakı vəziyyəti daha da gərginləşdirir, onun böhran vəziyyətinə düşməsinə reallaşdırırdı. Neftqazçıxarma sənayesi iqtisadiyyatın digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olduğundan bu amillərin təsirinə daha çox məruz qalırdı. 1991-1995-ci illərdə, quruda neft hasilatı planı yerinə yetirilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, neftqazçıxarma mədənləri istehsal gücünə, strukturuna, ehtiyat imkanlarına, geoloji cəhətdən öyrənilməsinə görə fərqli xüsusiyyətlərlə malikdirlər. Quruda neft hasilatını hazırda 14 neftqazçıxarma müəssisə reallaşdırır ki, bunlardan 5-i xarici sərmayədarların iştirakı ilə yaradılmış müştərək müəssisələrdir. Bir neçə neftqazçıxarma idarəsi istisna olmaqla ümumilikdə bu müəssisələrdə neft planı tapşırığı yerinə yetirməmiş, hasilatında sabitlik təmin edilməmiş, iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması üçün mövcud imkanlarından istifadə olunmamışdır.

Bu gün kəphə neft mədənləri sayılan Balaxanı, Suraxanı, Bibiheybət yataqlarında quruda ümumi neft hasilatının 30 faizə qədəri çıxarılır. Neft hasilatının həcminə görə NQÇİ-lər arasında «Balaxanlıneft» və «Şirvan Oyl» MM-lər, qaz hasilatına görə isə Ə.Əmirov adına və «Siyəzənneft» NQÇİ-lər birinci yerləri tuturlar. Muradxanlı neft yataqlarında isə ən az neft hasil olunur. Hazırda bir neftqazçıxarma idarəsinə düşən orta illik neft hasilatı təxminən 145 min ton təşkil edir ki, bu da

40-50-ci illərdəki orta göstəricidən bir neçə dəfə azdır. Lakin 1996-cı ildən başlayaraq vəziyyət müəyyən qədər yaxşılaşmışdır. Nəzərə alınmalıdır ki, 1996-1997-ci illərdə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi enmə prosesləri ilə əlaqədar tapşırıqların həcmnin azalması nəticəsində baş vermişdir. Bu da ki, öz növbəsində hələ də sahədə irəliləyişin olmadığını nəzərə çarpdırır. Aşağıda QNQCİB-nin neftqazçıxarma idarələrini 1998-ci il üçün ilin tapşırıqları verilmişdir.

Cədvəl 4

QNQCİB-də 1998-ci il üçün neft və qaz hasilatı və təhvil (1998-ci il)

Neftqazçıxarma müəssisələri	Neft hasilatı		Neftin təhvil		Qaz hasilatı		Qazın təhvil	
	Ümum	Gün	Ümum	Gün	Ümum	Gün	Ümum	Gün
<i>Balaxan</i> neft	220300	604	205000	562	9000	25	8800	24
<i>Ə.Əmirov ad.</i>	97150	266	90700	248	38000	104	35500	97
<i>Bibi-Heybət</i> neft	134200	368	125650	344	21900	60	17900	49
<i>Binəqədine</i> neft	131470	360	122870	337	15500	42	14300	37
<i>Suraxan</i> neft	123470	338	116070	318	18700	51	11200	31
<i>H.Tağıyev ad</i>	70050	192	65850	180	10000	27	4300	12
<i>Siyəzən</i> neft	74585	204	68885	189	46300	127	34500	95
<i>Salyan</i> neft	204975	562	194675	533	40000	110	16200	44
<i>Muradxanlı</i> İNM	41305	113	38015	104	600	1.6	-	-
<i>NQCİ üzrə</i>	1097505	3007	1027715	2815	200000	548	142700	391
<i>Azərbetöyl</i> MM	156560	429	154100	422	10500	29	6900	19
<i>Anşad</i> Petrol	29240	80	28800	79	18200	50	16400	45
<i>Azger</i> neft MM	49060	134	48935	134	2500	7	-	-
<i>BMB OYL İNK</i>	10090	28	10050	28	300	0.8	-	-
<i>Şirvan OYL</i>	212545	582	201400	582	8500	23	4000	11
CƏMI	1555000	4260	1471000	4260	240000	658	170000	466

QNQCİB respublikanın təbii qazla təchizatında payı az olsa da, burada da mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etməklə hasilatın artırılmasına nail olmaq imkanları mövcuddur. Belə ki, hələ də NQCİ-lərdə neftlə birlikdə çıxarılan səmt qazın yığılması, hazırlanması və təhvil verilməsində böyük nöqsanlar davam etməkdədir. Neftin yığılı məntəqələrində səmt qazının tutulması və istifadə

olunmasının təşkili indiyə kimi, baş tutmamışdır. Vakuum qaz yığım xətləri çox pis vəziyyətdədir və sistemin əsaslı təmirinə, rekonstruksiyasına böyük ehtiyac duyulur. Quyuların qazı ayrılıqda ölçülmədiyindən həqiqi qaz faktoru, qazın ehtiyatı və bu ehtiyatdan istifadə edilməsi məsələləri barədə hazırkı şəraitdə əsaslı mülahizə yürütmək çətinlik törədir.

Məlumdur ki, neftqazçıxarmanın dinamik inkişafı bir sıra proseslərdən, xüsusilə qazma işlərindən asılıdır. Bu işin ahəngar aparılması neftqazçıxarma sənayesinin ən mürəkkəb, ən çətin istiqamətlərindən biridir. Daha doğrusu, qazma işlərinin dinamikası ilə neftqazçıxarma istehsalı arasında bir qanunauyğunluq mövcuddur. Bir cəhəti də qeyd etmək cismi təbiətlə verildiyindən, burada dövriyyə fondlarına tələb emaledici sahələrdən qat-qat azdır. Bunun əksinə olaraq işə əsas fondlara tələb daha böyükdür. Hazırda sahənin özündə iqtisadiyyatın malik olduğu əsas fondların 50%-dən çoxu cəmlənmişdir. Quyu fondu işə neftqazçıxarma sənayesində böyük çəkiyə malik olan əsas istehsal fondlarının 3/4 hissəsini təşkil edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra quruda qazma işlərində müvəffəqiyyətlər əldə edilməmişdir. Qazma işi ilbəlil azalmaya məruz qalır. 1991-1995-ci illərdə, neft sənayesinə biganə münasibət nəticəsində 1989-cu ildə istismar qazmasının həcmi 300 min metrədən 1993-cü ildə 38,2 min metrə qədər azalmış, müvafiq olaraq tikintidən qurtaran quyuların sayı 157-dən 25-ə enmişdir. Eyni zamanda kəşfiyyat qazmasının həcmi 59,4 min metrədən 0,7 min metrə enmişdir. Xeyli müddətdir ki, bir sıra qazma idarələrində (*o cümlədən Abşeron Qİİ, Siyazan Qİİ*) plan tapşırıqların yerinə yetirilməsi 25-30 % səviyyəsini aşma bilməmişdir. 1996-cı ildə İB-də daxili imkanları səfərbərliyə almaqla, qazma işində hissediləcək dönüş yaratmağa nail olundu. 1996-cı ildə 52,8 min metr, 1995-ci ildəkindən 13,9 min metr artıq qazma işləri görüldü, 30 istismar quyusu və 2 kəşfiyyat quyusu tikintidən qurtardı.

1997-ci ildə isə hər iki məqsədlə 69 min metr, o cümlədən 65,6 min metr istismar və 3,4 min metr kəşfiyyat qazması aparılmış, keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə qazma gedişi 16,2 min metr artırılmışdır. 1997-1998-ci illərdə isə sahəyə yenə də kifayət qədər vəsait ayrılması təmin edilməmişdir.

Neft və qaz sərvətləri hasil etmək üçün qazma və ilk növbədə kəşfiyyat işlərinin aparılması ilkin şərtidir. Lakin məlum çətinliklər nəinki kəşfiyyat işlərinin artırılmasına şərait yaradır, hətta neft hasilatının sabitləşdirilməsi üçün zəruri olan istismar qazmasının da həcmnin kəskin surətdə azalmasına səbəb olur. Hazırda İB-də qazma işinin həcmnin azalması ilə əlaqədar zəruri və ixtisaslı qazmaçı kollektivlərini itirməmək məqsədilə onları, yeni geoloji informasiyalara uyğun olaraq köhnə və ləğv edilmiş quyularda sınaq işlərinə cəlb etmişlər. Bundan əlavə, İB-də texniki və istismar kəmərlərinə böyük ehtiyacın olmasını nəzərə alaraq boş dayanan qazma briqadalarından köhnə və ləğv edilmiş quyulardan boruların çıxarılması işində istifadə edilir. Onların köməyi ilə 1995-ci ildə 35922 metr, 1996-cı ildə 38976 metr, 1997-ci ildə isə 23100 metr müxtəlif diametrlı borular qaldırılmış və qazmada olan quyuların tikintisində istifadə edilmişdir. Hazırda parodoksal bir vəziyyət yaranmışdır. Qazma prosesi çox aşağı həddə düşmüşdür. Lakin qazma problemlərini heç də tamamilə maliyyə məsələləri ilə əlaqələndirmək səhv olardı. Bizim qənaətimizə görə belə vəziyyət bu sahələrə fərqli diqqət və münasibətdən yaranmışdır. Burda mütənasibliyin pozulması yolverilməzdir. Tikintiyə cəlb olunan maliyyə vəsaitləri qazmaya tətbiq etməklə daha çox neft hasil etmək olardı. Əldə olunmuş mənfəət heç şübhəsiz ki, tikinti işinin genişləndirilməsinə meydan açacaqdır. Qazma prosesinin aşağı düşməsi meylı quyuların tikinti tempi ilə mütənasiblik təşkil edir.

Aşağıdakı cədvəldə son 10 il ərzində quyu tikintisinin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 5

1987-1997-ci illərdə tikintisi başa çatmış quyuların dinamikası

İllər	Cəmi tikilən quyular	O cümlədən istismar quyuları	Kəşfiyyat quyuları
<i>1987</i>	229	213	16
<i>1988</i>	214	185	29
<i>1989</i>	175	157	1
<i>1990</i>	165	147	1
<i>1991</i>	112	105	7
<i>1992</i>	126	117	9
<i>1993</i>	112	106	6
<i>1994</i>	64	63	1
<i>1995</i>	25	25	-
<i>1996</i>	33	31	2
<i>1997</i>	42	40	2

Cədvəldən görüldüyü kimi son on il ərzində ümumi quyu tikintisi 5,5 dəfə, kəşfiyyat quyularının tikintisi 8 dəfə azalmışdır ki, bu da maliyyə çətinlikləri və vəsait çatışmamazlığı ilə əlaqələndirilir. Yeni qazılan quyulardan 1986-cı ildə 166.8 min ton neft hasil edilmişdir ki, bu da ümumi neft hasilatının 4,3 %-ni, 1990-cı ildə isə 10,6 min ton neft hasil edilmişdir. Qazmada istifadə olunan göstəricilərdən biri kommersiya sürətli göstəricisidir ki, (*metr-dəzqah-ay*) bunun da qazma idarələrində yerinə yetirilmə faizi çox aşağıdır. Son 5-6 il ərzində bu göstəricinin ümumilikdə yerinə yetirilməsi 50% həddini aşa bilməmişdir.

Qazma işlərinin aşağı düşməsi ilə yanaşı fəaliyyətdə olan quyu fondu da azalmağa meyl edir. Təchizat çətinlikləri bu tempi daha da sürətləndirmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə son on il ərzində QNQCİB-də quyu istismar fondu və fəaliyyətdə olan quyu fondunun dinamikası, onların nisbəti əks olunmuşdur:

Cədvəl 6

1987-1997-ci illərdə QNQCİB-də quyu fondunu dinamikası

	İstismar fondu	Fəaliyyətdə olan quyu fondu	Nisbət %
1987	11144	10886	97,7
1988	10111	9875	97,7
1989	10026	9745	97,2
1990	9780	9512	97,3
1991	9805	9299	94,8
1992	9677	9045	93,5
1993	9601	6891	71,8
1994	9691	6144	63,4
1995	9615	5424	56,4
1996	9615	5418	56,3
1997	9547	5830	61,1

Cədvəldən görüldüyü kimi son 10 ildə fəaliyyətdə olan quyu fondu 2 dəfədən çox azalmışdır ki, bu da neft hasilatında son dərəcə qeyri-qənaətbəxş bir vəziyyətdir. Təhlil göstərir ki, əvvəlki illərdə yataqların işlənməsinin planlaşdırılmasında əsas çatışmamazlıqlardan biri istismar qazması həcmnin azlığı olmuşdursa, 1991-ci ildən sonra isə quyuların mənimsənilməsinin ildən-ilə keçməsi problemi və istismar quyu fondunun vəziyyətinin qeyri qənaətbəxş olması ön plana keçmişdir. Sisteməlik olaraq QNQCİB üzrə 20-dən artıq quyu mənimsəmə gözləyir. Eyni zamanda hazırda işlək quyuların sayı xeyli azalmış, fəaliyyətiz quyuların sayı isə artaraq, istismar fondunun 38,8%-ni (3707 quyu) təşkil etmişdir. Halbuki, normal vəziyyətdə fəaliyyətsiz quyu fondu istismar fondunun 12%-dən artıq olmamalıdır. Son illərdə qazıma ilə qurtarmış və mənimsəmə gözləyən quyular hesabına neft hasilatı nəzərdə tutulduğundan faktiki 3-4 dəfə az olmuşdur.

Alimlərin, geoloqların hesablamalarına görə Azərbaycanın quru sahələrində 1,5 milyard tondan çox neft ehtiyatlarının olduğu ehtimal edilir. Bu gün 42 neftli-qazlı yataqlarda 135,1 milyon ton neft, 31 milyard m qaz ehtiyatı vardır. İndiki hasilat tempi ilə 80 ilə bu yataqların istismarı davam edə bilər. Bir neçə yataq istisna olmaqla bu yataqlar özünün istismarının sonuncu mərhələlərini yaşayır.. Son illərdə Respublikanın quru ərazisində axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılması. Quba-Xəzəryanı neftli-qazlı rayonda (NQR) Çandahar-Zarat, Zeyvə-Təngialtı, Aşağı-Kür NQR-da Kürsənki, Pirsəhhət, Yevlax-Ağcabədi çökəkliyində, Muradxanlı, Söyüdlər cənubi-Ağcabədi, Ağaməmmədli, Bozyeri sahələrində nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, geoloji hesablamalar perspektivli sahələrdə (*əsasən Yevlax-Ağabədi, Kür-Qabırrı və Şimali-Qobustan*) hasilatı mümkün olan 377 milyon ton neft var.

Hazırda təchizatla əlaqədar işləməyən quyuların sayı artmaqdadır. Quyuların dayanmalarının əsas səbəbi qeyd olunduğu kimi mədənlərin il ərzində ən vacib avadanlıq və materiallarla təmin olunmamasıdır. Belə ki, QNQCİB son 3 illər ərzində nasos-kompressor borularına, nasos ştanqlarına, dərinlik nasoslarına, qayıqlarla təmini çox aşağı olmuşdur. Kompleksdə istifadə olunan avadanlıqların, xüsusilə, rezervuarların, qızdırıcıların, texnoloji boruların və neft kəmərlərinin texniki vəziyyəti qənaətbəxş deyil. Neft hasilatının aşağı düşməsinə təsir edən əsas amillərdən biri də quyuların təmir arası müddət rejiminin təmin edilməməsi, onların vaxtında təmirinin mümkün olmaması, təmir gözləyən quyuların sayının gündən-günə artması, qaldırıcıların tez-tez təmirə dayanmaları, briqadaların alət və mexanizmlərlə, avadanlıq və materiallarla təminatın çox aşağı səviyyəsində olması ilə əlaqədardır. Hazırkı şəraitdə hər gün minə qədər quyu cari təmir gözləyir ki, bu da gündə 650 tondan artıq neft itkisinə səbəb olur.

Aşağıda QNQCİB-də 1998-ci il üçün proqnozlaşdırılan neft itkiləri proqnozu verilmişdir:

Cədvəl 7

QNQCİB-də 1998-ci təqvim ili üçün proqnozlaşdırılan daxili ehtiyaclara neftin sərfi və texnoloji neft, qaz itkilərinin normativləri

Neftqazçıxarma müəssisələri	Cəmi itkilər	Neftin hazırlanması zamanı texnoloji itkilər	Neftin nəqli və saxlanması zamanı texnoloji itkilər	Daxili texnoloji itkilər	Daxili ehtiyac	Cəmi qaz itkiləri	
	ton	ton	ton	ton	Cəmi	%	min m ³
<i>Balaxan</i> neft	15300	176	352	8772	14100	2.36	212
<i>Ə.Əmirov ad.</i>	6450	126	252		5330	2.03	771
<i>BibiHeybət</i>	8550	281	228		8550	2.14	468
<i>Binəqədineft</i>	8600	236	289	3375	8400	2.15	333
<i>Suraxan</i> neft	7400	136	283		6900	2.16	403
<i>H. Tağıyev ad.</i>	4200	49	154		4200	1.93	193
<i>Siyəzən</i> neft	5700	142	238	5200	5580	1.78	824
<i>Salyan</i> neft	10300	1086	1968		9300	1.74	696
<i>Muradxanlı</i>	3290	248	892		3190	1.8	10
<i>NQCİ üzrə</i>	69790	2480	4656	17347	65550	1.95	3910
<i>Azərpətoy</i>	2460	845	1581		2460	2.08	218
<i>Anşad</i> Petrol	440	154	281		440	1.68	305
<i>Azger</i> neft	125	39	78		125	2.3	57
<i>BMB OYL</i>	40	13	26		40	2.05	6
<i>Şirvan OYL</i>	11145	1148	2146		9645	2.08	174
C Ə M İ	84000	4679	8768	17347	78260	1.94	4670

QNQCİB-i üzrə avtomat mexanizmlərlə təmirlər aparılır və ümumən 24% təşkil edir. Quyuların cari təmirində boşdayanmalar hasilatın aşağı düşməsinə öz təsirini göstərir.

Quru sahələrində əsasən istifadə olunan APR-2VB tipli avtomat mexanizmlər, onların ehtiyat hissələri hazırkı şəraitdə müvafiq zavodlar tərəfindən hazırlanmadığı üçün boruların qaldırma-endirmə əməliyyatları əsasən əl əməyi ilə aparılır. Qeyd edilən səbəblərlə yanaşı təşkilatı xarakterli boşdayanmalar da mövcuddur.

İşlək quyu fondunun vəziyyətinə laylara suvurma prosesinin və layların neftveriminin artırılması üçün tətbiq olunan digər üsulların səmərəli olmaması da öz mənfi təsirini göstərməkdədir. İşlənmədə mədən geofizika və hidrodinamika üsulları ilə nəzarət xeyli zəifləmişdir. Quruda neft sənayesinin hazırkı vəziyyətində müşahidə olunan enmə proseslərinə digər amillər də təsir etmişdir. Xüsusən idarəetmədə inzibati-amillik üsulunun davam etməsi, mütərəqqi optimal idarəetmə strukturunun olmaması təsərrüfat fəaliyyətində geniş iqtisadi təhlil işinin aparılmaması, islahatların sürət götürməməsi mühüm amillərdəndir. Çox təəssüf ki, quruda neft-qaz hasilatının təmin edilməsində iqtisadi metodlardan istifadə geniş intişar tapmışdır.

Köhnə yataqlarda neft hasilatı əlavə xərclər, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqini tələb edir ki, bunların da həlli bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. İqtisadiyyatın digər sahələrindəki vəziyyət, debitor, kreditor borcları problemi, ödəməmələrin böyük miqsaylı olması neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xeyli pisləşdirmişdir. Satılan neftin məbləğinin uzun müddət ödənilməməsi, QNQCİB-nin müstəqil satış prosesini həyata keçirmək səlahiyyətlərinin olmaması fəhlə və qulluqçuların əmək haqları və müavinətlərinin ödənişində gecikmələr sahənin sabit inkişafına maneçilik törədən amillərdəndir. Yaranmış problemin həlli quruda neft-qaz sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə və müasir dünya standartlarına uyğun olaraq yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların aparılmasını tələb edir.

Yaxın və uzaq gələcəkdə Azərbaycan dünyanın ən çox neft ehtiyatına malik olan regionlarından biri kimi tanınacaqdır. Hesablamalara görə Azərbaycanda adambaşına 143 ton neft ehtiyatlı düşür ki, bu rəqəm də ABŞ üzrə müvafiq göstəricilərdən 9 dəfə, İngiltərədən 15 dəfə, Misirdən 20 dəfə, Türkiyədən 65 dəfə çoxdur. Neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi proqnozları da Azərbaycanın uzun bir dövr

ərzində neft sənayesində ən aparıcı miqçelərdən birini tutmasına əsas verir. Alimlərin hesablamalarına görə, yaxın gələcəkdə Azərbaycanda neft hasilatı 40-45 milyon ton arasında olması reallıqdır. Dünyada hazırda sutkada 74-75 milyon barel neft hasil etdilər. Bunu 26-27 milyon bareli OPEK ölkələrinin payına düşür.

Dünyada kəşf olunmuş neft və qazla, zəngin 500-ə qədər sahədə 540 milyard tona yaxın neft ehtiyatı vardır. Bunun artıq 100 milyard tonu yerin təkindən çıxarılıb, 160 milyard tonu isə hələlik kəşfiyyat obyektı deyil. ABŞ alimləri isə kəşfiyyat altında olan sahələrdə 112 milyard ton neft olduğunu proqnozlaşdırırlar və onlar qeyd edirlər ki, kontinental şelfdən dərinlikdə yerləşən qatlardakı neftin müasir texnologiya ilə hasilatı rentabelsizdir. Buna görə də bu ehtiyatlar nəzərə alınmamalıdır.

Hazırda dünyada neft ehtiyatlarının 25,2% Səduyyə Ərəbistanının 10,8% İraqın 9,4%-i. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin 9,3% Küvütin, 9%-i İranın, 6,9%-Venesuellanın, 3,8%-i Meksikanın 2,8%-i Livianın, 22,0%-i MDV ölkələrinin, o sıradan 0,4%-i Azərbaycanın norma düşür. «Abu-Dabi neşnl oyl» şirkətinin məlumatına görə İran, Qatar, BƏƏ kəşf olunmuş dünya qaz ehtiyatlarının 1/4-nə nəzarət edirlər. 1996-ci ildə bu ölkələrin ehtiyata 36 trilyon kub metr təşkil edir. Dünyada qaz ehtiyatlarının ümül həçmi 136 trilyon kub metrdir. İran 22,2 trilyon kub metr qaz ehtiyatlarına malik olmaqla yalnız ümüli ehtiyatları 50,3 trilyon kub metr olan Rusiyadan geri qalır. Dünyanın ən varlı neft ölkəsi əvvəllər olduğu kimi yenə də Səduyyə Ərəbistanı sayılır. Fars körfəzi ölkələrinin, İrak, BƏƏ, Küveyt, Səduyyə Ərəbistanı və İranın neft ehtiyatları 644 milyard barell təşkil edir ki, bu da dünya neft ehtiyatlarının 65%-i qəddir.⁴

Dünya ölkələrinin, o cümlədən Qərbin Azərbaycana maraq əsasən bu amil hesabınadır. Xəzərin zəngin neft

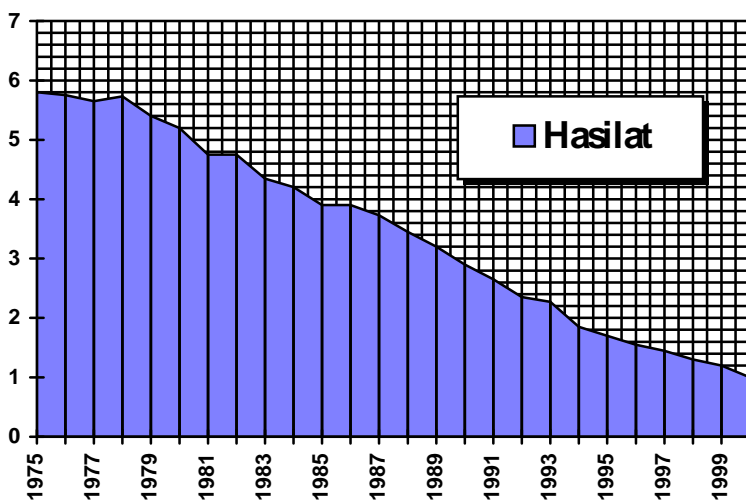
⁴ «Konsaltinq Bisnes» №4 (71), 1997.

resurslarının mənimsənilməsi üçün sahəyə investisiya qoyuluşunun həcmi artır. Bununla belə, quruda olan neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi məsələri də diqqət mərkəzində olmalıdır. Yaxın vaxtlarda quruda neftqazçıxarma sənayesində təsirli iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməsə, islahatlar prosesi ləngiyərsə kompleksdə hasilatın aşağı düşməsi davam edəcəkdir.

Aşağıda quruda neft-qaz hasilatını 2000-ci ilədək enmə proqnozu qrafik şəklində verilmişdir⁵:

Dioqram 3

Quruda neft hasilatının enmə proqnozu (milyon ton)

Bu təkcə sırf iqtisadi məsələ deyildir, bunu mənəvi baxımdan da nəzərə almaq lazımdır. Axı köhnə neft rayonları uzun müddət SSRİ dövlətinə verdikləri neftin müqabilində

⁵ А.Х.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов «Этюды нефтяной концепции Азербайджана». Баку 1994.

kifayət qədər inkişaf etməmişlər. İllər boyu yığılıb qalmış bu problemlərin həlli, köhnə yataqlarda olan neftin çıxarılması, güclü investisiya axını şəraitində mümkün ola bilər.

Quruda neftqazçıxarma istehsalında iqtisadi islahatlar aparılarkən bütün cəhətlər kompleks şəkildə nəzərə alınmalı, Bununla belə respublikamızın elmi-texniki potensialıda quruda neft hasilatı problemlərinin həllinə daha çox fəallıq göstərməlidir. Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində əvvəllər buraxılmış səhvlərin təkrar edilməsinə yol verilməməli, sahənin ahəngdar, dinamik inkişafına kömək edəcək istiqamətləri müəyyən olunmalıdır. Bütün bunlar isə sahənin idarə edilməsinin inkişafı prosesində yeni iqtisadi münasibətlərin və baxışların formalaşmasını zəruri edir.

II FƏSİL

İSTEHSAL XƏRCLƏRİ VƏ XAM NEFTİN QIYMƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Xam neftin qiymətini və onun müəyyənləşdirilməsi

Bu gün neft amili dünya iqtisadiyyatında ən mühüm amillərdən sayılır. Hasil ediləcək neftin miqdarı, qiyməti dünya iqtisadiyyatına mühüm təsir etdiyindən bu amilə ciddi yanaşılır. Bəzən bu məsələlərdə razılaşmamalar böyük, global konfliktlərə çevrilmək dərəcəsinə çatır. Onu da qeyd lazımdır ki, çox vaxt neft hasilatında aparıcı rola malik olan ölkələr neftin istehsalı və qiyməti məsələsində vahid bir mövqədən çıxış edirlər. Neftin əsas istehlakçıları olan Qərb ölkələri neft hasilatında mühüm rol oynayan, əsasən Şərqi ölkələrinin bu cür mövqeyini sarsıtmaq, təsir dairəsini azaltmaq üçün müxtəlif metodlardan, təzyiqli üsullarından istifadə edirlər. Avropada neft məhsullarına olan tələbatı və enerji balansını təmin etmək məqsədi ilə 1991-ci ilin dekabr ayında Haaqa şəhərində 54 ölkənin iştirakı ilə Avropa enerjetika xartiyası imzalanmışdır. Bu enerji daşıyıcılarının satışı sahəsində niyyət dekolerasiyasıdır və əsasən istehsalçılarla ikinci eşelonda olan istehlakçılar arasında bir müqavilədir. (*Burada OPEK ölkələri iştirak etmirlər*). Müqaviləyə görə istehsalçı ölkələr istehlakçı ölkələrdə baş verəcək enerji bəhrəsində çatışmayan hissəsinin kompensasiyasını həyata keçirməlidirlər.

Keçmiş SSRİ-də neft və digər mineral sərvətlərin qiyməti onun istehsalına çəkilən xərclərə uyğun olaraq müəyyən edilmirdi, SSRİ dövləti neftin xaricə satışını əlində cəmləşdirərək xam nefti ucuz satmaqla özünün daxili problemlərini həll edirdi. Uduzan neftqazçıxarma tayonları idi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasında müstəqillik uğrunda mübarizə ilk addımlar atılarkən sərvətlərimizin ucuz,

necə deyərlər su qiymətinə satılması xüsusi olaraq vurğulanırdı.

Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlətdir, özü sərbəst iqtisadi siyasət yeridir ki, onun da tərkib hissələrindən biri neftin qiymətinin müəyyən edilməsidir. Lakin burada bir xüsusiyyət vardır, neftə istənilən qiyməti qoymaq olmaz. Xarici bazarda artıq xam neftin satış qiyməti əsasən formalaşmışdır. İstehlakçılar onu istədiyi qiymətə sata bilməzlər. Bu məsələdə meydana çıxan problemlər müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün yeni və eyni zamanda çox ciddi, mürəkkəb problemlərdəndir. Quruda neftqazçıxarma sahəsində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesində xam neftin qiyməti məsələsi daha öncül xarakter alır. Çünki bu məsələni həll etmədən heç bir yeniləşmə prosesindən söhbət gedə bilməz. Keçmiş sərt mərkəzləşdirilmiş planlaşma şəraitində qiymətin əmələ gəlməsi məsələsi ayrı-ayrı mərhələrdə iqtisadi siyasətin mühüm istiqaməti sayılsa da, onun həlli iqtisadi sistemdəki çatışmamazlıqlar, iqtisadi münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq məhdudlaşdırdı. Planlı təsərrüfat sistemi şəraitində bu cür hallar, adi bir xarakter alırdı, yəni bütün imkanlarına görə rentabelli olan bu və ya digər sahə mərkəzləndirilmiş planlaşma və maliyyələşmənin tələblərini ödəmək məqsədinə görə zərərli bir sahəyə çevrilirdi. Belə sahələrdə biri də neftqazçıxarma sənayesi idi. Ölkənin valyuta gətirən ən mühüm sahələrindən biri olan neftqazçıxarma sənayesində qiymət sistemi elə qurulmuşdu ki, guya bu sahə öz xərclərini ödəmək imkanlarına malik deyildir və sahə dotasiya ilə qidalanırdı.

1 iyul 1967-ci ilə kimi SSRİ-də 113 neftqazçıxarma idarəsi üçün 98 cür qiymət müəyyən edilmişdi. Bu qədər çox qiymətin mövcudluğu onunla əsaslandırılırdı ki, neftqazçıxarma idarələrində istehsal xərcləri yataqların göstəricilərindən asılı olaraq ciddi fərqlənirdi və müvafiq olaraq da belə vəziyyət vahid qiymətdən istifadə etməyə imkan vermirdi. Belə bir

təcrübə özlüyündə neftçiyə zavodlarının fəaliyyətinin planlaşdırılmasını, zona qiymətlərinin tətbiq edilməsini çətinləşdirirdi. Başqa sözlə, neft və qaz üzrə xərclər subyekriv amillər səbəbinə tam müəyyən edilmirdi ki, bu da təsərrüfat hesabı prinsiplərinə zidd təbii idi. 1 iyul 1967-ci ildən istehsal xərclərində geoloji kəşfiyyat xərcləri neft və qaz üçün müəyyən edilmiş qiymətlərdə öz əksini tapdı. İstehsal fondlarına görə haqqın isə onların ilk dəyərinə görə deyil, qalıq dəyərinə görə hesablanması da müəssisələrin vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yaxşılaşmasına şərait yartadı. Bütünlükdə SSRİ üzrə neftin qiyməti 8-25 manat arasında müəyyənləşdirildi. Azərbaycan üzrə ümumilikdə 1 ton xam neftin qiyməti 10,5 manat, «Xəzərdənizneftqaz» İB üzrə 11 manat, «Azneft» İB üzrə isə 24,95 manat qəbul edildi. Sahənin daxilində isə dəfələrlə fərqlənən qiymətlərdən istifadə olunurdu. Bu dövrdə «Artyomneft» NQÇİ (*indiki «Abşeronneft»*) üzrə neftin satış qiyməti 27 manat, «Salyanneft» üzrə 15,5 manat müəyyən edilmişdi.

Onu göstərmək kifayətdir ki, 1966-cı ildə Respublikamızda xalq təsərrüfatı üzrə əsas istehsalat fondlarının kapital qoyuluşunun 50 faizdən çoxunu özündə cəmləşdirən neftqazçıxarma sənayesi üzrə mənfəət cəmi 2,5 milyon manat təşkil etmişdi ki, bu da bütünlükdə respublikada sənayesi üzrə olan mənfəətin (*217,5 milyon manat*) bir faizindən də az hissəsinə bərabər idi. Sonrakı illərdə qiymət islahatı ilə əlaqədar olaraq bu rəqəm artmağa meyli etsə də o qədər də yüksək deyildi. 1986-cı ildən SSRİ miqyasında yenidənqurma tədbirləri çərçivəsində müəssisələrin özünü maliyyələşdirmə prinsipinə keçməsinə kömək edən bir sıra tədbirlər həyata keçirildi, neftqazçıxarma müəssisələrində təsərrüfat hesabı prinsiplərinin tətbiqinə, maddi həvəsləndirməni yaxşılaşdırmağa kömək edən normativ aktlar, qərarlar qəbul edildi. Məlum olduğu kimi, neft və qaz sənayesi SSRİ dövlətinin valyuta gətirən ən birinci sahəsi idi. Bu və ya

səbəblərlə əlaqədar da «Azneft» İB-nin sərbəstliyində o qədər geniş və imkanlı deyildi. Qiymət, istehsal xərcləri mərkəz tərəfindən müəyyən edilirdi. Satışda məhdudiyət mövcud idi. Respublikamız öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra neftqazçıxarma sənayesində, qiymət, istehsal xərcləri məsələləri kəskin bir problem kimi ortaya çıxdı. Problemin ciddiliyi bir də ondan irəli gəlirdi ki, respublikada öz imkanları hesabına sahənin inkişafına maliyyə vəsaitləri tapmalı idi. Yeni iqtisadi sistemə keçid isə sahədə əsaslı dəyişikliklər və islahatlar tələb edirdi. Neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatlar adı altında tədbirlər 1991-1992-ci illərdə geniş vüsət aldı və bu islahatlar bütünlükdə, qiymətlərdə köklü dəyişikliklər etməklə başladı. 1992-ci ildə tam əsaslandırılmayan qiymətlərin liberallaşdırılmasının həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın dəyər proporsiyalarında demək olar ki, inqilabi dəyişikliklər etdi. Təkcə bir ildən də az müddətdə sahələr üzrə qiymətlərin 10-15 dəfə artması müşahidə olundu. Məsələn, 1992-ci ilin 9 ayı ərzində sənaye üzrə qiymət indeksi 14,1 dəfə o cümlədən energetikada 27,9 dəfə, qara metalurgiyada 37,1 dəfə, neft kimyasında 31,5 dəfə artdı. İstehsal, texniki təyinat üzrə, məhsullar üzrə qiymətlərin artımı, xalq istehlakı malları üzrə qiymət artımından 2 dəfə çox idi. Belə bir iqtisadi proses iqtisadi islahatların o biri vacib elementləri üzrə əlaqələndirilmədiyindən bir çox istehsal sahələrini iflic vəziyyətinə saldı, istehsal xərclərinin strukturuna elə ciddi təsir etdi ki, illər boyu formalaşmış struktur ilə onun müqayisəsi demək olar ki, elmi və əməli əhəmiyyətini itirdi. Bu illərdə respublikada istehsalın aşağı düşməsi ilə qiymətlərin sürətli artımı arasında kəskinləşən fərq azad rəqabət münasibətlərinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərdi. Bu baxımdan alim və mütəxəssislər haqlı olaraq qeyd edilər ki, qiymətlərin geniş miqyaslı liberallaşdırılması və manatın dönərlilik məzənnəsi iqtisadiyyatdakı digər islahat tədbirləri ilə əlaqəliyini itirdi. Qiymətlərin sərbəst buraxılışı

sənaye məhsulunun qənaətbəxş olmayan mübadiləsi şəraitində onların ölçüyəgəlməz artımı ilə nəticələndi.

Bu dövrdə neftqazçıxarma sənayesində olduğu kimi, xam neftin qiymətinin qaldırılması ən kəskin problem kimi qarşıda dururdu. Həmin müddət ərzində neftin topdansasatış qiyməti 17,6 dəfə artaraq 2200 manata, 1 milyon m³ qazın qiyməti 5,8 dəfə artaraq 87,5 manata çatdırıldı. Qeyd olunduğu kimi, «Azərneft» İB-nə Sovetlər İttifaqında uzun illər «pentabelli» olmayan bir qurum kimi baxılmış hasilata çəkilən xərcləri az planlaşdırmış, onu süni sürətdə zərərlə işləyən təşkilata çevirmişdir. Zərərləri isə sabirləşdirmə fondunun hesabına, dotasiya şəklində ödəmişdir.

Əlbətdə ilk vaxtlarda bu sahələrdə qiymət islahatını aparmaq o qədər də sadə məsələ deyildi. Neft və qaz istehsalı bəlidir ki, respublikada iqtisadiyyatının digər sahələri ilə sıx əlaqədardır. Qiymətlərin sürətli artımı məhsulun keyfiyyətinin o qədər də yüksək olması ilə fərqlənməyən sənaye sahələrinin vəziyyətini xeyli pisləşdirə bilərdi. Buna baxmayaraq «Azərneft» və «Xəzərdənizneftqaz» istehsalat birlikləri üzrə neftin qiymətinin qaldırılması və bu məsələnin respublika hökuməti səviyyəsində həll edilməsi məsələsi obyektiv zərurətə çevirildi. Respublika iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olan neftqazçıxarma sənayesində qiymət problemi ən ağır, eyni zamanda çoxlu suallar, problemlər doğuran bir məsələdir. Bu problemin son illər ərzindəki (*sərt planlaşma sistemi və azad iqtisadiyyat şəraitində*) dinamikasının təhlili elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda 1992-ci ildə neft və enerji daşıyıcılarının qiymətinin qaldırılması ilə əlaqədar ilk mühüm qərar qəbul edilmişdi. Neftin və qazın qiyməti kəskin qaldırılrsa da bu hədd yenə də sahəni idarə etmək üçün kifayət deyildi. Yeni iqtisadi sistemə keçid iqtisadi sarsıntılarla müşayiət olduğundan neftqazçıxarma sənayesində SSRİ dövlətinin dağıldığı ərəfədə başlanmış böhran daha kəskin xarakter alırdı.

Sahədə istifadə edilən avadanlıqların, materialların və kimyəvi reagentlərin, elektrik enerjisinin qiymətləri tez-tez artmaya məruz qalırdı. Neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti isə daha da ağırlaşdı. Hasilatı sabitləşdirmək, onun azalmasının qarşısını almaq üçün isə küllü miqdarda vəsait, o cümlədən valyuta lazım idi. Daxili ehtiyat mənbələrinin və digər vəsaitlərin olmaması, səngimək bilməyən inflyasiya neftin qiymətlərinin tez-tez artırılmasını zəruri edirdi. Qiymətlərin vaxtaşırı dəyişdirilməsi sahədə ətraflı iqtisadi təhlilin aparılmasına maneçilik törədirdi. Bu təhlil bir də ona görə çətinləşir ki, inflyasiya səviyyəsi sürətlə artaraq yüksək zərvəyə çatmaqda idi. Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən neftin orta topdansatış qiyməti yenə də artırılaraq 1 ton üçün 6056 manat qəbul edildi. Bu qiymət neft sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş sabitləşdirmə fondunun formalaşmasına, sahədə əmək haqqının artırılmasına, sosial problemlərin həllinə müvəqqəti də olsa xeyli imkan yaratdı. Bununla belə, respublika iqtisadiyyatını cuğlamış böhranlı vəziyyət inflyasiyanın yüksək artım faizi, digər tərəfdən isə respublikaya kənardan gətirilən maşın və avadanlıqların qiymətlərinin də yüksək olması istehsal birliyinin bütün müəssisələrində ahəngdarlığın pozulmasına, hasilata bağlı geoloji texniki və digər istehsal tədbirlərinin lazımı səviyyədə həyata keçirilməsinə imkan vermirdi. 1994-cü ildə də inflyasiyanın yüksək dərəcədə davam edirdi. QNQÇİB-yə daxil olan bütün müəssisələr isə ili zərərlə başa vurmuşlar. Bütünlükdə QNQÇİB 1,529 milyard manat zərər çəkmişdir ki, onun da 987 milyard manatı bilavasitə hasilatla bağlı olmuşdur.

1995-1996-cı illərdə neftin və digər enerji daşıyıcıların qiymətinin qalxması ilə əlaqədar olaraq QNQÇİB-nin maliyyə fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu illərdə qiymətlərin qalxması təhlil olunan göstəricilərin həcminə daha çox təsir etmişdir. 1996-cı ildə neft hasilatı artmadığı bir şəraitdə qiymət amili hesabına gəlirlərin həcmi 756 milyard

manat, yəni 1994-cü il səviyyəsindən 18 dəfədən çox, xərclər isə 15 dəfə artmışdır. Sahə üzrə mənfəətin ümumi miqdarı 123 milyard manat təşkil etmişdir. Göründüyü kimi qiymətlərin sürətlə artması neftqazçıxarma sənayesinin maliyyə vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır. Təəsüflə qeyd edilməlidir ki, bu illər üzrə neftqazçıxarma sənayesinin bir çox sahələrində iqtisadi proseslərin dinamikasının öyrənilməsində çoxlu çətinliklər yaranmışdır. İldən-ilə statistik göstəricilərin sayı və əhatə dairəsi sahədə azalmağa meyl etmişdir. Azərbaycan dünyada neftqazçıxarma sənayesinin inkişafında özünə məxsus yüksək yer tutur. Bununla əlaqədar sahə ilə bağlı statistikanın, iqtisadi informasiyanın təkmilləşdirilməsi, onun daha əhatəli olmasının heç bir maliyyə problemindən asılı olmayaraq təmin edilməlidir.

1996-cı ilin dekabr ayının 15-dən etibarən Azərbaycan hökuməti ilə Beynəlxalq Valyuta Fondu arasındakı razılaşmaya əsasən ARDNŞ neftin satış qiyməti ƏDV də daxil olmaqla 328 min manata çatmışdır ki, bu da neftin vaxtkı dünya qiymətin 60-70%-i həddində idi.

Bu dövrdə ARDNŞ-də neftin satışının ümumi qiyməti 328 min manat olduğu halda QNQCİB-də 1 ton neftin satış qiyməti 500 min manat (*DNQCİB-də 287 min manat*) təşkil etmişdir ki, bu da dünya qiymətləri səviyyəsinə bərabər olmuşdur.

Quruda NQCİB-nin daxilində isə neftin satış qiyməti neftin maya dəyəri müxtəlifliyini nəzərə alaraq fərqli müəyyən edilmişdir. Bu cür siyasət indi də obyektiv zərurət kimi qəbul olunmaqdadır. Elə bu səbəblədən, 1996-cı ildə NQCİ-lər üzrə neftin 1 tonunun qiyməti aşağıdakı kimi olmuşdur.

(min manatla)

«Balaxanıneft» NQÇİ	495
Ə.C.Əmirov NQÇİ	593
«Bibi-Heybət» NQÇİ -	570
«Binəqədineft» NQÇİ -	457
«Suraxanıneft» NQÇİ-	565
H.Z.Tağıyev adına NQÇİ-	650
«Siyəzəneft» NQÇİ -	620
«Şirvanneft» NQÇİ -	472
«Salyanneft» NQÇİ -	450
«Muradxanlı» İNM -	451
«Azərpetoyl» MM -	494
«Anşad-Petrol» MM	286
«Azgerneft» MM	286
BMB OYL İNK MM	286

1998-ci ildə dünya neft bazarında xam neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədər. Azərbaycan hökuməti də neftin satış qiymətində dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qalmışdır. 1998-ci ilin fevralında xam neftin satış qiyməti ARDNŞ-də 273 min manat, iyulun ayının 1-dən etibarən isə 193 min manata endirilmişdir.

Proporsional olaraq bu qiymətlər QNQÇİB-də 369216 manat DNÇİB-də 150000 manat müəyyən olunmuşdur. QNQÇİB-nin müştərək müəssisələrində bu ilin iyul ayının 1-dən neftin satış qiymətləri 187000 manat həcmində saxlanılmışdır. Neftin satış qiyməti əvvəllər olduğu kimi yenədə, «Suraxanıneft», H.Z.Tağıyev adına NQÇİ-lər də yüksək olaraq qalır.(Müvafiq olaraq bu qiymətlər NQÇİ-lərdə 457000, 565000, 570000 manat təşkil edir)

1000 m qazın satış qiyməti isə ƏDV nəzərə alınmaqla ümumən ARDNŞ üzrə 57600 manat təşkil edir ki, bu da QNQÇİB-nin bütün struktur bölmələrində eyni olaraq onun faktiki maya dəyərindən 35-40% aşağı qiymətdədir.

Son vaxtlar dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı düşməsinin Azərbaycanın iqtisadiyyatına təsir etməsi haqqında söhbətlər eşidilməkdədir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi respublikamızda neftçıxaran və neftayıranları, o cümlədən payına büdcənin ümumi daxil olmalarının 50 faizi düşən (*neft müqavilələrindən isə büdcəyə daxil olmalar 20 faiz təşkil edir*) ARDNŞ-ni də müəyyən qədər zərərə salıb. Şirkət artıq 1998-ci ilin ikinci rübündən neft ixracını müvəqqəti dayandırmalı olub. Lakin burda bir aspekti nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın neft balansında xam neftin ixracı çox da mühüm yer tutmur. Xarici bazarlara çıxarılan isə əsasən neft məhsullarıdır. Neft və onun məhsulları əsasən Azərbaycanın daxili bazarında satılaraq onun enerji balansını təmin edir. Hesablamalara görə Azərbaycanda hasil edilən 9 milyon tona qədər xam neftin 1 milyon tona qədəri hasilatla və istehsalla bağlı neft şirkətinin ehtiyaclarına 4-4,5 milyon tonu Azərbaycanda elektrik enerjisinin daxili ehtiyaclarına-əhaliyyə, sənaye və kənd təsərrüfatına və digər xidmət sahələrində-məsrəf edilir və yalnız qalan hissə ixrac olunur. 1997-ci ilin məlumatlarına görə Azərbaycan xarici bazarlarda 120 min ton xam neft, 1 milyon tondan bir qədər çox neft məhsulları satmışdır. 1998-ci ilin ilk ərzində ölkədən 245 min ton xam neft ixrac edilmişdir. Bununla yanaşı, qeyd edilən dövrdə ölkədən kömrük nəzarətindən keçmiş 1 milyon 103 min ton neft məhsulu çıxarılıb.

Neftin qiymətinin daxili bazarda aşağı salınması, bir də uzun müddət Azərbaycanda neftayıma zavodlarının zərərli işləməsinə son qoyulması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, 1998-ci ilin birinci rübündə neft emalı zavodlarının ümumi itkiləri 44 milyard manat, o cümlədən «Azərneftyanacaq» üçün 25,5 milyard, «Azərneftyağ» üçün 18,3 milyard manat olmuşdur. Bu tədbirin büdcəyə təsirini azaltmaq məqsədi ilə neft məhsullarının aksiz dərəcələri 20 faizdən 3,5 dəfəyədək artırılmış və daxili bazarda bu məhsulların qiymətinin nisbətən

sabitliyi də təmin edilmişdir Belə ki, yeni qiymətlər bu zavodlarda 10 faizi rentabelməyi təmin edəcəkdir.

OPEK-in 1998-ci il enerji böhranı ilə əlaqədar kiçirilən konfrasında qəbul edilmiş qərarı 1998-ci ilin iyulun 1-dən qüvvəyə minib. Dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsinin qarşısını almaq məqsədi güdən qərara görə OPEK üzvü olan ölkələr bir sutkalıq neft hasilatını 1,355 mln barrelə də azaltmalıdırlar. Bununla yanaşı OPEK-ə üzv olmayan dövlətlər də gündəlik hasilatını 0,27 mln barrel ixtisar etməyi qərara alıblar. Lakin hələlik bu qərar qiymətlərlə o qədər də təsir etməyib. London birjalarında bir barrel neftin qiyməti 0.19 dollar, yəni 13-22-dən 13,41 dollaradək qalxıb. Keçən il bu rəqəm 19,32 dollar idi. Ekspertlərin fikrincə, görülmüş tədbirlər nəticəsində neftin qiymətini bir barrel üçün 14-17 dollara qaldırılması mümkün olacaqdır.

Təhlil göstərir ki, yaxın gələcəkdə xam neftin, xüsusilə quruda çıxarılan neftin qiyməti yenə də tənzimlənməyə məruz qalacaq və onun həddinin müəyyən edilməsində dövlətin iştirakı labüd olacaqdır. Lakin bu halda o mülayim olmalıdır. Rəqabətin gündən-günə genişləndiyi bir şəraitdə bu məsələ tələb və təkliflə əlaqələndirilməlidir. Aparılan tətqiqatlardan belə mühüm nəticə çıxarmaq olar ki, quruda hasil edilən, xam neftin qiymətinin bundan sonra daha çox artırılması mürəkkəb məsələdir, çünki bu cür istiqamət bir müddətdən sonra bazar münasibətlərinin tələbləri, dünyanın neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf istiqamətləri ilə ziddiyət təşkil edərdi. Vəziyyətdən çıxış yolu-istehsal xərclərinin aşağı salınması ilə bağlıdır.

2.2. Quruda neftqazıxarma sənayesində istehsal xərclərinin strukturu və xarakterik xüsusiyyətləri

İqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal xərclərinin təbiətinə aid bir sıra maraqlı konsepsiyalar mövcuddur. Plamlı sosialist iqtisadiyyatına dair nəşr olunmuş əsərlərdə istehsal xərcləri məhsul istehsalına çəkilməmiş xərclər kimi başa düşülür. Böyük Sovet Ensiklopediyasında istehsal xərclərinin mahiyyəti isə belə açıqlanmışdır; «istehsal xərcləri-məhsul istehsalına çəkilən məcmu əmək məsrəfləridir»⁶. Bu ensiklopediyada həmçinin burjua cəmiyyəti və planlı sosializm cəmiyyətində istehsal xərclərinin təbiətinin bir-birinə antoqonist ziddiyət təşkil etdiyi xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Qərb iqtisadi ədəbiyyatlarında istehsal xərclərinin mahiyyətinə dair aşağıdakı fikirlər diqqəti cəlb edir: «İstehsal xərcləri, firmanın bazara məhsul çıxarmaq qabiliyyətini və cəhdini müəyyən edən ən mühüm amillərdən biridir»⁷. Qərb iqtisadçılarının fikrincə istehsal xərcləri resursların nadirliyinə və alternativ istifadə edilməsi faktlarına da əsaslanır. Ona görə də bu və ya digər məhsulun istehsalı üçün müəyyən resursların ayrılması hansısa alternativ məhsulun istehsalının qeyri mümkünlüyünü göstərir. Müəlliflər oxucunu bu fikirə inandırmaq üçün daha sadə bir misal gətirirlər: «Bu kitabın oxunuşu zamanı sizin çəkdiyiniz xərclər sizin vaxtınızın istifadə olunmasının alternativ variantlarından asılıdır ki, onlardan da sizin imtina etməyiniz lazım gələcəkdir»⁸.

Azad iqtisadiyyat qurmuş ölkələrdə istehsal xərcləri təsnifləşdirilərkən onların daimi, dəyişən və ümumi xərclər kateqoriyalarını fərqləndirirlər. Bu gün yeni iqtisadi sistemə keçiddə, milli iqtisadiyyat quruculuğuna azad iqtisadi münasibətlərin inkişafında böyük nailiyyətlər qazanmış qərb

⁶ «Большая Советская Энциклопедия». М.: 1985.

⁷ К.Л.Моконелл, С.Л.Брю «Экономикс». М.: 1992. сәh 45.

⁸ Yənə orada.

iqtisadiyyatında istehsal xərcləri problemi bütünlükdə iqtisadi inkişafın elementləri, prinsiplərinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu dərk etmədən, öyrənmədən işgüzarlıq, məhsuldarlıq, sahibkarlıq sahəsində uğur qazanmaq mümkün deyildir. Keçmiş planlı sistemdə də istehsal xərcləri probleminin əhəmiyyəti həmişə vurğulanırdı, lakin bu problemin həllində müəyyən sünilik, sərt idarəetmə metodlarının təsiri özünü göstərirdi. Qiymət, əmək haqqı siyasətindəki ideoloji prinsiplərin üstünlüyü istehsal xərclərinin dəyişməsinin obyektiv meyllərini, istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan vermirdi. İstehsal xərcləri elə bir kateqoriyadır ki, bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində onun dünya təcrübəsində istifadə olunan prinsipləri və metodları əsasında tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Bu sahədə müəyyən addımlar atılmalıdır. Qərb şirkətlərinin Azərbaycanda iş qurmaları, o cümlədən quruda neftqazçıxarma sənayesində təşkil edilmiş xarici kapitalın müştərək müəssisələrin fəaliyyətində bu problemə diqqətin artırılması zərurətini tələb edir. Təbii ki, bunula yanaşı neftqazçıxarma sahəsində də istehsal xərclərinin dünya təcrübəsində toplanmış, qəbul edilmiş təsnifatı, göstəriciləri və prinsiplərdən gələcəkdə istifadə edilməsinə hazırlıq görülməlidir. Təhlil göstərir ki, bu sahədə əsas maneə yeni iqtisadi sistemin ideologiyasının hələ də tam yaradılmaması ilə bağlıdır. Lakin gözləmədən, burada daha cəsarətli addımlar atılmalıdır. Çünki, istehsal xərclərinin azaldılması bazar iqtisadiyyatının özünün təbiətindən doğur və bu sahədə atılan hər bir addım mənfəətin artırılmasına yönəldilir.

Bu və ya digər regionda istehsal xərclərinin səmərəliyinin müqayisəli materiallarla müraciət etdikdə daha düzgün nəticə çıxarmağa əsas verir. Beləki, respublikanın neftqazçıxarma mədənlərinin uzun müddət istismar edilməsinə baxmayaraq, burada hasilat göstəriciləri yüksəkdir. Dünya üzrə neft quyuları fondunun 80%-i ABŞ-nın payına düşdüyü halda, neft

hasilatında bu ölkənin payı cəmi 15% həcmindədir. Yaxın Şərqdə hər qazılmış quyuya 225 min ton ehtiyat düşdüyü halda, bu rəqəm ABŞ-da 5-7 dəfə azdır. Bundan başqa hər bir quyuya düşən neft ehtiyatı ABŞ-da 26040 min ton, quyuların gündəlik debiti isə 1,8 ton təşkil edir ki, bunlar da aşağı göstəricilər sayılır.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində sahə strukturu *Sənaye, Qazma, Tikinti, Geologiya, Geologiya, Elm, Təchizat, Ticarət* bölmələrini əhatə edir. Anoloji struktur DNQÇİB-də mövcuddur.

Son 5-6 ildə bu bölmələr arasında nisbət dəyişməyə məruz qalmışdır. Qazma üzrə xərclər azalmış, tikintidə sürətli xərc artımı baş vermişdir.

Hər bir neftqazçıxarma, qazma, tikinti, nəqliyyat və sair sahələr üzrə istehsal xərclərinin strukturu spesifik və müxtəlifdir. Müvafiq sahələr üzrə istehsal xərcləri QNQÇİB-də ümumiləşdirərək 1 ton neftin və 1000 m³ qazın faktiki maya dəyərini müəyyən edir. Neftin və qazın istehsal xərclərində vergilərin xüsusi çəkisi də böyükdür. Bəzən gəlir və xərclərin səviyyəsi bir neçə il ərzində o qədər intensiv dəyişir ki, müəyyən qanunauyğunluğu aşkar etmək çətinlik törədir. Məsələn, 1994-cü ildə İstehsalat Birliyi üzrə bütün xərclərin 75,5%-i sənayenin, 16,1%-i qazma sahəsinin payına düşdüyü halda, 1995-ci ildə bu rəqəmlə müvafiq olaraq 81,0% və 10,9% təşkil etmişdir. Tikinti və təchizat sahələrində də yüksək dəyişkənlik tempi müşahidə olunmuşdur.

Aşağıdakı cədvəllərdən QNQÇİB-nin 1994-1996-cı illər ərzində ümumi gəlir və xərclərdə ayrı-ayrı istehsal sahələrinin xüsusi çəkisi öz əksini tapmışdır.

QNQÇİB-nin 1994-1996-cı illərdə gəlir və xərclərin sahələr üzrə xüsusi çəkisinin bölgüsü

İstehsal və xidmət sahələri	1994		1995		1996	
	gəlir	xərc	gəlir	xərc	gəlir	xərc
<i>Sənaye</i>	74,5	75,5	82,8	81,0	75,8	78,4
<i>Qazma</i>	10,5	16,1	8,0	10,9	9,4	9,9
<i>Tikinti</i>	12,6	7,0	8,1	7,3	13,3	10,8
<i>Geologiya</i>	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
<i>Elm</i>	1,1	0,1	0,4	0,2	0,5	0,2
<i>Təhcizat</i>	0,8	0,1	0,5	0,4	0,7	0,4
<i>Ticarət</i>	0,3	0,4	0,1	0,1	0,2	0,2
<i>Ümumi</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Son illərdə istehsal xərclərinin təsnifatı, maya dəyərinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında mətbuatda elmi-iqtisadi ədəbiyyatlarda çoxlu mübahisələr aparılmış, bu göstəricilərin uçotu, iqtisadi işdə rolu ilə bağlı müxəlif fikirlər söylənməmişdir. Belə ki, bir sıra xərclərin maya dəyərinin tərkibinə daxil edilməməsi və ya bir müddət əmək haqqının yalnız dörd mislinin istehsal xərclərinə aid edilməsi, qalan hissəsinin mənfəət hesabına ödənilməsi real vəziyyəti əks etdirmirdi. İqtisadi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, MDB ölkələrinin hamısında bu kimi problemlər mövcud olmuş və həmin ölkələr maya dəyərinin tərkibinin yeni bazar münasibətlərinə uyğun olaraq müəyyən edilməsi ilə bağlı müvafiq metodik xarakterli sənədlər, əsasnamələr təsdiq etmişlər. Belə bir sənəd 16 avqust 1996-cı ildə Respublika Nazirlər Kabineti tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

Mövcud əsasnaməyə görə məhsulun (*işin, xidmətin*) maya dəyərini əmələ gətirən əsas xərclər onların iqtisadi məzmununa görə aşağı elementlər üzrə qruplaşdırılır:

- material xərcləri (*qaytarılan tullantıların çıxılmaqla*);
- əmək haqqı xərcləri;
- sosial ehtiyaclara ayırmalar;
- əsas fondların amortizasiyası;
- sair xərclər.

Hazırda qəbul olunmuş əsasnamədə müəyyən dəyişikliklər həyata keçirilmişdir və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq burada təkmilləşmə, tənzimləmə prosesləri davam etdiriləcəkdir.

Bu və ya digər nazirlik, komitə, dövlət şirkətləri sahə xüsusiyyətləri ilə bağlı, əsasnamədə öz əksini tapmayan digər spesifik istehsal xərclərini Respublika İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirlikləri ilə razılaşdıqdan sonra maya dəyəri (*işin, xidmətin*) tərkibinə daxil edə bilirlər. QNQCİB istehsal spesifikliyinə uyğun olaraq bu sahədə tələb edilən müvafiq işləri ciddi nəzərdən keçirilməli, maya dəyərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər və mühüm komponentləri müəyyən etməlidir.

2.3. Quruda neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin azaldılması imkanları və perspektivləri

Quruda neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin azaldılması imkanları çoxdur. Bunun üçün isə sahədə müəyyən təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bütün bunlara müvafiq olaraq isə istehsal xərclərinin hər bir element üzrə azaldılması imkanları müəyyən edilməli, bütünlükdə kompleksin fasiləsiz işləməsini, yüksək əmək məhsuldarlığını təmin etmək üçün elmi əsaslandırılmış tədbirlər həyata keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin quruluşu bir sıra spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Ən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, başqa səhələrdən fərqli olaraq amortizasiya

xərcləri bütün istehsal xərclərinin ən çox hissəsini (45-48%-ni) təşkil edir. Müqayisə üçün onu göstərmək olar ki, neft emalı sənayesində bu rəqəm uzun bir dövr əzində 2,7-4,5% kimya və neft kimyasında 6-9%, maşınqayırma və metal emalında 3-4,5%, tikinti materialları sənayesində 7-11% arasında tərəddüd etmişdir. Neftqazçıxarma sənayesində amortizasiya ilə bağlı xərclərin yüksək olması burada əsas fondların həlledici hissəsini özündə cəmləşdirən qurğular, o cümlədən quyuların baha başa gəlməsi ilə bağlıdır. Ona görə də quyu fondundan səmərəli istifadə, onların hər bir yataq üzrə optimal sayının müəyyən edilməsi əsaslı vəsait qoyuluşundan səmərəli istifadə edilməsi mühüm amillərindəndir. Məlumdur ki, istismarla əlaqədar bir çox qurğular, avadanlıqlar və digər bu kimi əsas fondlar istifadəsiz həddə gəlib çıxmışdır. Hazırkı şəraitdə bu fondlardan səmərəli istifadə edilməli, lüzumsuz əsas vəsaitlərin balansdan silinməsi və ya satılması mümkün olduqda bu işi reallaşdırmaq lazımdır. Neftqazçıxarma sənayesində istehsal xərclərinin xeyli hissəsi qurğuların, quyu fondunun payına düşür. Quyu fondunun istifadəsinin səmərəliliyini artırmaq hesabına neftin maya dəyərini xeyli dərəcədə aşağı salmaq mümkündür. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə bu sahədə də statistik informasiya xeyli məhdudlaşmışdır. Bu mühüm problemin dinamikasında baş verən meylləri daha ətraflı şərh etmək məqsədi ilə son 60 ildə quyu fondundan istifadə ilə bağlı məlumatlara nəzər yetirək. 1932-ci ildə respublikda 12 milyon ton neftin 71,4%-i köhnə, 28,6%-i yeni quyulardan çıxarıldığı halda 1960-ci ildə bu nisbət 92,3 və 7,7% 1960-cı illərin sonunda 5% arasında tərəddüd etmişdir. 1990-cı illərin başlayaraq isə müvafiq nisbət yenə də köhnə quyuların xeyrinə dəyişməyə meyl etmişdir. Bir işlənmiş quyu/ay göstəricisinə görə neft quyularının orta debiti 1960-cı ildə 117,5 ton, o cümlədən «Binəqədineft» NQÇİ üzrə 57,9 ton, «Balaxanıneft» NQÇİ üzrə 64,8 ton H.Z.Tağıyev adına NQÇİ üzrə 129,7 ton 1969-cü ildə isə bu rəqəmlər

neftqazçıxarma idarələri üzrə analoji olaraq 48,8; 33,9 və 31,8 ton olmuşdur. 1990-ci ildən başlayaraq isə bu göstəricinin səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş və mövcud meyl indi də davam etməkdədir.

İstehsal xərclərinin azalmasına təsir edən ən mühüm amillərdən biri fəaliyyətsiz quyu fondundan istifadə təşkil edir. Əgər neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq bu problemin bütün mərhələrdə ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyini yəqin etmiş olarıq. Son illərə kimi hər il 1000-1100 quyu istismara verilirdi ki, onun da 65-70 faizi işləməyən quyular hesabına olurdu.

Aşağıdakı cədvəldə 1996-1997-ci illərdə QNQCİB üzrə fəaliyyətdə olan quyu fondunun dinamikası verilir:

Cədvəl 9

1996-1997-ci illərdə QNQCİB üzrə fəaliyyətdə olan quyu fondunun dinamikası

Neftqazçıxarma təşkilatları	01.01.1996	01.01.1997
<i>«Balaxanineft» NQCİ</i>	920	1080
<i>Ə.C.Əmirov ad.NQCİ</i>	515	366
<i>«Bibi-heybət» NQCİ</i>	637	570
<i>«Binəqədinəft» NQCİ</i>	723	671
<i>«Suraxanineft» NQCİ</i>	304	299
<i>H.Z.Tağıyev ad.NQCİ</i>	178	191
<i>«Siyəzəneft» NQCİ</i>	798	791
<i>«Şirvanneft» NQCİ</i>	529	352
<i>«Səlyanneft» NQCİ</i>	273	283
<i>«Muradxanlı» İNM</i>	77	75
Cəmi: NQCİ-lər üzrə	4954	4678
<i>MM «Azərpetroyl»</i>	110	339
<i>MM «Anşad Petrol»</i>	142	117
<i>MM «Azgerneft»</i>	218	226
<i>MM BMB OYL İNK</i>	-	-
Cəmi müştərək müəssisələr	5424	5418

Cədvəldən göründüyü kimi 01.01.1997-ci il tarixinə. QNQCİB üzrə quyu fondu 5418 ədəd təşkil edirdi. Müqayisə üçün onu göstərək ki, 1961-ci ildə bu rəqəm respublika üzrə 15158, 1970-ci ildə isə Ə.Əmirov adına NQCİ-də quyuların yarısından çoxu neft hasilatında iştirak etmir. İdarədə 100-dən artıq istismarı rentabelli olmayan quyu vardır. Neçə ildir ki, bu quyuların ləğv edilməsi üçün əməli işlər görülmür, quyular istismar fondunda saxlanılmır. İstehsalat Birliyi üzrə işləməyən quyuların sayı 01.01.1997-ci ildə 4455 ədəd təşkil etmişdir ki, bu da istismar fondunun 54,9%-ni təşkil edir. 1998-ci ildə istismar fondu 9547 fəaliyyətdə olan, quyu fondu 5830 ədəd olmuşdur ki, bu da faizlə nisbətdə 61,1% təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi, normativə görə fəaliyyətsiz quyu fondu istismar fondunun 12%-dən artıq olmamalıdır.

İstehsal xərclərinin mühüm elementləri olan avadanlıqların saxlanması və istismarı, təmiri, neftin texnoloji hazırlanması, neftin vurulması sahəsi üzrə xərclərin dəyişməsi səbəblərinin təhlili göstərir ki, bir sıra maddələr, o cümlədən yanacaq, elektrik enerjisi üzrə itkilərin azalması hesabına xeyli qənaət əldə etmək mümkündür. Buna misal olaraq qeyd etmək olar ki, kompleksdə hər gün minə yaxın quyu cari təmiri gözləyir, sutkada 650 tondan artıq neft itki ilə nəticələnir. Təhlildən aydın olur ki, bütün NQCİ-lərdə yeraltı təmir sahəsi üzrə nəzərdə tutulmuş xərclərə əməl olunmur, quyuların əsaslı təmirində ümumi iş vaxtı balansının 1/5 hissəsini itkilər təşkil edir. Boşdayanmaların azaldılması sahəsində görülən tədbirlər o qədərdə səmərə vermir. Bir norma saatin maya dəyəri artmağa meyl edir. Ayrı-ayrı neftqazçıxarma idarələrində boş dayanmalar iş vaxtının 40-45%-ni təşkil edir. Qaldırıcıların təmirinə görə sərf olunan vaxt isə ümumi boş dayanmaların daha 85-87%-ni təşkil edir.

QNQCİB-də enerji xərclərinin hər bir hasilat üsulu üzrə də təhlili maraqlı doğurur. Hazırda neftqazçıxarma müəssisələrində hasilat ştanqlı dərinlik, elektrik yükləyici

nasoslarla, kompressorla əldə edilməsi metodlarından istifadə edilir. Fantan üsulu ilə isə hasilat cüzidir. Elektrik enerji sərfinə görə ştanqlı dərinlik nasosları və elektrik yükləyici nasoslarla tətbiq üsulu o qədər də fərqlənir. Faktiki olaraq, 1996-cı ildə neftqazçıxarma idarələrində enerji xərcləri bu üsullara müvafiq olaraq 1 ton üzrə 55670 və 54436 manat təşkil etmişdir. Kompresor üsulu ilə 1 ton üzrə hasilata gəldikdə isə onun üçün 330 min manatlıq enerji məsrəf edilmişdir ki, bu da bütövlükdə digər üsullarla hasil edilmiş neftin hər tonu üzrə elektrik enerjisi xərclərinin xeyli artmasına (*15 min man.*) səbəb olmuşdur. İstehsalat Birliyində elektrik enerjisindən səmərəli istifadə olunmalı və bu istifadə də müvafiq norma və normativlərə ciddi əməl edilməlidir. Şübhəsiz ki, belə proses istehsal xərclərinin azalmasına yetərincə təsir edəcəkdir.

İstehsal xərcləri və maya dəyərinin tərkibində sair xərclər də əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, NQÇİ-lər üzrə 1 ton neftin maya dəyərində digər xərclər kateqoriyasına aid edilən sabitləşmə fonduna ayırmalar, mədən vergisi, torpaq üçün ödənişlər ümumi xərclərin 20%-dən çox hissəsini təşkil edir. Qiymətlərin sürətlə artması istehsal xərclərinin elementləri arasındakı nisbətlərdə ciddi uyğunsuzluqlara səbəb olmuşdur. Hazırda 1 ton neft hasilatında köhnə mədənlərdə neftin çıxarılması üçün enerji avadlıqların saxlanması və istismarı ilə əlaqədar xərclər istər plan, istərsə də faktiki maya dəyərinin çox hissəsini 45 faizə qədər təşkil edir.

İstehsal xərclərinin aşağı salınmasına kömək edəcək amillərdən biri nəqliyyat xərclərinin azadılmasıdır. Müasir şəraitdə hasilatın azalması, quyu fondunu müəyyən hissəsinin fəaliyyət göstərməməsi İstehsalat Birliyinin nəqliyyat sistemində də təsir etmişdir. Belə ki, nəqliyyat idarələrində maşın parkının gücündə 50% belə istifadə olunmur. Nəqliyyat vasitələrinin müəyyən hissəsi icarəyə və ya müvəqqəti xidmət üçün digər təşkilat və ya şəxslərin sərəncamına verilə bilər. Ehtiyacdan avtomaşın və traktorları pullu xidmətinə cəlb etməkdə səmərəli

olar. Beləliklə, İB-də lizinqdən də gəlir götürülə bilər. Avtomaşın və traktor parkında işi səmərəli təşkil etməklə yanacaq resurslarına da qənaət etmək mümkündür.

Respublikanın quruda neftqazçıxarma sənayesində 80-ci illərdə əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi köhnə yataqların məhsuldarlığının aşağı düşməsi ilə bağlıdır.

Hesablamalardan aydın olur ki, yatağın tədqiqi, istifadəsi ilə bağlı xərclərin 2/3 hissəsi qazma və orada işlədilən avadanlıqların payına düşür. Belə olduğu bir şəraitdə qazma avadanlıqları üzrə istismar xərclərinin azalması, onların məhsuldarlığının artırılması məsələləri diqqət mərkəzində olmalıdır. Qazmanın dərinliyindən asılı olaraq qazma qurğuları, onların tətbiq dairəsi müəyyən olunmalıdır. Qazmada qeyri məhsuldar əmək sərfi bütün əmək sərfinin yarıya qədərini təşkil edir. Onun isə 45%-ini maddi-texniki təchizatın ahəngar olmaması üzündən boş dayanmalar təşkil edir ki, bu da yeni buruqların tikilməsi, avadanlıqların quraşdırılması işini xeyli ləngitmişdir. Bu səbəblərdən 1996-cı ildə nəzərdə tutulmuş 76 quyu əvəzinə yalnız 33 quyu qazılmışdır. Bizim fikrimizcə, qazma işlərinə əsaslı vəsait qoyuluşunun artırılmasına nail olmaq lazımdır. Qazma dəzgahlarının optimal quruluşunun təmin edilməsi və bu səbəbdən əsaslı vəsait qoyuluşuna xeyliqənaət (*mütəxəsislərin hesablamalarına görə 7-10%*) edilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir. Qazma işlərində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən mühüm amillərdən biri briqadaların işinin düzgün təşkili, onların üzvlərinin həvəsləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, son nəticəyə görə mükafatlandırma metodlarından istifadə edilməsidir.

Aparığımız tədqiqatların, müqayisəli materialların təhlili göstərir ki, qazma işlərinin strategiya və taktikası düzgün müəyyən olunmalıdır⁹. Qazma işlərinin səmərəliliyini artırmaq

⁹ M. Atakişiyev «Qazmada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi» Bakı. Elm. 1998.

hər bir yataqda quyuların qazılmasının optimal metodu seçilməlidir. Bu gün bu sahədə boşluq açıq-aşkar hiss edilir. Alimlərimizin uzun illər əldə etdiyi nəticələr, verdikləri təkliflərin reallaşması bir sıra bürokratik, təşkilati maneələrlə üzləşir.

Neftqazçıxarma istehsalında istehsal xərclərinin mühüm elementlərindən biri əməkdən istifadə ilə bağlı xərclərdir. Bu xərclər neftin maya dəyərinin 20-25 faisi arasında tərəddüd edirdi və uzun bir dövr ərzində bu rəqəm sənaye üzrə olan göstəricidən yüksək olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ-də müəyyən edilmiş siyasətə görə neftqazçıxarma sənayesində orta əmək haqqı digər sahələrə nisbətən yüksək müəyyən edilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, 1920-1985-ci illərdə neftqazçıxarma sənayesində əmək haqqı bütünlükdə respublika üzrə olan göstəricidən yuxarı olmuşdur. Yalnız metallurgiyada, sonralar kimya və neft kimyası, maşınqayırma sənayesində orta əmək haqqı yanacaq sahəsi üzrə səviyyəni ötüb keçmişdir. Son illərdə bazar münasibətlərinə keçid ilə bağlı çətinliklər əmək haqqını səviyyəsinə də təsir etmişdir. 1996-cı ildə QNQCİB üzrə orta əmək haqqı 306238 manat olmuşdur ki, bu da yenə də respublika üzrə olan orta göstəricidən çoxdur, lakin digər dövlətlərlə müqayisədə azdır. İstehsal xərclərinin azalmasından danışıarkən burada əmək haqqına mütləq qənaət edilməsindən yox, hasilatın artması ilə bağlı əmək haqqına nisbi qənaətin əmələ gəlməsindən söhbət aparılır. Bu işə neftqazçıxarma hasilatında əmək məhsuldarlığı problemi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Səmərəsiz iş yerlərinin ixtisarı ilə istehsal xərclərinin azaldılmasına və həmçinin əmək haqqını artırmaq xidmət edir. Hazırda 1 ton neft hasilatı üzrə xərclərin yalnız 1%-i əmək haqqına payına düşür. Bu qeyri normal göstəricidir. Müqayisə ümün göstərək ki, uzun bir dövr ərzində neftqazçıxarma sənayesində əmək haqqı istehsal xərclərinin 15-20% təşkil etmişdir. Heç şübhəsiz ki, NQCİ-lər üzrə bu cür

uyğunsuzluq materialların, avadalıqların qiymətinin xeyli dərəcədə bahalaşması, müasir şəraitdə qiymət siyasətindəki nüqsanlarla bağlıdır. Ona görə də bağlı bir vəziyyətdə qiymətlə bağlı göstəricilərin struktur təhlilinə tənqidi yanaşılmalıdır və bu elmi, əməli baxımdan narahatlıq doğurmalıdır. Son illərdə bazar münasibətlərinə keçid ilə bağlı çətinliklər arasında əmək haqlarının qaldırılması problemləridə qalmaqdadır. Nəzərə almaq lazımdır ki, neftqazçıxarma sənayesinin professional stabil fəhlə kadrları ilə təmin edilməsi ən vacib məsələlərdəndir.

Kompleksdə köməkçi sahələrdə pullu xidmətlərin təşkili səmərə verə bilər (*tikinti təmir sahələri, istehsalat emalatxanaları və s. sahələr*). Burada çoxlu mənfəət əldə etmək imkanları mövcuddur. İstehsalat Birliyi köməkçi sahələrdə səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə müvafiq normativ hüquqi aktların işlənilib hazırlanmasına və tətbiqinə səy etməlidir.

Dünyanın bir çox neft şirkətlərinin strukturlarında, tikinti, qazma, nəqliyyat, sosial sfera və digər bu kimi sahələrə rast gəlinmir. Bu neft sənayesini əhatə edən yüksək inkişaf etmiş infrastrukturla əlaqədardır. Lakin ənənəvi olaraq bu vəziyyət hələ də QNQCİB-də qalmaqda və ümumi istehsal xərclərinə təsir etməkdədir.

Boyuk və zəngin təcrübəyə malik olan, Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində qazma işlərinin səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmaq, bu sahədə dünyanın bir çox ölkələrində qazanılmış təcrübədən istifadə etmək, istehsal xərclərini aşağı salmaq problemlərini kompleks tədqiq etmək, quruda neft hasilatını artırılması istiqamətində əhəmiyyətlər nəticələr verə bilər.

III FƏSİL

QURUDA NEFT-QAZ HASILATININ ARTIRILMASINDA SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİ

3.1. Hasilatın artırılmasında texniki iqtisadi tədbirlərin əhəmiyyəti

Quruda neftqazçıxarma kompleksində, hasilatın artırılmasında texniki-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, işin səmərəli təşkili mühüm əhəmiyyətlidir. Məhz düzgün, elmi-metodik, texnologiya və standartlara uyğun iş reciminin təşkili bu gün quruda neftqazçıxarma kompleksinin depressiya və böhranlı vəziyyətdən çıxara bilər. Bunun üçün isə bizim fikrimizə aşağıdakı istiqamətlərdə işin səmərəli təşkilinə səy edilməlidir.

Yüz il və ondan artıq müddətdə istismarda olan neft və qaz yataqlarında əsas vəzifə quyu fondu üzərində işin təşkilidir. Bu sahədə İB bütün mümkün imkanlardan istifadə edərək hazırda boş dayanan quyuların istismara qaytarılmasını müəyyən qədər sürətləndirmişdir. Belə ki, əgər 1995-ci ildə fəaliyyətsiz fonddan 448 quyu, 1996-cı ildə 593 quyu istismara qaytarmışdırlarsa, 1997-ci ildə istismara qaytarılmış 700 quyudan 82448 ton neft hasil edilmişdir. Bununla belə xeyli vaxtdır ki, qazmadan qurtarmış quyuların mənimsənilməsinin ildən-ilə keçməsi bir problem kimi qarşıda durur.

Məlumdur ki, hər bir quyu yüz milyonlarla manata başa gəlir. «Nə qədr quyu qazılmalıdır?» - sualına düzgün cavab vermək məsələsi bu günə kimi mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Akademik A.X.Mirzəcanzadənin Ç.A.Sultanovla birgə yazdığı «Диакоптика процессов нефтеотдачи пластов» monoqrafiyası qarşıya qoyulan sualların həllində əvəzsiz elmi əsərdir. Monoqrafiyada neft elminin mexaniki elementləri, neft-qaz hasilatının dinamik sistemi, neftveriminin proqnozlaşdırılmasının qiymət-

ləndirilməsi metodları, neft ehtiyatları hasilatının mexanizmi və sair məsələlər araşdırılmışdır. «Несмотря на то, что длительная эксплуатация нефтяных скважин невозможна без проведения различных мероприятий, единой методики оценки их эффективности в настоящее время не существует. В таких условиях большое практической значение имеет определение необходимых объемов проведения любого вида мероприятий в фонде нефтяных скважин. Кроме того, пока не существует единого и четкого мнения относительно технико-экономический критериев, с помощью которого можно определить оптимальное количество скважин для осуществления различных мероприятий по увеличению их производительности».¹⁰

Tələb edildiyindən çox quyu qazıldıqda isə 100 milyon manatlarla əlavə vəsait xərclənir. Azərbaycan Neft Akademiyasında neftqazçıxarma və qazma idarələrinin optimal istehsal güjlərindən müəyyən edilməsini nəzərdə tutan metodik vəsait hazırlanmış, onun tətbiqi tövsiyyə edilmişdir. Burada neftçıxarma idarələri üzrə illik neft istehsalı tapşırığını aşağıdakı düstur ilə hesablamaq tövsiyyə olunmuşdur:

$$Q1=Q2/K (1)$$

Burada **Q2**-il ərzində quyularından çıxarılıb satılacaq neftin həcmi; **K**-mədən daxili neft itkilərini nəzərə alan əmsal; **K** əmsalını aşağıdakı kimi təyin etmək təklif olunmuşdur:

$$K=Q4 / Q3$$

Burada **Q3**-il ərzində neft quyularından mədən rezervuarlarına daxil olan neftin həcmi, **Q4**-həmin neftin texnoloji hazırlanmasından satılacaq miqdarıdır. Müəlliflərin

¹⁰ А.Х.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов «Диакоптика процессов нефтеотдачи пластов». Баку 1994.

fikrincə, neftin texnoloji hazırlanması prosesi gedən qapalı sistemin kipliyindən asılı olan Q4 K əmsalına təsir edir və həmin əmsal 0,995+0,997 arasında dəyişə bilər. Məsələ burasındadır ki, bu əmsal neft itkilərinin azaldılması üzrə tədbirlərin nə səviyyədə olduğunu da göstərir.

Artıq uzun illərdir ki, QNQCİB üzrə quyuların istismara verilməsi üzrə tapşırıqlar yerinə yetirilmir. 1996-cı ildə Birlik üzrə hərəkətsiz quyuların sayı 364-dən 419 ədədə çatmışdır, nəzərdə tutulmuş 66 quyu əvəzinə 36 quyu istimara verilmişdir. Bu quyulardan 49534 ton əvəzinə 10637 ton neft hasil edilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə QNQCİB-də 1986-1996-cı illərdə qazmanın iqtisadi göstəriciləri verilmişdir:

Cədvəl 10

1986-1996-ci illərdə quruda neftqazıxarma sənayesində qazmanın gedişi

İllər	Umumi qazma (min metr)	Əvəlki ilə nisbətən (%)	İstismar qazması (min metr)	Əvəlki ilə nisbətən (%)	Kəşfiyyat qazması (min metr)	Əvəlki ilə nisbətən (%)
<i>1986</i>	441852	100	367887	100	73965	100
<i>1987</i>	439398	99,4	359803	97,8	79595	107,6
<i>1988</i>	399620	90,9	329410	91,6	70210	88,2
<i>1989</i>	359851	90	300449	91,2	59402	84,6
<i>1990</i>	291137	80,9	244035	81,6	47102	79,3
<i>1991</i>	237306	81,5	215036	88,1	22270	47,2
<i>1992</i>	254778	107,4	234937	109,6	19841	89,1
<i>1993</i>	225278	88,4	215804	91,7	9474	47,7
<i>1994</i>	116739	51,8	113940	52,7	2799	29,5
<i>1995</i>	38886	33,3	38218	33,5	668	23,9
<i>1996</i>	52811	135,6	50432	132,6	2379	3,6 dəfə

Quyu fondunun təqvim vaxtından istifadə göstəricisinin yaxşılaşması da istehsal xərclərinin aşağı salınmasına təsir edir. Təhlil göstərir ki, son illərdə quyu fondunun təqvim vaxtından

istifadə xeyli aşağı düşmüşdür. Təqribən 30-35 il ərzində (1960-1985-ci illər) təqvim vaxtının yalnız 2-3,5%-i baş dayanmalarla əlaqədar olmuşdur.

Son illərdə quyuların əsaslı təmiri ilə məşğul olan briqadaların keyfiyyət tərkibinin pisləşməsi ilə yanaşı onların sayı da azalmağa meyl edir. Hazırda fəaliyyətsiz fondada olan quyuların çoxluğunu, hasilatın aşağı enməsinin qarşısının alınmasında profilaktik tədbirlərin rolunu, hər gün minə yaxın quyunun təmirə dayandığını nəzərə alaraq briqadaların sayının azalmasının qarşısının alınması üçün əlavə tədbirlər, o cümlədən maddi həvəsləndirməyə və sosial məsələlərə diqqətin artırılmasına ehtiyac vardır.

QNQÇİB-nin bir sıra əmək kollektivləri sahədə yaranmış çətinlikləri aradan qaldırmaq, boş dayanmaların, qəzaların azalmasına kömək edən profilaktik tədbirlər həyata keçirir. Köhnə istismar profilaktik tədbirlər həyata keçirir. Köhnə istismar olunmayan yataqlarda da ehtiyatların olunmasını son illərdə «Binəqədi-neft» NQÇİ-nin təcrübəsində əyani sübut olunmuşdur. Əsas səbəb-geoloji mədən işlərinə yenidən baxılaraq uzun müddət işləməyən quyuların imkanlarını araşdırmaq olmuşdur. Maraqlıdır ki, burada hələ 100 il bundan əvvəl «Nobel qardaşları» Şirkəti tərəfindən qazılmış (*onu da qeyd edək ki, bu ilk quyuyu idi ki, 403 metr dərinlikdə, mütərəqqi üsulla-zərbə-mexaniki üsulla qazılmışdı*) quyuyu təmir olunmuş və yenidən istismara qaytarılmış gündəlik hasilatı 6 ton olmuşdur, 1 yanvar 1996-cı ildə müvafiq tədbirlər həyata keçirilərgən 114 quyuyu işə salınmış və əlavə olaraq 8000 ton neft istehsalına nail olunmuşdur. Bütünlükdə QNQÇİB üzrə neft hasilatının səviyyəsinin saxlanması məqsədi ilə geoloji tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət artırılmalıdır. Hazırda belə tədbirlər sistem şəklində aparılmır, hesablamalar göstərir ki, geoloji tədbirlərin seçilməsi, onların səmərəliliyinin artırılması, imkanlarından istifadə edilməsi yüz milyonlarla vəsaitə qənaət etməyə imkan verir.

Son 20 ildə neftqazçıxarma idarələrinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, bəzilərinin ləğvi, birləşdirilməsi bir sıra göstəricilərin, o cümlədən quyu fondunun dinamikasını bütün strukturlar üzrə müqayisə etməyə imkan vermir. Lakin bəzi NQÇİ-lər üzrə bu müqayisəni aparmaq mümkündür.

Aşağıdakı cədvəldə NQÇİ-lər üzrə quru fondunun 1965-1996-cı illərdə dinamikası verilmişdir:

Cədvəl 11

NQÇİ-lər üzrə quru fondunun 1965-1996-cı illərdə dinamikası

NQÇİ-lər	1965	1969	1996
«Kirovneft» NQÇİ («Binəqədineft»)	1729	1641	671
«Leninneft» NQÇİ («Balaxanineft»)	3285	2745	1080
«Siyəzəneft» NQÇİ	803	927	791
«Orconikidzeneft» NQÇİ («Suraxanineft»)	1762	1413	299

Cədvəldən görüldüyü kimi son 20 ildə quyu fondu 2,7 dəfə azalmışdır. «Suraxanineft» NQÇİ-də quyu fondu daha kəskin 5,9 dəfə azalmağa məruz qalmışdır. Aparığımız təhlil göstərir ki, quyuların istismardan çıxmasının əsas səbəblərindən biri də avadanlıqların çatışmaması və qəzalardır. Belə ki, 1996-cı ildə «Suraxanineft» NQÇİ üzrə istismardan çıxmış 47 quyunun 31-i avadlıqların çatışmazlığı, 5-i isə qəzalar ilə bağlı olmuşdur. Bu iki amil neftqazçıxarma idarəsində 7400 ton neft itkisinə səbəb olmuşdur.

Neftqazçıxarma idarələri üzrə ehtiyatları araşdırmaq məqsədi ilə işlənmiş quyuların orta debiti, quyuların istismar əmsalını təhlil zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bir sıra mədənlərdə quyuların istismar əmsalı 0,90 bəzilərində 0,93-0,95 arasında tərəddüd edir. Quyu kateqoriyaları üzrə, o cümlədən keçici quyu fondları, işləməyən quyu fondundan bərpə edilmiş göstərir ki, bir sıra idarələrdə bu işin səmərəli təşkili nəticəsində hasilatın artırılmasına da nail olmaq olar. Məsələn, respublikamızın ən qocaman neft rayonlarından biri

olan «Suraxanıneft» də hazırda hasilat obyektiv amillərə görə əvvəlki dövrlərdə nisbətən xeyli azalmışdır. Lakin yataqlarda qalan neftin mütərəqqi metodlar hesabına artırılması imkanlarından istifadə edilərək 1996-cı ildə işlənmiş quyular üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəticəsində 13105 ton artıq, dərinlik nasoslarının istismarı üsulu ilə 91412 ton artıq neft istehsal edilmişdir ki, bu da məhsul vahidi üzrə istehsal xərclərinin azalmasını təmin etmişdir. Köhnə yataqlarda neft və qaz hasilatının sabitləşdirilməsində geoloji və texniki tədbirlərin əhəmiyyəti böyükdür. Neft hasilatının sabitləşdirilməsi üçün artıq 30 ildir ki, layların neft veriminin artırılması üzrə müasir tədbirlər həyata keçirilir. Bu müddət ərzində II növ-istilik, fiziki-kimyəvi, mikrobioloji metodlar və onların müxtəlif modifikasiyalarından 33 obyekt-53 blokhorizontda istifadə edilib. Bunun nəticəsində 2,6 milyon ton neft hasil edilmişdir. Lakin son zamanlar bu işlərin həcmi maddi-texniki təchizatın pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq nisbətən azalmışdır. 1997-ci il ərzində 1304 geoloji və 7902 texniki tədbir həyata keçirilmiş və bunun nəticəsində əlavə 282,482 min ton neft hasil edilmiş, quyularda 55470 yeraltı təmir, 1917 əsaslı təmir işləri həyata keçirilmişdir. Bu da 1996-cı ilin səviyyəsindən 4769 yeraltı təmir işi və 122 əsaslı təmir işi artıqdır.

Akademik A.Mirzəcanzadə haqlı olaraq göstərir ki, hasilatın artırılmasında mütərəqqi metodların tətbiqi diqqət mərkəzində olmalıdır. Onun hesablamalarına görə 1992-ci ildə dünyada hasilatın artırılması metodlarından istifadə etməklə 100 milyon ton neft istehsal edilmişdir. Bu metodlar içərisində istilik metodlarını üstünlük təşkil edir; hasilatın artımının yarısından çoxu onun payına düşür. Bu kimi ehtiyatlardan istifadə edilməsi, təbii ki, qazma işlərində normal vəziyyətin yaradılmasını zəruri edir.

Aşağıdakı cədvəldə 1998-ci ildə QNQCİB-də layların neftveriminin artırılması üsullarının tətbiq planı verilmişdir:

1998-ci ildə layların neftverimini artıran müasir üsulların tətbiq planı

NQÇİ - yataq (<i>sahə</i>)	Metodun adı	Əlavə neftin miqdarı (<i>min ton</i>)		İşçi agentin vurulması
Balaxanineft		12.5	8.0	<i>su, min m³</i>
<i>Xorasani</i>	laydaxili yanma	7.2	6.0	<i>su, min m³</i>
<i>Balaxani, blokII+III</i>	laydaxili yanma	2.0	-	-
<i>Balaxani</i>	termokimyəvi təsir	0.5	-	-
<i>Sabunçu</i>	polimer-qələvi məhlul ilə təsir	1.1	8.0	<i>su, min m³</i>
<i>Balaxani</i>	mikrobioloji təsir	0.7	-	-
<i>Sabunçu</i>	mikrobioloji təsir	0.5	-	-
<i>Sabunçu</i>	su-hava qarışığı	0.5	70.0	<i>su, min m³</i>
Binəqədirineft		28.0	-	-
<i>Binəqədi-Qirməki</i>	səddarası istilik	12.0	18.0	<i>su, min m³</i>
<i>Binəqədi-şimal</i>	buxar istilik təsiri	9.0	50.0	<i>buxar, min t</i>
<i>Məhəmmədli</i>	mikrobioloji təsir	2.0	-	-
<i>Sianşor</i>	mikrobioloji təsir	2.3.	-	-
<i>Sulu təpə</i>	mikrobioloji təsir	1.7.	-	-
<i>Qirməki</i>	mikrobioloji təsir	-	660	<i>kultural maye, t</i>
<i>Binəqədi</i>	su-hava qarışığı	0.5	5.2	<i>su, min m³</i>
<i>Binəqədi</i>	kompozisiya sistemi	0.5	-	-
Suraxanineft		10.0	-	-
<i>Suraxani</i>	köptük-hava sistemi	4.8	4.8	<i>hava, mln m³</i>
<i>Suraxani</i>	laydaxili yanma	1.8	1.2	<i>hava, mln m³</i>
<i>Suraxani</i>	mikrobioloji təsir	3.4	-	--
H.Z.Tağıyev ad.		1.0	-	--
<i>Buzovna-Maştağa</i>	maye fazlı oksidləşdirici	1.0	42.0	<i>su, min m³</i>
<i>Qala</i>	mikrobioloji təsir		600	<i>kultural maye, t</i>
<i>Ə.Əmirov adına</i>	-	0.5	-	-
<i>Putu-Quşxana</i>	mikrobioloji təsir	0.5	-	<i>kultural maye, t</i>
<i>Bibiheybətneft</i>	-	0.5	-	-
<i>Bibiheybət</i>	mikrobioloji təsir	0.5	870	<i>kultural maye, t</i>
CƏMİ		52.5	-	-

Avadanlıqların və materialların olmaması üzündən quyuların həlledici ilə işlənməsi üsulundan zəif, bir sıra neftqazçıxarma idarələrində isə heç istifadə olunmur. Ümumiyyətlə, apardığımız hesablamalar, faktiki materialların təhlili göstərir ki, NQÇİ-də yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi hasilatın artımında 1 tona çəkilən xərclərin azalmasından əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Neftqazçıxarma idarələri üzrə ayda olan və işlənmiş quyu ayları üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, bir sıra müəssisələr bu göstərici üzrə tapşırıqları yerinə yetirmədikləri halda, neft hasilatı planını yerinə yetirmişlər. Bu cür vəziyyət quyunun orta debitinin artması hesabına olmuşdur. İstismara daxil olunmuş bir yeni quyu üzrə orta gündəlik hasilat son illərdə demək olar ki, sabit qalmışdır: 1990 2,8 ton, 1991 3,9 ton, 1992 3 ton, 1994 4,2 ton, 1995 3,7 ton, 1996 3,9 ton. Hazırda hasilatın əsas hissəsi qeyd olunduğu kimi, nasos üsulu ilə əldə edilir və NQÇİ-lər üzrə işlənmiş quyuların orta debiti 15-16 ton arasında tərəddüd edir.

Aşağıdakı cədvəldə QNQCİB-də 1995-1996-cı illərdə 1 işlənmiş quyu ayının debiti istismar üsullarına müvafiq olaraq əks olunmuşdur.

Cədvəl 13

QNQCİB-də 1995-1996-cı illərdə bir işlənmiş quyu ayının istismar üsulları üzrə debiti (tonla)

İstismar üsulları	1995	1996
<i>Daxili nasos üsulu</i>	16,5	15,7
<i>EYN və DN</i>	1025	69,2
<i>Kompresor üsulu</i>	84,5	76,9

Quyuların istismar əmsalinin da (*cəmi quyu ayları ilə işlənmiş quyu ayları arasında nisbət*) artırılmasına diqqət

yetirilməlidir. «Binəqədinəft» NQÇİ üzrə 1996-cı ildə quyuların əmsalı 1,6% artmışdır ki, bu da illik neft hasilatının 6974 ton çox neftin əldə edilməsini təmin etmişdir.

Təhlil göstərir ki, QNQCİB üzrə maddi texniki təchizat sistemdəki çatışmamazlıqlar ən kəskin problemlərdən biri olaraq qalır. Bu da müvafiq təchizat sisteminin planlı iqtisadiyyar dövründə olduğu kimi qalması ilə izah olunur. Vəziyyətin yaxşılandırılması üçün İstehsalat Birliyində təchizat sisteminin təşkili məsələsinə vacib dövlət ehtiyaclarını pəmək məqsədi ilə konkret sistemin tədbiqinə fikir verilməlidir. Hesablamalar gəstərir ki, təkcə maddi texniki təchizat sisteminin lazımı səviyyədə olmaması üzündən 100 min tonlarla hasilat əldə edilmir.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində səmərəliliyi artırmaq üçün əməli tədbirlər görülməlidir. Hər bir sahə, mədən, sex, NQÇİ rəhbəri öz işində minimal xərclər hesabına maksimal hasilatın əldə edilməsini baçlıca prinsip kimi rəhbər tutmalıdır. Hər bir işçi, mütəxəssis hasilatın artırılmasına görə fərdi qaydada mükafatlandırılmalıdır. İB-nin rəhbərliyi istehsalatı daim təkmilləşdirmək təşəbbüslərində bulunmalı, müntəzəm iqtisadi-texniki tədbirləri həyata keçirməklə hasilatda səmərəliliyi təmin etməlidir.

3.2. Əmək məhsuldarlığı və məşğulluq problemi

Hasiledici sənaye sahələrinin spesifik xüsusiyyətləti əmək məhsukdarlığı gəstəricilərinə də pə təsirini göstərir. Müasir mərhələrdə bu gəstəriciyə bigənəliyi iqtisadi inkişafa mane olan bir baxış kimi qiymətləndirmək olar. Bununla yanaşı, mulkiyyət münəsbətlərinin köklü sürətdə təkmilləşditi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu bir şəraitdə əmək və onun məhsuldarlığı probleminin aktuallığı xüsusi xarakter alır. Qeyd etmək lazımdır ki, hasiledici sənaye sahələrində məhsulun əmək tutumluğu gəstəricisindən son

illərə qədər geniş istifadə edilirdi. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bu sənaye sahələrində əmək məhsuldarlığının istər natural, istərsə də dəyər göstəricilərinin səviyyəsi təkcə əməyin nəticəsi kimi formalaşmış, burada təbii amillərin, yataqların məhsudarı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Debiti yüksək olan yataqlar təbii ki, əmək məhsuldarlığının yüksək olması ilə xarakterizə edilir. Texniki tərəqqi, avtomatlaşdırma, mexanikləşdirmə, istehsalın və əməyin təşkili ilə əlaqədar görülən tədbirlər bu meylin zəifləməsinə müəyyən dərəcədə təsir etsə də, o sabit xarakter daşmır. Burada 1 quyuya xidmət edən işçilərin miqdarı və ya bir quyuya xidmətin əmək tutumluluğu göstəricisindən də istifadə edilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. İstehsal Birliyi üzrə 1 quyuya xidmət edən işçilərin sayı 40 il ərzində 2 dəfədən çox aşağı düşmüşdür. Geoloji kəşfiyyat işlərinin texniki səviyyəsinin yüksəlməsi, yeni, məhsuldar qazma texnikasının, geofiziki aparatlar, nəzarət-ölçü cihazlarının tətbiqi, axtarış, kəşfiyyat işləri yeni metodlardan istifadə hər quyuya üzrə əmək tutumluluğunun aşağı düşməsinə təmin edə bilər.¹¹

Neftqazçıxarma sənayesində əmək məhsuldarlığına təsir edən çoxsaylı amilləri müvcuddur. Bu amilləri aşağıdakı 2 qrupda birləşdirmək olar:¹²

1. Quyuların orta debitini; müəyyən edən amillər (*əvvəlki bölmələrdə bu amil haqqında şərhlər verilmişdir*).

2. Sənaye istehsal həyətinin nisbi miqdarını müəyyən edən amillər, (*bəzən bu göstərici məhsul vahidi, 1 quyunun xidməti üçün tələb olunan istehsal həyətinin miqdarı kimi ifadə olunur*).

İkinci qrup amillər içərisində istehsal proseslərinin mexanikləşməsi, əməyin təşkili və istehsalın idarə olunması, iş

¹¹ А.Агаева. «Экономическая эффективность геолого-разведочных работ в Азербайджане». Баку. Элм: 1972.

¹² «Экономика нефтяной и газовой промышленности». М: 1983. стр 384.

vaxtımdan istifadə üstünlük təşkil edir və hazırda bu amillərin rolu artmaqdadır.

Təhlil göstərir ki, neftqazçıxarma istehsalında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi uzun bir dövr ərzində aşağı düşməyi meyl edir. Belə bir meyl təkcə respublikada deyil, keçmiş SSRİ-nin digər neft rayonlarında, eləcə də dünyanın bir çox ölkələrində uzun illər boyu istismar olunan artmaqdadır.

1960-cı ildə «Azərneft» İB üzrə bir işçiyə 555 ton neft düşürdüsə, 1965-ci ildə bu rəqəm 496, 1970-ci ildə 399 ton olmuş və 1997-ci ildə 55 ton təşkil etmişdir. Azərbaycanlı alim N.Xıdırovun hesablamalarına görə neft mədənləri üzrə əmək məhsuldarlığının səviyyəsində ciddi fərqlər mövcuddur ki, bu da əsasən yatqların məhsuldarlığı, daha doğrusu, quyuların debiti ilə əlaqədar olmuşdur¹³.

Əmək məhsuldarlığını təsir edən amillər içərisində əmək və icra intizamı mühüm yer tutur. Məhz buna görə də neftqazçıxarma sənayesində əmək intizamı problemi həmişə diqqət mərkəzində durur. Kompleksdə uzun illər iş vaxtı itkisi, üzürsüz səbəbdən işi çıxmamaların səviyyəsi orta respublika göstəricisindən aşağı olmuşdur. Bu müsbət meyl bu gün də özünü göstərir. Əlbətdə müasir sərəitdə bir sıra istehsal səhələrindəki böhran və depressiya vəziyyəti «iş vaxtı fondundan istifadə, boş dayanmalar» kateqoriyasının mahiyyətinə xeyli təsir etmişdir. Bu təsir neftqazçıxarma sənayesində o qədər də özünü biruzə verməmişdir. Bununla belə NQÇİ-lərdə bir neçə illər aparılan müşahidələr göstərir ki, bu sahədə itkiləri (*qaldırıcıların nasazqlı, dərinlik nasoslari və elektrik motorlarının çatışmamazlıqlı və s üzrə boş dayanmalar*), xüsusilə əsaslı təmir işlərində xeyli azaltmaq imkanları mövcuddur.

Məlumdur ki, Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesinin

¹³ Н.Хыдыров. «Azərbaycan SSR yanacaq sənayesində əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsinin bəzi məsələləri» (*hamizədlilik. ducertasiyası*). Bakı: 1974.

yüksək təcrübəli fəhlə, peşakar mütəxəssislərə təmin olunması uzun bir müddət ərzində diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ 1960-cı ildə respublikanın neftqazçıxarma sənayesində 3,9 min nəfər ali və orta ixtisas təhsili mütəxəssis çalışırdı ki, bu da sənaye üzrə mütəxəssislərin 25%-ni təşkil edirdi. Hazırda respublikada kifayət qədər neft mədən mütəxəssisi ordusu vardır. Bu mütəxəssislər dünyanın əksər dövlətlərinin mütəxəssisləri ilə rəqabət aparmaq imkanlarına malikdirlər. Hazırda hasilatın azalması ilə əkaqədar olaraq iztisaslı mütəxəssislərdən istifadə olunması mühüm problemə çevrilmişdir. Ayrı-ayrı sahələrdə işçi kateqoriyalarının say tərkibinin dəyişilməsi bir meyl kimi özünü göstərməkdədir. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, 1996-cı ildə neft hasilatı 1990-cı ilə nisbətən 39%, qaz hasilatı 20,4%, qazma 82% aşağı düşdüyü halda sənaye sahəsində işləyənlərin sayı 15,6% aşağı düşmüş, qazma sahəsi üzrə işçilərin sayı 17,3%, tikinti sahəsinin işçilərinin sayı isə 3,3 dəfə artmışdır. Belə dəyişkənlik aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 14

1990-1996-cı illərdə QNQCİB-də işçilərin sahələr üzrə say tərkibinin dinamikası

İstehsalat və xidmət sahələri	İllər		Fərq (+ -)	Fərq (%)
	1990	1996		
<i>Sənaye</i>	22152	18690	-3462	-15,6
<i>Qazma</i>	4537	5321	+784	+17,3
<i>Geologiya</i>	160	166	+6	+3,8
<i>Tikinti</i>	1006	3324	+2318	+3,3 dəfə
<i>Elm</i>	672	463	-209	-30,1
<i>Ticarət</i>	-	253	+253	-
<i>Ümumi</i>	28527	28217	-310	-1,1

QNQŞİB 1997-ci ili 68,4 milyard manat mənfəətlə başa vurub. Müxtəlif növ vergilər üzrə dövlət büdcəsinə 202 milyard manat vəsait köçürülüb (*1996-cı ilin səviyyəsindən 41 milyard manat çox*). Göründüyü kimi QNQŞİB-in maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması respublika büdcəsinin artımına təsir göstərir. Belə ki, müxtəlif növ vergilər üzrə büdcəyə ödənişlər büdcədən maliyyələşən sahələrin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Əmək məhsuldarlığının artırılması tədbirlərini həyata keçirdikdə isə daha çox mənfəət əldə edilə bilər. Bu məqsədlə isə ilk növbədə işçilərin sayının hasilata proporsionallığı təmin edilməlidir.

Hazırda quruda neftqazçıxarma idarələri üzrə işçi qüvvəsinin hərəkəti intensivliyi ilə fərqlənir. Hesablar göstərir ki, il ərzində işdən çıxanlar işçilərin orta illik sayının 15-17 faizini təşkil edir. İşçilərin işdən getmə əmsalının yuxarı olması tərəfdən ildən-ilə bu sahədə işçilərin obyektiv azalması ilə izah edilsə də, bir sıra hallarda iş, əmək şəraitinin işçini təmin etməməsi üzündən irəli gəlir. İşdən çıxma səbəbləri arasında əmək haqqının az olması amili üstün yer tutur. (60%). Qeyd etmək lazımdır ki, əhəlinin sosial müdafiəsi məsələləri dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir və bu sahədə ardıcıl səmərəli iş aparılmalıdır. QNQŞİB-də sosial məsələlərin həllinə mənəibət yaxşı səviyyədədir və buna mial olaraq göstərmək kifayətdir ki, 1996-cı ildə 16746 kv.m., 1997-ci ildə 21562 kv.m. mənzil sahəsi istifadəyə verilmişdir. 300-dən çox neftçi ailəsi yeni mənzillərə köçmüşdür. Məlum olduğu kimi, neftqazçıxarma sənayesində əmək haqqı orta respublika səviyyəsindən yuxarıdır. Lakin sosial ehtiyacların ödənilməsi baxımından kifayət deyildir. Məhz buna görə dəbu amil üzrə işdən çıxmaların artması meyli diqqəti cəlb etməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, sahədə bazar münasibətləri şəraiti ilə bağlı sosioloji tədqiqatların aparılmasına ciddi ehtiyacı vardır. İş yerlərinin ixtisarı ağır məsələ olsa da belə proses bazar iqtisadiyyatının tələblərindən doğur. Bundan başqa elmi-

texniki tərəqqi inkişaf etdikcə, kompüterləşmə genişləndicə fiziki əməkdən istifadə də azalmağa meyl edir.

Kompleks amillərin təhlili göstərir ki, QNQCİB-də əmək məhsuldarlığı problemi qarşıdakı dövrün, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesində çətin problemlərdən biri olacaqdır. Buna görə də problemin həllinə kömək edən bütün imkanlardan istifadə edilməlidir.

3.3. «Ödəməmələr» problemi

Quruda neft sənayesinin hazırkı vəziyyətində müşahidə olunan enmə proseslərinə digər amillər də təsir etmişdir. Satılan neftin məbləğinin uzun müddət ödənilməməsi, fəhlə və qulluqçuların əmək haqqlarının və müavinətlərinin ödənişində gecikmələr sahənin sabit inkişafına maneəçilik törədir. İqtisadiyyatın digər sahələrindəki vəziyyət, debitor, kreditor bircləri problemi, qeyri ödəncələrin böyük miqyaslı olması neftqazçıxarma müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xeyli pisləşdirmişdir.

Respublikada iqtisadi islahatların səmərəsinə maliyyə-kredit sistemində mövcud olan ödəməmələr problemi olduqca ciddi təsir göstərir. Mövcud problem bütün postsovet ölkələrini də bürümüşdür. Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, iqtisadçı alim N.Şmelyov göstərir ki, ödəmələr problemi 1992-ci ildən Rusiya iqtisadiyyatını sarsıdan ən kəskin faktordur. Bu fikir MDB-nin digər ölkələrinə, o cümlədən bizim respublikaya tam şamil edilə bilər.

«Не существует какой-либо одной меры или даже комплекса мер, принятие которых в реально сложившихся условиях могло бы ликвидировать кризис неплатежей раз и навсегда. Без устранения глубинных причин общеэкономического характера серьезнейшей корректировки курса реформ с целью, с одной стороны, усиления государственного вмешательства в экономику, а с другой-

создания максимального благоприятных условий для развития истинного частного предпринимательства кризис неплатежей будет неизбежно возобновляться в том или ином его виде как это уже не раз происходило за годы реформ».¹⁴

«Ödəmələr» Azərbaycan iqtisadiyyatında da başlıca problem olaraq qalır. Hazırda ödəniş qabiliyyəti olmayan və yaxud məhdud olan müəssisələr haqqını ödəyə bilmədiyi enerji daşıyıcılarından, kommunal və nəqliyyat xidmətlərindən istifadəni davam etdirir. Bütçə təşkilatları da yanacaq-energetika kompleksi müəssisələrinə müvafiq birləri qaytarmaq qabiliyyətli deyirlər. «Borclar» problemi respublikamızda Sovetlər İttifaqının tərkibində olduğumuz vaxtdan mövcud olsa da bu gün daha iri miqyaslı və şəbəkəli qalmaqdadır. Məlum olduğu kimi, sosialist iqtisadi sistemində debitor və kreditor birlərini yuxarı icra orqanları səviyyəsində hökumət özünün nəzarətində saxlamış və tənzimləmişdir. Müvafiq sürəkli yerli birlərin olmasına qarşı isə inzibati tədbirlər görülmüşdür. Debitor və kreditor birləri problemi çox vaxt partiya iclaslarında, təsərrüfat yığıncaqlarında müzakirə mövzusu olmuşdur. Respublikada mövcud borcların hazırda mütləq əksəriyyəti dövlət sektorunu əhatə edir. Dövlət və özəl təşkilatları arasında olan müəyyən qisim borclar da mövcuddur. Özəl təşkilatlar arasında olan borclar isə demək olar ki, yoxdur və yaxud sürəkli deyildir. Dövlət kompleksində, birlər, su, qaz, elektrik enerjisi təchizatı, xidmət, nəqliyyat, kommunal təsərrüfatı və qismən də digər sahələri əhatə edir. Bundan başqa respublika əhalisinin də dövlətə kreditor birləri milyardlarla manat həcmindədir və müvafiq bircun gün-gündən artması, onun yığılmasının səmərəli təşkil olunması, bu sahədə israfçılıq, qeyd alınmama, uçotdan yayınma və digər neqativ halların da mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatına zərbə vurmaqdadır.

¹⁴ Н.Шмелев. «Неплатежи проблема номер один Российской экономики». «Вопросы экономики» №4, 1997, стр.26.

Əhalidən müvafiq borcların yığılması xüsusi bir söhbətin mövzudur. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra bazar iqtisadiyyatının tələbləri bir çox sahələrdə təmin olunmadığı kimi, enerji, su və qaz təchizatında da köhnə xidmət üsulları davam etməkdədir. Rabitə kompleksində işin xüsusiyyətləri və spesifikasiyini nəzərə alaraq rabitə pulunu yığılmasında müvəffəqiyyətlərə nail olmuşdur. Rabitə haqqını ödəməyən abonentlərin telefon rabitəsi dərhal kəsilir. Bu imkan ondan irəli gəlir ki, ATS-lərdə hər bir abonentin ayrı-ayrı rabitə xətti var və onu istənilən vaxt kəsmək mümkündür. Lakin elektrik enerjisi, su, qaz təchizatında bunları etmək mümkün deyildir. Bunun üçün də sahəyə uyğun müvafiq üsulları axtarmaq lazımdır.

Müəssisələr arasında olan qarşılıqlı birclərin azaldılması istiqamətində dövlət müəyyən tədbirlər görmüş və görməkdədir. Təcrübə göstərir ki, qanun və qərarlar bəzən mükəmməl olmadığı üçün onların icrası da qismən və yaxud yarıtmaz təmin edilir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, birclərin azaldılması məqsədi ilə respublika Prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli, 496 sayılı «İqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi tədbirləri» haqqında fərmanı çox əhəmiyyətlidir. Fərmana müvafiq olaraq Nazirlər Kabinetinin gördüyü tədbirlər nəticəsində bu birclərin müəyyən qisminin ödənilməsi mümkün olmuşdur. Lakin bu proses ardıcılıq, inkişaf tələb edir və bunun üçün də bu istiqamətdə çoxşaxəli işlər görülməlidir. Məlum olduğu kimi, respublikada «Müflisləşmə və iflas haqqında» qanun qüvvədədir və bu qanunun normal işləməsi birclər probleminə xüsusi əhəmiyyətlidir. Lakin bu qanun hələ ki, heç bir müəssisədə tətbiq olunmamışdır. Şübhəsiz müflis və iflas müəssisələr mövcuddur və demək olar ki, onlar hamılıqla dövlətə məxsusdur. Dövlət isə bu müəssisələrin normal işləməsini təmin etməli və ya onların özəlləşməsini sürətləndirməlidir.

Bundan başqa birclar problemi məsələsində mövcud «Enerji resurslarından səmərəli istifadə haqqında» qanununun əhəmiyyəti böyükdür. Qanuna əsasən bu resursların səmərəli istifadəsinə nəzarəti həyata keçirən Enerji nəzarəti orqanının yaradılması nəzərdə tutulur və ona geniş səlahiyyətlər verilir. Bu məsələ indiki məqamda çox əhəmiyyətlidir. Sir deyil ki, debitor və kreditor bircları məsələsində də şişirtmələr mövcuddur. Yeni qurum uçotdan yayınma və digər neqativ hallarının qarşısını ala bilər. Müvafiq qurum tam yaradıldıqdan sonra bu sahədə israfçılığa son qoyula bilər. Borcların azaldılması daim dövlətin diqqəti və nəzarəti altında olmalı və dövlət daim bu prosesi tənzimləməli və təsirli tədbirlər görməlidir. Bu gün iqtisadiyyatın strukturunda köklü dəyişikliklər baş verir, yeni təsərrüfat sisteminə uyğun təsisatlar və iqtisadi münasibətlər qurulur. Lakin birclar problemi həllində belə köklü dəyişmələr təşəkkül tapmır. Maraqlı hallardan biri də odur ki, bir çox mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları (*nəzirlərlik, komitələr*) öz təsərrüfatlarında mövcud olan daxili borcları qarşılıqlı əvəz olunmasına ciddi təşəbbüs etmirlər. Bu orqanların çoxu təsərrüfatçılıqla məşğul olaraq tənzimləmə funksiyalarını yerinə yetirmirlər ki, bu da problemin həllini daha da kəskinləşdirir.

Özəlləşdirmə prosesi ilə əlaqədar bir çox müəssisə və təşkilatlar özəlləşən zaman onları bircu problemi əhatəli həll edilmir. Yeni sahibkarlar köhnə dövləti bircları geri qaytarmağa meyilli deyirlər. Respublika Dövlət Əmlak Komitəsi isə özəlləşdirmə prosesində müəssisələrin digər dövlət müəssisələrinə birclarının qaytarılması sahəsində işi gücləndirməlidir. Bu haqda DƏK-də artıq müvafiq əsasnamə təsdiq edilmişdir. Lakin onun işləməsinin müntəzəmliyi təmin olunmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, son illər borclar probleminin həllində respublikamızda o qədər müsbət dəyişikliklər baş verməmişdir. Konkret faktlar göstərir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti çox ağırdır. Onların biri-birinə borcları yüksək həddə

çatmışdır. Qarşılıqlı borcların azaldılması sahəsində görülən tədbirlər o qədər də səmərə ilə nəticələnməmişdir. Belə vəziyyət neftqazçıxarma sənayesində də ciddi problem olaraq qalmaqdadır. QNQÇİB-də borcların məbləği yüz milyard manatlarla ölçülür. 01.01.1997-ci tarixinə QNQÇİB-in debitor borclarının 631,8 milyard manata bərabərdir. Kreditor borcları isə 580,9 milyard manat həcmindədir. Borc saldosu +50,9 milyard manata bərabərdir. 1997-ci ildə isə borclar müvafiq olaraq milyard manat həddini aşmışlar. Hazırda borcların qarşılıqlı azaldılması üzrə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Yaxın zamanlarda borcların tam əvəzləşdirilməsi, onların qənaətbaxş minimuma endirilməsini gözləmək çətindir. Sübhəsiz ki, müəyyən məsələlərin həlli QNQÇİB-nin səlahiyyətləri xaricindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, İnzibati üsullarla direktiv göstərişlərlə, əmlərlə, borcların azalmasını təmin etmək bazar münasibətləri şəraitində qeyri-mümkündür. Burada hər bir hal ayrıca təhlil edilməsi, ən başlıca cəhət ondan ibarət olmalıdır ki, borcların iqtisadi anatomiyası tədqiq edilsin.

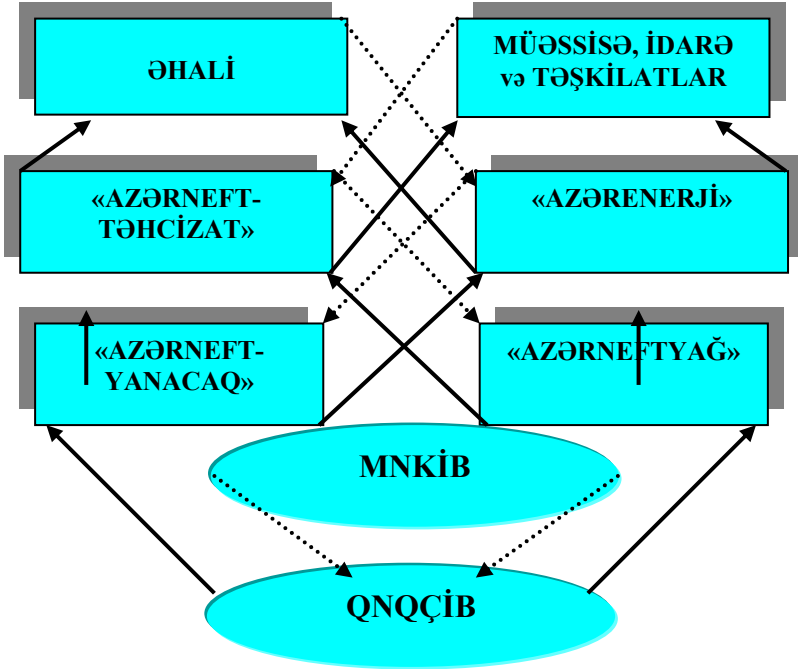
QNQÇİB-də neftin satışı Respublikanın bütün neft kəmərlərini inhisarda saxlayan ARDNŞ-in Magistral Neft Kəmərləri İstehsalat Birliyinə (MNKİB) reallaşdırılması yolu ilə mümkündür. MNKİB-yi isə qəbul etdiyi neft məhsullarını emal zavodlarına («Azərneftyanacaq», «Azərneftyağ» İB-lər) satır. Bu zavodlar emal etdiyi məhsulların böyük əksəriyyətini yenə də ARDNŞ-in «Azərnefttəhcizat» İB-yə, «Azərenerji» Səhmdar Cəmiyyətinə və müəyyən hissəsini də digər istehlakçılara satır. Son mərhələdə neft məhsullarının böyük əksəriyyəti «Azərnefttəhcizat» İB və «Azərenerji» SC vasitəsilə sonuncu istehlakçılara çatdırılır. Sonuncular isə yenə də məhsulların haqqının ödənilməsi imkanlarına real malik deyillər. QNQÇİB-də hasil olunan qaz isə «Azəriqaz» QSC-yə satılır. «Azəriqaz» QSC-də öz növbəsində qazı «Azərenerji» SC-yə, əhaliyə, sənaye, büdcə təşkilatlarına və digər

istehlakçılara satır. Burada da «Azəriqaz» QSC-nin birbaşa satış hüquqları olduğu üçün nəqd pul yığmaq imkanları müəyyən qədər genişdir. Lakin burada da əldə olunan pul vəsaitləri müvafiq sahənin öz ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir və birclərin qaytarılmasını sonrakı plana çəkilir.

Neftin və qazın satışının dövriyyəsində iştirak edən bu istehsalat qurumlarının əksəriyyətinin qeyri-ödəniş qabiliyyətli olması problemi daha da kəskinləşdirir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, respublikada mövcud büdcə kəsiri ilə əlaqədar neft və qaz istehlakçısı olan büdcə təşkilatları da ödəniş qabiliyyətli deyillər. Bunun üçün isə QNQCİB-i Nazirlər Kabinetinin 25.11.96-cı il tarixli 163 sayılı «Akkreditiv və ya qabaqcadan ödəmə sistemə keçirilməyən müəssisələr» haqqında qərarının tələblərinə uyğun olaraq satışın qabaqcadan ödəmə və ya akkreditiv formasına keçirilməsi təmin edilməli və eyni zamanda QNQCİB-yə neftin müəyyən hissəsinin müstəqil satılmasına lisenziya verilsin. Sonrakı mərhələlərdə səhmləşmə və özəlləşmə ilə əlaqədar bu problem aradan qalxaraq minimum və normal həddə enəcəkdir.

Aşağıda QNQCİB-də neft və qazın satışı üzrə pul dövriyyəsi sxemləri verilmişdir:

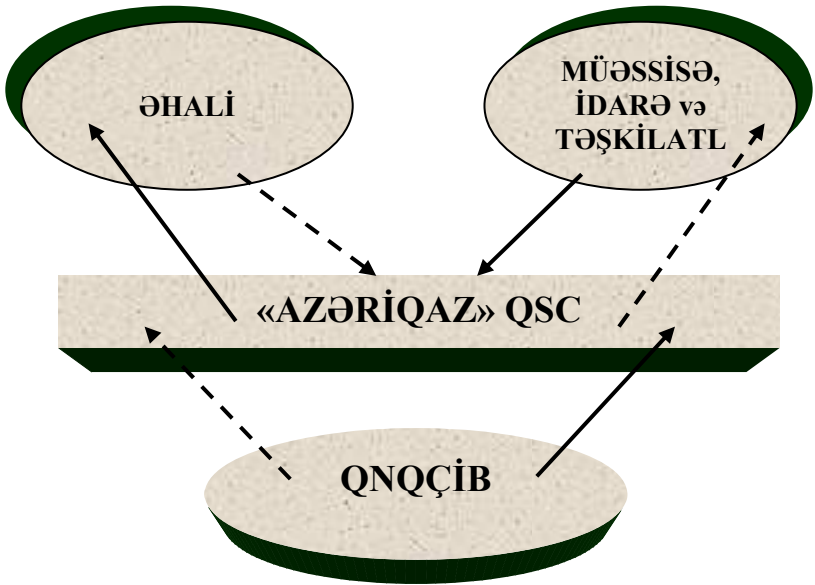
QNQÇİB-də neftin satışı üzrə əsas pul dövriyyəsinin sxemi

1. QNQÇİB-Quruda neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi (Yuxarı təşkilatı - ARDNŞ)
2. MNKİB-Magistral Neft Kəmərləri İstehsalat Birliyi (Yuxarı təşkilatı - ARDNŞ)
3. «Azərneftyağ»-«Azərneftyağ» İstehsalat Birliyi (Yuxarı təşkilatı - ARDNŞ)
4. «Azərneftyanacaq»-«Azərneftyanacaq» İstehsalat Birliyi (Yuxarı təşkilatı - ARDNŞ)
5. «Azərnefttəchizat»-«Azərtəchizat» İB (Yuxarı təşkilatı - ARDNŞ)
6. «Azərenerji» SC-«Azərenerji» SC (Yuxarı təşkilatı - müstəqil Dövlət Qurumu)

←————→ **məhsulun satışı**
 —————→ **pulların qayıtması**

QNQÇİB-də qazın satışı üzrə pul dövriyyəsinin sxemi

QNQÇİB (Yuxarı təşkilatı - ARDNŞ)

«Azəriqaz» QSC (Yuxarı təşkilatı - müstəqil dövlət qurumu)

—————→ məhsulun satışı
.....→ pulların qayıtması

QNQÇİB-də borc probleminin kökünü iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməməsində, hələ də sərt inzibati-amirlik metodlarının tətbiqinə, 1992-1993-cü illərdə qiymətlərin liberallaşması, müəssisələrin çoxunun «şok terapiyası» tədbirləri nəticəsində dövriyyə vəsaitlərindən məhrum olmasında axtarmaq lazımdır. B usahədə ciddi dönüş yaratmaq üçün çüəssisələr qəbul edilmiş qanunlar əsasında öz

fəaliyyətlərini davam etdirməlidirlər. QNQCİB-də borclar probleminin həllinə kömək məqsədi ilə əsas və dövriyyə vəsaitləri, bitməmiş istehsalın, pul və maliyyə resurslarının, debitor və kreditor borclarının inventarizasiyası aparılmalıdır. Bu məsələ bütünlükdə respublika əhəmiyyətli məsələsi olaraq qalmaqdadır.

3.4. Neft mədənlərində ekoloji problemlər

Neftqazçıxarma müəssisələrində istehsal xərclərinin müəyyən hissəsi ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Məsələyə həm lokal, həm də qlobal baxımdan yanaşmaq lazımdır. Təkcə Abşeron yarmadasında çirklənmiş torpaq sahələrinin ümumi sahəsi 35 min hektardan çoxdur. Bəzi yerlərdə neft məhsulları hopmuş torpaqların bərpasına başlamışdır. Bununla belə ekoloji rekultivasiya xərcləri məhsulun maya dəyərinin komponentlərindən olsa da QNQCİB-də istehsalata çəkilən xərclər silsiləsində onun xüsusi çəkisi çox azdır. Artıq neçə ildir ki, İB-də və onun neftqazçıxarma müəssisələrində ekoloji məsələlərlə məşğul olan müvafiq bölmə fəaliyyət göstərir. Lakin bu qurumun fəaliyyəti nəzərə çarpacaq dərəcədə keyfiyyətli deyildir, onların səmərəlilik göstəricisi çoc aşağıdır. Bu xidmət sahələrində çalışanların peşəkar ekoloqlar olmaması, vəzifələrinin səlahiyyətlərinin qəti müəyyən edilməməsi onların işində başlıca əngəllərdən biridir. Bütün bunlara baxmayaraq QNQCİB-də ekolaci problemlərin həllinə diqqət artmaqdadır. Bazar iqtisadiyyatına keçiddə iqtisadiyyatımızın digər sahələrində olduğu kimi neftqazçıxarma sənayesində, ekologiya sahəsində də canlanma müşahidə olunmaqdadır. Artıq bu məsələ daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Neft mədənlərində abadlıq, təmizlik işləri vüsət götürür. Sahələrinin təmizlənməsi, neft avadanlıqlarının, kəmərlərin, manjanaq dəzqahlarının rənglənməsi prosesi başlanmalıdır.

«Binəqədəneft» NQÇİ-də vəziyyəti təmizləmək üçün müəyyən işlər görülür. Neft quyularının ətraf ərazisi təmizlənmiş, yanacaq dəzgahları xoş təsərrüfat yapadan boyalarla rənglənmişdir. İlk baxışından o qədər də böyük olmayan bir tədbir kimi qiymətləndirilən bu iş, həqiqətdə sahədə istehsal mədəniyyətinin artması, mədən avadanlıqlarının qorunub saxlanmasına böyük köməkdir. Bununla belə mədənlərdə ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılmasına geniş aspektdə yanaşılmalıdır. Ekoloji mədəniyyət bütün sahələrdə bərqərar olmalıdır.

Respublikamızın neftçi alimləri mədən sahələrində vəziyyətin nisbətən sağlamlaşdırılması məqsədi ilə bir sıra tədqiqatlar aparmış və müəyyən təkliflər irəli sürmüşlər. B.Hacıyevin¹⁵ fikrincə çıxarıla bilən neft ehtiyatının 70%-ni özündə cəmləşdirən məhsuldar qatın alt təbəqəsinin səmərəli işlənməsi həyata keçirmək üçün topalı, maili istiqamətləndirmiş qazma üsulundan istifadə etmək lazımdır. Bu zaman çınqıllı-yaraqlı süzgülərin istifadəsi, istismar quyusunun süzgüləyən hissəsinin qalınlığının böyüdülməsinə, alt təbəqədə qazılacaq quyuların sayının azalmasına, süzgüləyən zonanın istismar ömrünün artırılmasına, quyuların hasilatının bir neçə dəfə çoxaldılmasına, quyuya daxil olan qumun qarşısının alınmasına və qum tıxaclarının əmələ gəlməsi nəticəsində meydana çıxan əngəlliklərin aradan qaldırılmasına imkan yaranır. Müəllif belə hesab edir ki, bu tədbirlər qazma işləri üçün ayrılan sahələri hazırda tətbiq edilən texnologiyaya nisbətən azaldar, mədən sahələrini artıq yerüstü avadanlıq və yürəlti xətlərdən təmizləyər, böyük ekoloji səmərə görər. Məlum olduğu kimi, son vaxtlar əksər neft yataqlarında xüsusi ilə Abşeron yarımadasında suvurma prosesi üzrə uzun müddət aparılmadığından, proses vaxtaşırı təkmilləşdirilmədiyindən yerüstü avadanlıqlar yararsız hala düşmüşdür. İB-nin mütəxəssisləri vəziyyətdən çıxış yolunu

¹⁵ Azərbaycan neft təsərrüfatı. №1-2, 1996. cəh. 66-69.

təxirə salınmadan, proses aparılan bütün yataqlarda, cari vəziyyətləri nəzərə alınmaqla təmirin davam etdirilməsinin zəruriliyi müvafiq institutlar cəlb etdirilməklə tam araşdırılması və tədbirlər proqramının hazırlanmasında görürlər. Ekoloji mühiti bərpa etmək üçün neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi üçün xüsusi qurğulardan istifadə etməklə müəyyən təmizləyici işlər aparıldıqdan sonra həmin sahələrə 20 sm. qalındığında təmiz torpaq səpilməsi məqsəduyğun hesab edilir. Ümumiyyətlə, respublikada ekoloji mədəniyyətin yüksəldilməsi üçün mühüm tədbirlər görülməlidir. Kompleksdə ümumi ekolaci vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün ekoloji fond yaradılmalı və torpaqların rekultivasiya işi süətləndirilməlidir. Respublika Ekologiya və Təbiətdən Mühafizə Komitəsi öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək bu kompleksə nəzarəti gücləndirməli və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

İqtisadi islahatların aparıldığı indiki şəraitdə quruda neft yataqlarının intensiv istismarı ilə bağlı yaranmış ağır ekoloji vəziyyətin tənzimlənməsinə kompleks yanaşılmalı, problemin həlli yaxın gələcəyin prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, neft mədənləri sahələrində ayrı-ayrı təşəbbüslərlə müəyyən işlər görülsə də, bu son dərəcə kifayət sayıla bilməz. Məsələyə təkcə xərclər baxımından yanaşılması səhv olardı. Yanacaq sənayesində formalaşmış fəhlə, mühəndis-texniki həyati ordusu respublikamızın milli sərvətlərinin tərkib hissəsi kimi nəzərə alınmalı, onun ixtisasını artırılması, yeni peşələrə yiyələnməsi, yeni yataqların mənimsənilməsi işinə cəlb edilməsi sosial təminat məsələləri nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar şübhəsiz ki, ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına, ekolaci problemlərin həllinə də öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

3.5. Neft-qaz sənayesində iqtisadi işin təşkili və səmərəliliyi

İstehsalat Birliyində istehsal xərclərinin aşağı salınması zərurəti iqtisadi işin əməli sürətdə yaxşılaşdırması ilə bağlıdır. Lakin, Bu günki tələblər baxışından Azərbaycan neftinə dünyanın mərəğinin əhəmiyyətli dərəcədə artdığı bir şəraitdə iqtisadi işin təşkilində mütərəqqi meyllərə nail olmaq son dərəcədə zəruridir. Bu həmçinin onunla əlaqədardır ki, istər İB-də, istərsə də onun struktur təşkilatlarında iqtisadi xidmət işi keçmiş SSRİ dövlətinin plan sistemə uyğun tərzdə yaradılmış və indiyədək davam etməkdədir. Çoxsaylı iqtisadçılar, əməyin təşkili, əmək haqqı mütəxəssisləri, münasiblər əvvəllərdə olduğu kimi indi də müəyyən dərəcədə hesabatların, statistik rəqəmlərin tərtibi ilə məşğuldurlar. İqtisadiyyatla bağlı bu mütəxəssislərin vəzifə təlimatlarında istehsal xərclərinin aşağı salınması üzrə görüləsi işlər on planda verilsədə, bu istiqamətdə işlərin təşkili qənaətbəxş sayıla bilməz. Vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün iqtisadiyyat xidmətində çalışanların mühtəzəm olaraq hər il keyfiyyətli attestasiyasının aparılmasına onların ixtisaslarının artırılmasına səy göstərməlidir. Bazar iqtisadiyyatı ideyalarını qəbul edən və yeni iqtisadi şəraitdə işləməyi bacaran idarəetmə kadrlarının, iqtisadçıların hazırlanmasına və onların ixtisasının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Keçmiş Sovetlər İttifaqında kadrların yetişdirilməsi, hazırlanması və tərbiyyə olunması istiqamətində xüsusi məktəb ənənəsi mövcud olmuş, təhsil sistemi, kadrların təkmilləşdirilməsi prosesi ciddi təşkil edilmiş, bu işə daim qayğı və diqqət göstərilmişdir. Təəsüflər olsun ki, respublikamızda kadrların xüsusi ilə iqtisadçı kadrların ixtisasının artırılması səviyyəsi hazırda çox aşağı həddədir. Quruda neftqazçıxarma sənayesində hasilat və əmək məhsuldarlığının artırılmasında heç şübhəsiz ki, kadrların düzgün yerləşdirilməsi də az əhəmiyyət daşımır. Bundan başqa iqtisadiyyat, maliyyə, mühasibat, marketinq işləri ilə məşğul

olanların əmək haqqı məsələsinə, onların mükafatlandırılmasına diqqət artırılmalıdır. Müvafiq işlərlə məşğul olanların iş yerləri müasirləşdirilməli, onları yeni texniki avadanlıqlarla təchizi məsələsi ön plana çəkilməlidir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra digər sahələr olduğu kimi mühasibat uçotu, audit işinin yenidən təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri ilə də üz-üzə dayanmışdır. Artıq respublikada «Mühasibat uçotu», «Auditor xidməti» haqqında qanunlar, qəbul edilmiş və bu sahədə müəyyən normativ hüquqi aktlar, qərarlar, qərarlar təsdiq olunmuşdur. Uçot praktikasına «qeyri-maddi aktivlər», «maliyyə qoyuluşları», «icarə münasibətləri», «səhmlər», «istiqrazlar», kimi yeni uçot obyektləri daxil edilmiş, mühasibat uçotunun təşkilində bir sıra dəyişikliklər baş vermiş, «sərbəst mühasib», «müəssisənin uçot siyasəti» kimi anlayışlar yaranmışdır. Mühasibat uçotunun, audit işinin qarşısında duran vəzifələrin yeni iqtisadi sistemə uyğunlaşması prosesi sürətlənmişdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı mühasibat uçotunun, audit işinin səviyyəsinin dünya standartlarına çatdırılması prosesi hələ də özünün tam həllini tapmamışdır. Bunlardan mühasibat uçotunun hesablar planının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə dolğun cavab verməməsi, bu istiqamətdə bir çox vacib uçot təlimatlarının tərtibinin sürətləndirilməməsi, müəyyən uçot əməliyyatların keçmiş Sovetlər İttifaqının müvafiq təlimatları ilə tənzimlənməsi prosesi davam etməsi, və bu kimi həllini gözləyən uçot atributlarının təkmilləşdirilməsinin ləng inkişafı, yeni iqtisadi şəraitdə mühasibat uçotu işinin təşkilində qüsurlu cəhətlərdəndir.

Azərbaycan Dövlət müstəqilliyinin əldə etdikdən sonra, dünyanın bir çox iri investorları, maliyyə sənaye qrupları, ələxsus da zəngin neft ehtiyatları ilə əlaqədar nəhəng neft şirkətləri respublikaya sərmayə qoyuluşlarına sürət vermişlər. Bu təşkilatlar kapital qoyuluşu prosesinin həyata

keçirilməsində özlərinin maliyyə işlərinin təşkilində, təmsil etdikləri dövlətlərin və ümumiyyətlə dünya biznesinin qəbul etdiyi mühasibat uçotunun norma və qaydalarına üstünlük verirlər. Bundan başqa Azərbaycanda investisiya qoyuluşu həyata keçirən maliyyə nəhəngləri «Dünya Yenidənqurma və İnkişaf Bankı» «Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı» digər iri banklar, maliyyə qrupları, iqtisadiyyatımıza sərmayə qoyuluşlarında respublikada maliyyə, uçot, audit işinin dünya standartlarına uyğunlaşmasını və əməliyyatların Avropa-Amerikanın uçot qaydalarına müvafiq olaraq aparılmasını təgid və təmin edilməsini şərtləndirirlər. Dünya uçot praktikasında məqbul sayılan bu sistemlərə keçmək yüksək səviyyəli mütəxəssislərin, peşakarların mövcudluğunu tələb edir. Məhz buna görə də respublikada maliyyə uçot işində beynəlxalq standartlara keçiddə mühasibat uçotu, audit işi üzrə kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməli, iqtisadçı kadrların təkmilləşdirilməsi sahəsində müvafiq işlər görülməlidir. Bununla qeyd etmək istərdik ki, neft sənayesində qanunvericilik işi ciddi təşkil edilməlidir. Sahənin normal fəaliyyəti üçün qanunvericilik bazası daim genişləndirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Sahə üzrə qəbul olunan qanunlar öz mükəmməlliyi, konkretliliyi və uzun ömürlürlüyü ilə fərqlənməlidir. Prezidentimiz H.Ə.Əliyevin Milli Məclisə ünvanladığı aprel 1998-ci il tarixli müraciətində qeyd olunduğu kimi «İqtisadiyyat sahəsinə aid olan qanunlar abstrakt modellər əsasında, qeyri-müəyyən şərait üçün hazırlanmalıdır, həmin qanunlar müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olmaqla yanaşı mövcud olan konkret ictimai münasibətlərdən və xüsusiyyətlərdən yan keçə bilməzlər»¹⁶.

Azərbaycanda uzun müddət yüksək ixtisaslı iqtisadçı elmi kadrların sayı çox olmuşdur. Bu elmi kadrların əksəriyyəti iqtisad elminin ümumi nəzəri problemləri üzrə

¹⁶ «Azərbaycan» qəzeti H.Ə.Əliyevin Milli Məclisə müraciəti. 18 aprel 1998-ci il.

ixtisaslaşdırılmış, qiymət, maliyyə, mühasibat uçotu, beynəlxalq iqtisadiyyat və sair diqqət yetirilmişdir. Hazırda isə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə ehtiyac daha da artmışdır. İndiki şəraitdə bu xüsusi ixtisas tələb edən amillərin uzun müddət Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutunda hazırlandığını burada müvafiq ənənənin mövcudluğunu nəzərə alaraq indiki şəraitdə də mühasibat, maliyyə, audit kadrların mühüm hissəsinin bu elm ocağında hazırlanmasına üstünlük verilməlidir. Mühasibat uçotunun adaptasiyasına Qərbin qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mümkün mühasibat, uçot prinsipləri qəbul olunmalıdır. Heç şübhəsiz ki, uçotunun təkmilləşdirilməsi prosesi iqtisadiyyatımızda sahibkarlığın, inkişafına biznes işinə kömək edəcək, istehsalın artmasının, dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsini dövlətin iqtisadi siyasəti qüdrətini artmasını təmin edəcəkdir.

Bütün bunlara nəzərən, respublikada müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, məqsədi ilə təkmilləşdirilmə, konkretləşdirmə proseslərinə daha ciddi təşəbbüslər edilməlidir. Mühasibat uçotu, audit işinin adaptasiyasına sürət verməklə təbii ki, vergi qanunvericiliyi məruz qalacaqdır vergi sistemində dəyişikliklərə uyğun mühasibat uçotunda hesatlandırma sistemində müvafiq işlərin görülməsi üçün operativlik təmin olunmalı, respublikada mühasibət uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının təşkilatı, texniki məsələləri bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirilməlidir.

Biz dünya təcrübəsinə əsaslanaraq qəd etməyi lazım bilirik ki, iqtisadi islahatların lokomotivi zəngin təcrübəyə və iqtisadi biliyə malik olan mütəxəssislər ordusu ola bilər. Akademik Z.Ə.Səmədzadənin qeyd etdiyi kimi, respublika sənayesində zəruri struktur dəyişiklikləri kadrların hazırlanması sistemində də ciddi dəyişikliklərin edilməsini

zəruri edir¹⁷.

Müasir şəraitdə respublika neft sənayesinin yenidən qurulması, xarici investorların bi işə cəlb edildiyi, birgə əməkdaşlıq şəraitində bu problemin diqqət mərkəzində olması ən vacib məsələlərdəmdir. Milli mənafe, terixi rol baxımından da Azərbaycanın neftçi kadrlarının bundan sonra da qabaqçıl dərəcədə olması son dərəcə zəruri və məqsədə uyğundur. QNQÇİB-nin istehsalat sahələrində neft və texnika sahəsi üzrə neçə-neçə elmlər namizədi, elmlər doktorunun olduğu bir şəraitdə yüksək elmi dərəcəli iqtisadçı kadrlar azlıq təşkil edir. Bacarıqlı iş bilən iqtisadçıların ixtisasını artırmaq üçün. İB-də maliyyə imkanları çoxdur. Belə kadrların xarici neft şirkətlərində yaradıcılıq ezamiyyətləri keçirməsi də bugünkü reallıq baxımından oduqca zəruridir. Biz parael olaraq belə iqtisadçıların köməyi ilə xarici neft şirkətlərində marketinq,, menefment işlərinin, iqtisadi strukturun təşkili təcrübəsini öyrənə bilərik.

İqtisadçı kadrlar islahatların avanqardı olamlı və onlara qayğı daima diqqətdə qalmalıdır. İqtisadçılar köhnə plan hesabat sistemindən əl çəkməli, yeni bazar iqtisadiyyatının tələbləri əsasında işlərini təşkil etməlidirlər. İqtisadçılar müəssisələrin rentabelli işləməsinə, məhsulum maya dəyərinin aşağı salınmasına, səmərəli fəaliyyətdə, qənaət rejiminə əməl edilməsinə, respublikanın və şəxsiyyətinin iqtisadi mənafeələrinə xidmət etməlidirlər.

¹⁷ З.Самедзаде «Структура и эффективность общественного производства». Баку. 1980.

IV FƏSİL

BAZAR MÜNASIBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ QURUDA NEFTQAZÇIXARMA KOMPLEKSİNDƏ İDARƏ ETMƏNİN TƏŞKİLİNİN PRİNSİPLƏRİ

4.1. Quruda neft-qaz hasilatında ilk idarəetmə formaları

Məlum olduğu kimi, intensiv neft hasilatı təşəkkül tapdığı vaxtlarda Azərbaycanın ərazisindəki neft mədənləri ayrı-ayrı sahibkarlara məxsus olmuş, və onlar tərəfindən müstəqil idarə olunmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft sənayesi milliləşdirilərək bir mərkəzdən idarə edilməyə başlanmışdır. Qısaca da olsa bütünlükdə keçmiş SSRİ-də bu sahənin idarəetmə strukturunun tarixinə nəzər salaq. «Azneft» İstehsalat Birliyi kimi iqtisadi tariximizdə mühüm rol oynayan və dünya neft kataloqlarına düşmüş bu istehsalat kompleksinin inkişaf mərhələlərini araşdırmaq müstəqil respublikamızda iqtisadiyyatın idarə edilməsi, iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində keşmək baxımından çox vacib məsələdir. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyiniz kimi, birinci dünya müharibəsindən sonra, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu ərəfədə, neft hasilatı bir neçə dəfə aşağı düşmüşdü. Belə bir şəraitdə Mərkəz nəyin bahasına olursa-olsun ağır vəziyyətə düşmüş sahəni bərpa etmək üçün küllü miqdarda vəsait ayırmağa hazır idi. Lakin bununla yanaşı hökumət eyni zamanda sahədə elə bir struktur yaratmaq istəyirdi ki, o respublikanın neft sənayesinə, onun bütün fəaliyyətinə tam nəzarət etsin və bu sahədə onun bütün fəaliyyətinə tam nəzarət etsin və bu sahədə heç bir mühüm tədbiri icazəsiz həyata keçirmək mümkün heç bir mühüm tədbiri icazəsiz həyata keçirmək mümkün olmasın. Belə bir vəziyyətin reallaşmasını qabağcadan hiss edən Nəriman Nərimanov sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində Bakı neftindən əldə olunacaq

gəlinin bir hissəsinin respublikanın sərəncamında qalması ilə bağlı cəsarətli təkliflərdə çıxış etmişdi və onların bir qisminin həllinə də nail olmuşdu. Bununla əlaqədar sovet rəhbərliyi neft təsərrüfatını bərpa etmək, neft məhsullarının istehsalını artırmaq üçün 1921-ci ildə xam nefti, kerosinin, neft avadanlığını, texniki materiaalar və ərzağa dəyişdirmək üçün xarici ticarət məsələlərində «Azneft» İB-ə müəyyən müstəqillik vermişdi. Onun Moskva, Petroqrad, Xarkov, Daçkənd, Berlin, Marsel, Paris, Rəşt və s. şəhərlərdə nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Bir müddətdən sonra, xüsusilə sosialist sənayeləşdirməsindən sonra «Azərneft» İB-nin idarəetmə strukturunda xeyli dəyişikliklər edildi. Texniki tərəqqinin genişləndirilməsi və qazmada aparılan mexanikləşdirmə nəticəsində Azərbaycan neft sənayesi birinci beşillik planı iki il yarımına yerinə yetirdi. Birlik Sovetlər İttifaqının ali ordeni Lenin ordeni ilə təltif olundu. Sonrakı illərdə neft sənayesi daha da inkişaf etdirildi, mədənlərə elm və texnikanın nailiyyətləri tətbiq olundu. 1933-cü ildə «Azneftin» yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq, 19 şöbədən 8-i ləğvi edildi, onun mühəndis-texniki işçiləri tabeçi müəssisələrə göndərildi. 9 aprel 1934-cü ildə isə Ümummittifaq Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi «Azneft» İstehsal Birliyinin işinin yaxşılaşdırması barədə qərarlar qəbul etmişdi. Bununla əlaqədar olaraq «Azneft» də yenidən təşkil olunma prosesi başlanmış və 1934-cü ilin yayınadək davam etmişdir. Qəbul olunmuş qərarlara əsasən Birliyin mərkəzi aparatının ştatı 15%, müəssisələrin aparat işçilərinin sayı 20% azalmışdı, azad edilmiş işçilər mədənlərə göndərilmişdi. Onu7 da qeyd edək ki, «Azneft» İstehsalat Birliyi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif qurumlarının tərkibinə olmuş və müxtəlif qurumlarının tərkibində olmuş və müxtəlif adlar daşımışdır. Ayrı-ayrı vaxtlarda «Azneft» İstehsalat Birliyi Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinə, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasına, SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyinə, Azərbaycan SSR Xalq

Təsərrüfatı Şurasına tabe olmuş və «Azərneftkomitə», «Azərneftlombinat» (sonralar «Azneft», «Azərneft zavodları» və «Azərneftçixarma» birliyi və sair adlandırılmışdır). Böyük Vətən Müharibəsindəki xidmətlərinə görə isə «Azneft» İB-yi I-ci dərəcəli Böyük Vətən Müharibəsi ordeni ilə təltif edilmişdir. Sahənin idarə edilməsində ən böyük dəyişiklikləri müharibədən sonrakı dövrləri əhatə edir. Belə ki, müharibə qurtadıqdan sonra SSRİ-də yanacaq bazasının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq yeni idarəetmə orqanlarının yaradılması zərurəti meydana çıxmışdı. Bu məqsədlə 1946-cı ildə SSRİ-də neftqazçixarma sənayesinin 2 müstəqil mərkəzi orqan tərəfindən idarə olunması haqda ittifaq hpkümətinin qərarı ilə Şərq Rayonlarının Neft Sənayesi Nazirliyi və Cənub-Qərb Rayonlarının Neft Sənayesi Nazirliyi, təşkil edildi. Sov. İKP MK-nın 1953-cü il plenumundan sonra SSRİ iqtisadiyyatının idarə edilməsinə demokratik prinsiplərin az da olsa inkişafı naminə N.S.Xruşovun təklifi ilə bir neçə respublikada aparıcı sahələrin idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə müvafiq nazirliklərin yaradılmasına razılıq verildi. 1954-cü ildə (1959-cu ilə kimi) «Azərneft» İB-nin əsasında Azərbaycan SSR Neft Sənayesi Nazirliyi, Azərbaycan SSR Neftqazçixarma Sənayesi Nazirliyi (1965-1970) yaradıldı. 1957-ci ildə idarəetmənin sahə prinsiplərindən ərazi prinsipinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq neft sənayesinin xalq təsərrüfatı şurası tərəfindən idarə olunmasına keçildi. Bir müddətdən sonra, yəni 1965-ci ildə xalq təsərrüfat şurasının ləğvi ilə əlaqədar olaraq İttifaq-respublika sahə nazirlikləri, o cümlədən SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi yaradıldı. Burada bir cəhəti qeydetmək lazımdır. Akademik A.X.Mirzacanzadə «Azərbaycan neft konsepsiyasının etüdləri» əsərində müvafiq nazirliyin yaradılması haqqında aşağıdakı fikri diqqəti cəlb edir. «SSRİ-nin ilk neft və qaz sənayesi nazirlikləri yaradılan zamanı bir çox aparıcı azərbaycanlı mütəxəssislər bu nazirlikdə onlara təklif olunan yüksək vəzifə postlarında imtina etmiş

lakin əksinə olaraq ermənilər belə təklifləri qəbul etmişlər ki, bununla acı nəticələrini biz hazırda duymaqdayıq»¹⁸. Hörmətli akademikimiz fikrini inkişaf etdirələk qeyd edir ki, indiki məqamda əldə olan imkandan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində onun xarici siyasətinin neft ehtiyatları ilə əlaqələndirilməsində, ABŞ-da Azərbaycan lobbisi yaradılmalı və bu lobbinin əsasını Azərbaycan nefti təşkil etməlidir.

İdarəetmənin təkmilləşməsinin sonrakı mərhələlərində ixtisaslaşma və təmərküzləşmə prinsipi əsas götürülərək əsaslı təmir və orta təmir, maddi texniki təchizat, nəqliyyat xidmətinin təşkili sahəsində tədbirlər həyata keçirildi.

Azərbaycan respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bir müddət «Azneft» İB-i birbaşa respublika Nazirlər Kabinetinə tabe olmaqla fəaliyyət göstərirdi. Sonradan Azərbaycan ərazisində yerləşən demək olar ki, bütün neft sənayesinin müəssisə və təşkilatları yeni yaradılmış Azərbaycan Dövlət Neft Konserninin tərkibinə verildi. Bu məqsədlə Azərbaycanda quruda neft və qaz hasilatını həyata keçirən İstehsalat Birliyi 1992-ci ildə bir müddət «Xəzərdənizneftqaz» İB-də birləşərək Baş Neftqazçıxarma İdarəsi kimi Azərbaycan Dövlət Neft Konserninin tərkibində fəaliyyətdə olmuş və 1994-cü ildə yenidən 2-müstəqil istehsalat birliyinə Dənizdə Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi və Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyinə ayrılaraq 1994-cü ildə yenidən təşkil edilmiş Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin strukturuna daxil edilmişdir. Yenidən təşkil edilmiş İB-nin strukturunda və nizamnaməsində müəyyən dərəcədə keçmiş SSRİ Dövlətinin Neft Sənayesi Nazirliyinin idarəetmə prinsipləri hələ də qalmaqda davam edir. Xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış bir neçə müştərək meəssisə istisna olmaqla, birliyin idarəetmə strukturunda ciddi dəyişikliklər baş

¹⁸ А.Х.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов «Этюды нефтяной концепции Азербайджана». Баку 1994.

verməməşdir. Məhz buna görə də quruda fəaliyyət göstərən İstehsalat Birliyinin bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun yenidən təşkilinə ehtiyac və zərurət vardır.

4.2. Quruda neftqazçıxarma kompleksində idarəetmə mexanizminin struktur dəyişikliklərinin aparılması və zəruriliyi

Keçmiş SSRİ ərazisində yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin hamısı bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sosializmdən miras qalmış idarəetmə sisteminin dağılması, yeni strukturların yadılması sahəsində konkret proqramlar həyata keçirir. Yeni münasibətlərə uyğun idarəetmə strukturlarının yaradılması sosial-iqtisadi həyatın dirçəlməsi üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Əlbətdə, bu proses bir neçə fərman, sərəncamla həyata keçirilə bilməz. Məlundur ki, sosialist idarəetmə orqanlarında, milyonlarla adam çalışmışdır. Onların xeyli hissəsi yüksək ixtisaslı, peşəkar işçi olmaqla SSRİ kimi nəhəng bir ölkənin xalq təsərrüfatının inkişafında müstəsna rol oynamışlar. İkinci dünya müharibəsindən sonra sənaye istehsalının, hərbi potensialın səviyyəsinə görə artıq SSRİ dünyada ikinci yeri tutmuşdur. Belə bir mövqenin əldə edilməsində SSRİ-də o vaxt fəaliyyət göstərən idarəetmə sisteminin rolu da az olmamışdır. Xatırladaq ki, planlıcəmiyyətdə idarəetmədə aşağıdakı əsas prinsiplərin nəzərə alınması zəruri sayılırdı: sistemlik, iqtisadi, sosial-siyasi və ideoloji problemlərin həllinin sıx əlaqələndirilməsinin tələb edən komplekslik: təsərrüfat və siyasi rəhbərliyin vəhdəti; demokratik mərkəziyyət: partiyalılıq: konkret tarixi şəraitdə obyektiv qanunauyğunluqların və onların baş verməsinin spesifikliyini9 nəzərə almağı tələb edən elmilik, obyektivlik və konkretlik, sahələrə inzibati yanaşmanı hökmən əlaqələndirməyi irəli sürən ərazi sahə prinsipi və s. Əlbətdə azad bazar iqtisadiyyatı, mülkiyyət münasibətlərinin köklü sürətdə dəyişdiyi bir şəraitdə

bu prinsiplərin çoxu öz mahiyyətini itirmiş, bəziləri isə yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun olaraq yeni məna kəsb etmişdir. Dediklərimizdən o nəticə çıxır ki, idarəetmə strukturu konkret şəraiti, konkret vəzifəni, konkret məqsədi nəzərə alaraq təkmilləşməlidir. Bütün idarəetmə strukturlarını «Sosializmdən qalıbdır» şüarı altında dağıtmaq böyük iqtisadi sarsıntılara gətirib çıxara bilər. Belə hallar 1992-1993-cü illərdə respublikamızda da az olamamışdır. İttifaq dağıldıqdan sonra sənayenin bir sıra aparıcı sahələri, iri müəssisələr vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq əvəzinə passiv, gözləmə mövqeyi tutdular, istehsalın aşağı düşməsinin qarşısının alınması, onun profilinin dəyişməsi üçün əsaslı tədbirlər görmədilər. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında durnən vacib vəzifələrdən biri iqtisadiyyatın idarə edilməsi strukturunun təkmilləşmə məsələsidir. Neftqazçıxarma sənayesi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyatın əsas həlledici sahələrindən biridir. Burada idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək pərdəsi altında özünü doğrultmayan eksperimentlərin həyata keçirilməsi dövlətə çox baha başa gələ bilər. Ona görə də, bu sahənin idarəetmə mexanizmi çoxlu kompleks amilləri nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir. İdarəetmə strukturunun səmərəliliyi sahənin inkişafı üçün yaradılan imkanların reallaşması ilə ölçülür. Burada təkə bir göstərici ilə kifayətlənmək olmaz. Sahədə minimal xərclərə ahəngdar, fasiləsiz fəaliyyət təmin edilməli, struktur müəssisələrinə geniş sərbəstlik verilmişdir. İdarəetmə şəbəkəsinin qeyri-qənaətbəxş vəziyyəti ilk növbədə göstəricilərin kəmiyyət və keyfiyyətinə təsir edir. Məhz buna görə də istehsalın səmərəli idarə olunmasının məqsədi ilə işlək tənzimləmə və nəzarət şəbəkəsi yaradılmışdır. Quruda neftqazçıxarma sənayesinin idarə edilməsi spesifik xüsusiyyətlər kəsb etdiyinə görə onun idarəetmə mexanizmində olan bəzi cəhətləri nəzərdən keçirək. Onu da göstərək ki, QNQCİB-nin sələfi olmuş «Azneft» İB-yi 1988-ci ildən müstəqilliyimizin ilk dövrlərində qədər SSRİ Neft Sənayesi

Nazirliyinin 1988-ci il 19 yanvarda (*qərar № 9/u*) təsdiq etdiyi nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Bu nizamnamə qüdrətli dövlətin mənafeələrinə, sət mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, lakin bilavasitə istehlakçıların mənafeələri baxımından dođlun olmamış, bir sıra maddələr anlaşılmaz tərzdə tərtib edilmişdir. Nizamnamədə istehsal maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət daha ciddi təstib edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, keçmiş planlı iqtisadiyyat dövründə bu və ya digər sahənin idarəetmə strukturu bir məqsəd-bütünlükdə ölkə üzrə mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın tələblərinə tabe edilmiş, neft kimi strateji məhsulun istehsalı həddən artıq mərkəzləşdirilmişdi. Demək olar ki, SSRİ kimi böyük ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında hər bir neftqazçıxarma idarəsinin fəaliyyəti göstəriciləri mərkəzin ciddi diqqəti və nəzarəti altında olmuşdur.

İqtisadi islahatların aparılmasında idarəetmə strukturunda statusun mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, Quruda NQÇİB-in 10.02.94-cü ildə ARDNŞ tərəfindən təsdiq olunmuş və 30.12.94-cü ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatı alınmış nizamnaməsini keçmiş «Azneft» İB-nin nizamnaməsində QNQCİB-nin nizamnaməsindən fərqli olaraq İstehsalat Birliyinin əsas vəzifəsi və funksiyaları daha dəqiq şəkildə ifadə olunmuşdur. «Azneft» İB-nin nizamnaməsində başlıca məqsəd kimi xalq təsərrüfatını minimal xərclər hesabına neft, qaz və onun məhsulları ilə təmin etmək, ölkənin, regionun, bölmənin sosial iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə səyi artırmaq, bu məqsədlə öz kollektivinin və onun üzvlərinin maddi rifah halını yaxşılaşdırmaq nəzərdə tutulmuş xərclərin azaldılması, birliyin iqtisadi inkişafı və ümumiyyətlə qənaət amili ön plana çəkilmişdir. Yeni nizamnamədə isə iqtisadi məsələlərə az yer verilmiş, onların bazar iqtisadiyyatının prinsipial tələblərinə uyğunlaşması o qədər də öz əksini tapmamışdır. Azneft İB-nin nizamnaməsində olduğu kimi burada da dövlət sifarişləri,

bağlanmış müqavilələr, iqtisadi normativlər, limitlər əsasında idarəetmə nəzərdə tutulmuşdur. Yeni nizamnamədə Birliyin törəmə müəssisələri ilə qarşılıqlı münasibətləri zəif açıqlanmışdır ki, bu da kompleksdə islahatların aparılmasında hüquqi əngəldir. Bütün bunlara yanaşı qeyd etməliyik ki, hazırda mövcud olan respublikaa qanunları QNQÇİB-nin səlahiyyətləri artırılmasında əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq sərbəst iqtisadi münasibətlərin, o cümlədən xarici şirkətlərə iqtisadi qurulmasına imkan verir. Lakin təəssüflər olsun ki, bu imkanlardan istifadə olunmur.

1988-ci ildə «Azneft» İB-in nizamnaməsi təsdiq ediləndə onun strukturuna 34 müəssisə və təşkilat daxil edilmişdir (*hazırda bu müəssisələrin sayı 50-ni ötmüşdür*). Bu müddət ərzində bir neçə dəfə NQÇİ-lərin birləşməsi, iriləşdirilməsi fikirləri irəli sürülmüş və həyata keçirilmişdir lakin belə struktur dəyişiklikləri tam əsaslandırılmadığından son nəticəni neft və qaz hasilatının kəskin aşağı düşməsi ilə nəticilənmiş və yenidən əvvəlki variantda qayıdılmışdır.

Aşağıda «Azneft» İB-nin 1988-ci il nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş struktur bölmələrin siyahısı verilmişdir

«Azneft» İB-nin strukturu (1988-ci il nizamnaməsinə görə)

Struktur vahidliklərinin adları	Dislokasiya yeri
<i>«Leninneft» NQÇİ</i>	Bakı şəhəri
<i>26 Bakı Komissarı ad. NQÇİ</i>	Bakı şəhəri
<i>«Əzizbəyovneft» NQÇİ</i>	Bakı şəhəri
<i>«Kirovneft» NQÇİ</i>	Bakı şəhəri
<i>«Siyəzəneft» NQÇİ</i>	Siyəzən şəhəri
<i>«Şirvanneft» NQÇİ</i>	Əli-Bayramlı şəhəri
<i>«Salyanneft» NQÇİ</i>	Salyan rayonu
<i>«Bibi-heybət» TNİ</i>	Bakı şəhəri
<i>Qobustan TNİ</i>	Bakı şəhəri
<i>Siyəzən TNİ</i>	Siyəzən şəhəri

<i>Şirvan TNİ</i>	Əli-Bayramlı şəhəri
<i>Əli-Bayramlı TNİ</i>	Əli-Bayramlı şəhəri
<i>Kürsəngi TNİ</i>	Salyan rayonu
<i>Tamponaj kontoru</i>	Əli-Bayramlı şəh.
<i>Boru-alət bazası</i>	Əli-Bayramlı şəhəri
<i>Əli-Bayramlı Vışka Montaj Kantoru</i>	Əli-Bayramlı şəhəri
<i>Əli-Bayramlı sahəsi avadanlıqları komplektləşdirilməsi və texniki istehsalat xidməti bazası</i>	Əli-Bayramlı şəhəri
<i>Geoloji kəşfiyyat idarəsi</i>	Bakı şəhəri
<i>Qobustan vışka montaj kantoru</i>	Bakı şəhəri
<i>Neft-mədən avadanlıqlarının kirayəsi və istismarı kantoru</i>	Bakı şəhəri
<i>Radio telefon rabitəsi kantoru</i>	Bakı şəhəri
<i>Hesablama informasiya mərkəzi</i>	Bakı şəhəri
<i>Təmir-tikinti idarəsi</i>	Bakı şəhəri
<i>Avtomobil xəttlərinin istismarı idarəsi</i>	Bakı şəhəri
<i>Boru-təmiri bazası</i>	Bakı şəhəri
<i>Mərkəzi istehsalat xidmət bazası</i>	Bakı şəhəri
<i>Normativ tədqiqat stansiyası</i>	Bakı şəhəri
<i>Hərbiləşdirilmiş mühafizə dəstəsi</i>	Bakı şəhəri
<i>Mənzil-kommunal kantoru</i>	Bakı şəhəri
<i>Azərbaycan nefti təsərrüfatı jurnalı</i>	Bakı şəhəri
<i>Tədris-kurs kombinatı</i>	Bakı şəhəri
<i>Binəqədi sahəsi avadanlıqların komplektləşdirilməsi və texniki istehsalat xidməti bazası</i>	Bakı şəhəri
<i>Neft kəşfiyyatçılarının birləşmiş xəstəxanası</i>	Bakı şəhəri
<i>Layların neft veriminin artırılması və quyuların əsaslı təmir idarəsi</i>	Bakı şəhəri

Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra «Azneft» İB-nin tərkibinə daxil olmayan əksər qurumlar onun sələfi olan Quruda NQÇİB-nin tərkibinə verilmiş və hazırda onun strukturunda fəaliyyətlərini davam etdirirlər. QNQCİB-nin tərkibinə hazırda elə müəssisələr daxil edilmişdir ki, bu müəssisələr «Azneft» İB-nin strukturunda heç zaman mövcud olmamışdır. Ötən illər ərzində quruda neftqazçıxarma kompleksi qeyd olunduğu kimi müxtəlif struktur dəyişikliklərinə məruz qalmış və hazırda Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi kimi fəaliyyət göstərir.

QNQCİB-nin strukturu 01.07.98-ci il tarixə aşağıdakı kimidir:

1. *Ə.Əmirov adına NQÇİ*
2. *«Bibi-Heybət» NQÇİ*
3. *«Balaxanineft» NQÇİ*
4. *Tağıyev adına NQÇİ*
5. *«Suraxanineft» NQÇİ*
6. *«Səlyanneft» NQÇİ*
7. *«Siyəzəneft» NQÇİ*
8. *Muradxanlı iriləşdirilmiş neft mədəni*
9. *Azerpetoyl MM*
10. *Şirvan OYL MM*
11. *Anşad-Petrol MM*
12. *BMM OYL İNK MM*
13. *«Azgerneft» MM*
14. *Abşeron Qazma İşləri İdarəsi*
15. *Siyəzən Qazma İşləri İdarəsi*
16. *Əli-Bayramlı Qazma İşləri İdarəsi*
17. *Kürsəngi Qazma İşləri İdarəsi*
18. *Qalmas Dərin Qazma Ekspedisiyası*
19. *Qobustan Kəşfiyyat Qazma İdarəsi*
20. *Çarlı Dərin Kəşfiyyat Qazma Ekspedisiyası*
21. *Qobustan Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
22. *Bibi-Heybət Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*

23. *Muradxanlı Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
24. *Əli-Bayramlı Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
25. *Kürsəngi Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
26. *Zabrat Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
27. *Qala Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
28. *Suraxanı Texnoloji Nəqliyyat İdarəsi*
29. *Tamponac və Layların Neftveriminin artırılması İdarəsi*
30. *Əli-Bayramlı Tamponac İdarəsi*
31. *Əli-Bayramlı Boru Alətləri Təmiri Bazası*
32. *Azərbaycan Dövlət Neft Sənayesi Elmi-Tədqiqat və Layihə İnstitutu*
33. *Fəhlə Təchizat Birliyi*
34. *Neftçi İdman Sağlamlıq Mərkəzi*
35. *Fontana qarşı Dağ Mədən Xilasetmə Hərbiləşdirilmiş Hissəsi*
36. *Hərbiləşdirilmiş Mühafizə İdarəsi*
37. *Təmir-Tikinti İdarəsi*
38. *Avtomobil Xətti Yollarının İstismarı İdarəsi*
39. *«Azərneftenerjiquraşdırma» İdarəsi*
40. *«Azərneftlayihətikinti» Birliyi*
41. *«Azərneftvolyotəmintikinti»Trest*
42. *Neftçilər xəstəxanası*
43. *Qobustan Vişkəmontac İdarəsi*
44. *Təchizat və Komplektləşdirmə İdarəsi*
45. *«Azərinformatika» İdarəsi*
46. *Boru Təmiri Bazası*
47. *Rabitə İdarəsi*
48. *Geoloji Topoqrafiya İdarəsi*
49. *Mənzil-Kommunal Kontoru*
50. *Neft Təsərrüfatı Curnalı*
51. *Dalma Qurğularının Təmiri və Kirayəsi üzrə Eksperimental Müəssisə*

Bundan başqa «Azərneftlayihətikinti» Birliyi, «Azərneftvöltəmirtikinti» Trest, Fəhlə Təchizatı Birliyinin daxili strukturlarında bir neçə hüquqi şəxs statuslu müəssisə fəaliyyət göstərir və onların sayı ötən müddət ərzində xeyli artmış və hazırda 25-dən çoxdur.

Neftqazçıxarma ilə məşqul olan idarələr ərazi bölgüsünə görə əsasən yerləşdiyi inzibati rayonun sərhədləri daxilindədir. Buna görə də bu müəssisələrin birləşdirilməsi, iriləşdirilməsi məsələsi ərazi prinsiplərinə xələl gətirdiyi üçün məqsədəuyğun deyildir. NQÇİ-lərin birləşdirilməsi və iriləşdirilməsi qeyd olunduğu kimi Azərbaycanın quruda neftqazçıxarma kompleksində artıq çoxlu eksperimentlərin sınağından çıxmışdır. Ona görə də bu kimi proseslərə təşəbbüslər hazırda səmərəsiz bir işdir. Əksinə yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar burada bölünmə, ayrılma prosesləri təşəkkül tapa bilər və bu tendensiya keçid dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Bu proseslər bazar konyunkturası ilə əlaqədar hər an reallaşa bilər. NQÇİ-lərin strukturunu da köklü dəyişdirmək zamanı gəlib çatmışdır. Bu müəssisələr analoqu olmayan statuslarla fəaliyyət göstərirlər və idarəetmədə sərbəstliyə gəldikdə isə «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun bir neçə maddəsi üzrə hüquqlara və səlahiyyətlərə malikdirlər. İB-i ilə bu müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirən xüsusi sazişlər olmadığından və əsasnamələrində hüquqlarının hüdudları dəqiq müəyyən edilmədiyindən onların statusu da qeyri müəyyənlik mövcuddur. Hazırda İB-i maliyyə əməliyyatlarının aparılmasını mərkəzləşdirərək bu müəssisələrdə yalnız əmək haqqlarının və təxirəsalınmaz işlər üçün nəzərdə tutulan kiçik bank əməliyyatlarının aparılması səlahiyyətlərini saxlamışlar. Bununla əlaqədar qeyd etməliyik ki, NQÇİ-lərdə sıradan çıxmış kiçik bir detal və hissəsinin alınması onun dəyərinin yalnız İB-in mərkəzi münasibətətlığı tərəfindən ödənildikdən sonra əldə oluna bilər ki, bu da istehsalın fasiləsizliyinin təmin

olunmasında zərərli bir haldır. Orat hesabla 1500-1700 işçisi olan yerləşdiyi rayonun 70-80% sahəsini özündə birləşdirən bu neftqazçıxarma idarələri hazırki vəziyyətdə öz kollektivlərinin əmək haqqlarını belə vaxtılı-vaxtında ödəyə bilmirlər. Bununla yanaşı bu müəssisələrdə əvvəlki əyyamlardan qalmış istehsalata o qədər də mühüm əlaqəsi olmayan səmərəsiz iş yerləri, qeyri istehsal xidmət sahələri bolluq təşkil edir. Təhlil və hesablamalar göstərir ki, QNQCİB-nin strukturunda olan xarici kapitallı müştərək müəssisələrə verilən hüquq və imtizaclar fəaliyyətdə olan neftqazçıxarma müəssisələrinə verilsəydi, əlavə xərc tələb etmədən hasilatın xeyli dərəcədə artırılmasını təmin etmək olardı. Keçid dövründə qeyd etdiyiniz kimi bu müəssisələrin sərbəstliyi genişləndirilməli və maliyyə məsələlərində müstəqil fəaliyyəti təmin edilməlidir. Eyni zamanda, hesablamalar göstərir ki, İB-in aparatında və müəssisələrində iş yerlərinin düşünülmüş səmərəli ixtisarını apararaq çevik idarəetmə sistemi yaratmaqla əsrin sonuna qədər kompleksdə kollektivin sayını xeyli azaltmaqla əmək haqqlarını inkişaf etmiş dövlətlərdə, qabaqçıl neft şirkətlərində olduğu səviyyəyə qaldırmağa, hasilatı isə 2-2,5 milyon tona çatdırmağa nail olmaq imkanları mövcuddur.

Hazırda kompleksdə qazma-kəşfiyyat işlərini 7 qazma kəşfiyyat, ekspedisiya idarə və bir vışka-quraşdırma müəssisəsi həyata keçirir. Bu müəssisələr yuxarıda qeyd olunduğu kimi qazma prosesinin aşağı düşməsi, maliyyə şətinlikləri ilə əlaqədar ARDNŞ-in 1995-ci ildə təsdiq etdiyi mövcud təlimata uyğun olaraq məhsul verməyən və ləğv edilmiş quyulardan istismar kəmərlərinin çıxarılması ilə məşğuldurlar. İstehsalat həcmnin azalması ilə əlaqədar 1996-cı ildə 2 müəssisə «Ceyrançöl» və «Qala» DQE-i (*Dərin Qazma Ekspedisiyası*) əvvəlki illərdə isə Saatlı DQE və Əli-Bayramlı Vışkamontaj idarələri ləğv edilmişdir. Hazırda fəaliyyət göstərən qazma idarələrində 5500-ə yaxın işçi çalışır. İş həcmi mövcud potensiala müvafiq deyildir. Ərazi yaxınlığını nəzərə alaraq

mövcud 8 idarədən 5 çevik və işlək qazma kəşfiyyat idarələrinin yaradılması iqtisadi baxımdan indiki vəziyyətdə səmərəli olardı. Bunlardan Qobustan KQİ, Qalmas DQE, Qobustan Vışka Quraşdırma İdarəsi birləşərək yeni Qobustan Ekspedisiya Kəşfiyyat Qazma İşləri İdarəsini, Əli-Bayramlı və Kürsənkı Qİİ birləşərək isə Şirvan Qazma İşləri İdarəsini təşkil edirdi. İslahatlar şəraitində Qazma-Kəşfiyyat İdarələrinin dislokasiya yerinin aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

1. Abşeron Qazma İşləri İdarəsi - Bakı şəhər.
2. Qobustan Ekspedisiya Qazma-Kəşfiyyat İdarəsi - Bakı şəhəri, Qaradağ rayonu
3. Çarlı Qazma Kəşfiyyat İdarəsi - İmişli rayonu.
4. Siyəzən Qazma Kəşfiyyat İdarəsi - Siyəzən şəhəri.
5. Şirvan Qazma İşləri İdarəsi - Əli-Byramlı şəhəri.

Əli-Bayramlı şəhərində yerləşən boru təmiri bazası isə Şirvan Qazma Kəşfiyyat İşləri İdarəsinin tərkibinə daxil edilə bilər. Bu idarələrin yenidən təşkili ilə əlaqədar işçilərin ixtisarını mərhələlərlə, attestasiya yolu və işə qəbulu məhdudlaşdırmaqla həll etmək mümkündür.

İB-nin tərkibində tikinti işləri ilə məşğul olan çox sayda təşkilat mövcuddur ki, bunların da 4-ü «Azərneftlayihətikinti» Birliyi, «Azərneftlyolt əmirtikinti» Trestı, Təmir Tikinti İdarəsi, Avtomobil Yollarının Xətti İstismarı İdarəsi müstəqil-hüquqi şəxs firmasında fəaliyyət göstərirlər. Bundan başqa anoloji və qismən də kiçik həcmli işlərin görülməsi üçün burda NQÇİ-lərdə və digər idarələrdə çoxlu tikinti səxləri də mövcuddur. Onların birləşdirilməsi və ya özəlləşdirilməsi bu gün çox aktual bir məsələ olaraq qalmaqdadır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu sayda təşkilatın, nəhəng tikinti kompleksinin saxlanması səmərəsiz bir məsələdir. Özleşdirmə proqramına əsasən 1996-1997-ci illərdə respublikada bütün mövcud tikinti təşkilatlarının özəlləşməsi, birləşməsi prosesi başlanmışdır. Lakin nədənsə müvafiq proseslər neft sənayesində sürət götürməmişdir.

İB-nin tərkibində olan tikinti təşkilatlarından ən böyüyü 16 müstəqil müxtəlif təyinatlı müəssisəni əhatə edən və 3000 işçisi olan «Azərneftlayihəttikinti» birliyidir ki, o da əsasən sosial tikinti işləri ilə məşğul olur. Lakin qeyd olunduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə iri həcmli nəhəng birliyin saxlanması məqsədəuyğun deyildir və dünyanın heç bir neft şirkətində müvafiq tikinti təşkilatları yoxdur. Sadəcə olaraq bu işləri müstəqil özəl tikinti təşkilatları görür. Əldə edilən nəticə isə budur ki, bu birliyin tam özəlləşdirilməsi məqsədmüvafiqdir və bu iş təxirəsalınmamalıdır. Digər tikinti nəhəngi isə «Azərneftlyoltikintitəmir» Trestidir ki, onun da funksiyalarını heç şübhəsiz ki, müstəqil özəl qurumlar yerinə yetirə bilər. Lakin struktur dəyişikliklərinin ilk mərhələsində İB-də mövcud olan bütün tikinti təşkilatlarının bir təsərrüfatda cəmləşdirilməsi müvəqqəti hal kimi də nəzərdə tutula bilər.

Keçmiş Sovetlər İttifaqının Neft Sənayesi Nazirliyinin «Soyuzenerjiquraşdırma» İB-nin «Cənubneftqazenerjiquraşdırma» Tresti, Azərbaycan ərazisində yerləşdiyi üçün İttifaq dövləti dağılıdıqdan sonra QNQCİB-nin tərkibinə verilmişdir və hazırda «Azərneftenerjiquraşdırma»-AzərNEQA adı altında səmərəli fəaliyyət göstərir. Orta Asiya, Zaqafqaziya və Şimalı Qafqazın neftqazçıxarma idarələrinə xidmət edən bu müəssisə lazımı ixtisaslı kadr və texniki istehsal bazasına malikdir. Qeyd edək ki, bu təşkilatda «Azərneftlayihə» tikinti birliyinin tərkibində olan müvafiq profilli müəssisəsindən daha səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanları mövcuddur və ənənəvi ixtisaslı kadr potensialına malik olduğu üçün onun bütün funksiyalarını yerinə yetirməyə qadirdir. Belə bir şəraitdə isə iki eyni motivli idarənin saxlanılmasına lüzüm yoxdur. Gələcəkdə isə bu müəssisələrin də özəlləşdirilməsi daha səmərəli olardı.

«Fantana Qarşı Dağ-Mədən Xilasetmə Hərbişdirilmiş Hissəsi» (FQDHH) İB-nin tərkibinə yeni daxil olan müəssisələrdəndir. Bu müəssisə də SSRİ neft sənaye nazirliyinin

cənub regionunda fantana qarşı dağ-mədənxilasetmə işlərinin aparılması üçün təşkil edilmiş, SSRİ dövləti dağıldıqdan sonra Quruda NQCİB-nin tərkibinə verilmişdir. Yarandığı 1968-ci ildən bəri Postovet məkanı ölkələrinin əksəriyyətində, o cümlədən son illərdə Gürcüstanda, Polşa, Əfqanıstan, Tanzaniya, Hindistan və digər xarici dövlətlərdə yanğınla müşayiət olunan mürəkkəb və güclü fontanların cilovlanmasında, ləşv olunmasında iştirak etmişdir. FQDXHH-nin böyük təcrübəli, operativ işçi qrupu yüksək debitli və bəzən nadir sayılan neft-qaz fontanlarının qarşısını almaqla məhşurlaşmışlar. Hazırki şəraitdə bu xüsusi təyinatlı müəssisənin gücündən, kədr potensialından, səmərəli istifadə edilməsi onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi əhəmiyyətli sayıla bilər.

İstehsalat Birliyinin tərkibində həmçinin uzun illər SSRİ Neft Sənaye Nazirliyinin birbaşa tabeliyində olan Fəhlə Təchizat Birliyi də (*FTB*) fəaliyyətini davam etdirir. Bazar iqtisadiyatı tələbləri ilə ayaqlaşmayan birliyin çox obyektləri indiki məqamda işlək spşializm prinsiplərinə uyğun olaraq fəhlə və neftçi kollektivlərini xüsusən az tapılan ərzaq və sənaye malları ilə təchiz etmək məqsədilə təşkil edilmişdi. Müasir çəraitdə isə FTB əvvəlki gərəkliyyini itirmiş «calaq» bir təşkilata çevrilmişdir. Çıxış yolu bu təşkilatın özəlləşdirilməsindədir. Analoji proses «Azəriqaz» QSC-də Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsində və digər nazirlik və baş idarələrdə FTB-ləri ləğv olunaraq özəlləşdirilməsi ilə tamamlanmışdır.

İstehsalat Birliyinin idarəetmə strukturunda maddi-texniki təchizat funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xüsusi müəssisə məşğul olur. İqtisadi islahatlar şəraitində bu müəssisəni bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun yenidən təşkil etmək ona əlavə status verməkdə müasir təchizat marketing təşkilatına çevrilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Dalma Qurğularının Təmiri və Kirayəsi üzrə Eksperimental İstehsalat Müəssisəsinin də bazar iqtisadiyyatı

şəraitində yenidən qurulmasına ehtiyac vardır. Son 15-20 il ərzində kiçik bir istehsal sahəsindən çox saylı kollektivi olan iri müəssisəyə çevrilmiş bu zavodun imkanlarını genişləndirmək, indiki şəraitdə quruda neftqazçıxarmaya gərəkli olan ehtiyat hissələrinin, detalların və sairə bu kimi material və hissələrin hazırlanmasını mərkəzləşdirərək burada təşkil etmək, onun yaxın xarici bazarlara çıxması şərait yaratmaqda əhəmiyyətli olardı. Eyni zamanda bu müəssisənin də özəlləşdirilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Bundan başqa İB-də bir neçə müstəqil texnoloji nəqliyyat idarəsi və demək olar ki, birliyin strukturlarda bütün yardımçı təşkilatlarında irili, xırda nəqliyyat sexləri mövcuddur. Bu nəqliyyat idarələrinin və sexlərinin gücünü, imkanlarını nəzərə alaraq müvafiq ərazi vahidliklərində (*zona*) birləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Ümumiyyətlə, nəqliyyat idarələrinin də özəlləşdirilməsi proseslərinə təkan verilməlidir. Bundan başqa digər idarə və təşkilatların da gərəkliyi dərəcəsi bir daha təhlil olunmalı, onların sonrakı fəaliyyəti müəyyənləşdirilməli, qararlaşdırılmalıdır.

QNQÇİB-nin tərkibində olan neft kəşfiyyatçılarının birləşmiş xəstəxanası, Qobustan Kəşfiyyat İdarəsi iri həcmli neft kəşfiyyat tresti olduğu zamanlarda onun hesabına tikilib istifadəyə verilmişdir. Xəstəxananın binası indi də Qobustan KQİ-nin balansındadır. Bu xəstəxananın xidmətindən həmişə Azərbaycanın ümumi neftçi kontingenti istifadə etmiş və indi də etməkdədir. Bu məqamı nəzərə alaraq Neftçilər xəstəxanasını ARDNŞ-in birbaşa tabeliyinə verilməsi məqsədəuyğun olardı. Eyni ilə də «Neftçi» İdman Sağlamlıq Mərkəzi də bu məqsədlə QNQÇİB-nin tərkibindən çıxarılıb birbaşa ARDNŞ-nin tabeliyinə verilməlidir. Bu təşkilatların hüquqlarını artırmaqla onların qismən özünü maliyyələşdirmə sisteminə keçirilməsinə imkan verilməlidir. Onların normal fəaliyyətini təmin etmək üçün büdcə təxsisatı qəti müəyyən edilməli, kəsr hissəsini isə ARDNŞ-i bütün strukturları

müvafiq olaraq öz mənəfətləri hesabına maliyyələşdirmədirlər.

İB-nin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə onun tərkibində olan müəssisələrindən aşağıdakıların özəlləşdirilməsi münasib sayıla bilər:

1. Tikinti təşkilatları - cəmi 4 təşkilat;
2. Nəqliyyat idarələri və sexləri (*texnoloji və xüsusi texnikadan, parkdan başqa*);
3. Fəhlə Təchizatı Birliyi;
4. Mənzil-Kommunal Kontoru;
5. Hərbiləşdirilmiş Mühafizə İdarəsi;
6. Fontana qarşı Dağ-Mədən Xilasetmə Hərbiləşdirilmiş Hissəsi;
7. AzərNEQA;
8. «Azərinformatika»;
9. Dalma qurğularının Təmiri və Kirayəsi üzrə Eksperimental Müəssisəsi.

Qeyd olunduğu kimi, Neftçi Sağlamlıq Mərkəzi, Neftçilər Xəstəxanası və Neft Təsərrüfatı Jurnalı, ARDNŞ-in strukturuna ayrıca daxil edilə bilər. Digər müəssisə və təşkilatların da strukturları dəyişə bilər, burada birləşmə, iriləşmə, ləğv etmə prosesləri vəziyyətə uyğun olaraq hesablaşa bilər.

İB-də aparılan islahatlar onun mərkəzi aparatının yenidən təşkil olunmasını zəruri edir. Burada ilk nüvbədə şöbə və bölmələrin işinin keyfiyyət göstəricisini yüksəltmək, onların fəaliyyətinə yeni iqtisadi münasibətlər baxımından yanaşmaq, buradakı işçilərin attestasiyasını təşkil etmək səmərəli olardı.

Ən vacib məsələlərdən biri QNQÇİB-in aparat işçilərinə, aparıcı mütəxəssislərinə iqtisadi islahatların aparılmasının zərurliyini aydınlaşdırmaq, onları iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə səfərbər etməkdən ibarət olmalıdır. Bu məqsədlə QNQÇİB-nin şöbələrində neft və qaz hasilatının yüksəldilməsi, hasilata nəzarət məsələlərinə diqqətin artırılması, maksimum

təmin edilməlidir. Keçmiş planlı iqtisadiyyatın hakim olduğu dövrdə idarəetmə strukturlarının daxilində ayrı-ayrı şöələrin funksiyaları müəyyən edilsə də, məsuliyyət problemi işin son nəticələrinə maraq məsələsi ilə, əlaqələndirilmirdi. Müvafiq proses indi də davam etməkdədir. Bütün bunları nəzərə alaraq təşəbbüskarları, səmərəlilikdiriciləri fərdi qaydada mükafatlandırmaq prosesinə də baxılmalıdır. Bu da bir həqiqətdir ki, QNQÇİB-də mövcud mərkəzləşdirilmiş hesablaşma, ödəmə sistemi, çoxsaylı məhdudiyyətlər, ümumi təchizat, inzibati metodlarla idarəetmə müəyyən mərhələyə kimi fəaliyyət göstərə bilər. Azad bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində İstehsalat Birliyinin daxili strukturunda hər bir şöənin funksiyaları inzibatçılıq, amirlik üsullarından fərqli, yeni iqtisadi münasibətləri nəzərə alaraq müəyyən edilməlidir. Əsas nöqtə, daha doğrusu ağırlıq mərkəzi bilavasitə NQÇİ-lər keçirilməlidir. Ola bilsin ki, bir müddətdən sonra hər bir meftqazçıxarma idarəsi tam müstəqil təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyət göstərsin. Burada heç bir qeyri-qanuni ziddiyət, süni maneə ola bilməz. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatların bu və ya digər regionda müəyyən xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, azad iqtisadiyyat qurmuş ölkələrdə idarəetmə strukturunda baş verən proseslər, meylər inkar olunmamalıdır.

Hazırda dünyada çox qlobal dəyişikliklər baş verir. Bunlar iqtisadiyyata, xüsusilə sənayenin inkişafına böyük təsir edir. Dünya ölkələri üzrə istehsal olunmuş daxili milli məhsulda ölkələrəarası ticarət rolunun artması, texnoloji inkişafın sürətlənməsi, beynəlxalq maliyyə bazarlarının dəyişməsi prosesi gedir. Belə bir dəyişikliklər şəraitində ayrı-ayrı sahələrin yenidən qurulması işində dövlətin prioritetləri müəyyən olunmalıdır. Bu heç də o demək deyildir ki, dövlət əvvəlki planlı iqtisadiyyat dövründə olduğu kimi müəssisələrin üzərində tam hökmranlıq etməlidir. Müasir şəraitdə dövlət ilə meəssisələr arasında partnyorluq özünü bazarların yaradılması,

istehsalçıların sarsıntılardan qorunması, dövlətin mənafeinə xidmət edən proqramların həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir.

4.3. İdarəetmədə perspektiv mütərəqqi formalar

Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi strukturunun müəyyən edilməsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətindəki struktur dəyişiklikləri ilə üzvi sürətdə bağlıdır. Bu gün bağlanmış mühüm neft kontraktları ilə əlaqədar olaraq ARDNÇ-in strukturunun yenidən təşkili prosesləri həyata keçirilir. Bu bir neçə istiqamətdə təşəkkül tapır. Belə struktur dəyişikliklərindən birini Rusiyanın «Lukoil» neft şirkətinin struktur bazası əsasında Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft Prosesləri İnstitutunun mütəxəssisləri təklif edirlər. Bundan başqa ARDNŞ-in «Azərenerji» «Azəriqaz» Səhmdar Cəmiyyətləri ilə bir kompleksdə birləşməsi ideyaları da artıq müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu təkliflərə görə müvafiq qurumları əhatə etməklə respublikada Yanacaq Energetika Nazirliyinin yaradılması nəzərdə tutulur. Əlbətdə, bu təklifin müsbət cəhətləri çoxdur və belə bir nazirliyin yaradılması respublikada yanacaq-energetika resurslarından kompleks istifadə edilməsinin strateji xəttini müəyyən etməyə imkan verir. Yanacaq-Energetika kompleksi, qeyd edildiyi kimi, yaxın və uzaq gələcəkdə müstəqil Azərbaycan respublikasının iqtisadi, siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində, Azərbaycanın dünya inteqrasiyasına qoşulmasında həlledici amillərdən biri olacağı şübhəsizdir. Belə bir global problemin mövcudluğu şəraitdə bu kompleksin bir idarəetmə strukturu tərəfindən əlaqələndirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən belə bir nazirliyin yaradılması neft, qaz, elektrik enerjisi kimi strateji resurslardan qənaətlə istifadə olunması, burada dünya standartlarına uyğun gələn tədbirlərin, illər boyu mövcud olan qarşılıqlı ittihamların, debitor və kreditor

borclarının həllində uğurlu amil rolunu oynaya bilər. Şübhəsiz, bütün bunlar ciddi araşdırmalar tələb edən işlərdir. Hər alda bu məsələnin tez həlli dövlət mənafehi baxımından da çox gərəklidir. Yanacaq-Energetika Nazirliyinin yaradılması vəziyyətində QNQCİB-in ayrıca Səhmdar Cəmiyyətə çevrilməsi ideyası da reallaşa bilər. Bu baxımdan quruda neftqazçıxarma kompleksi üçün yeni iqtisadi sistemə keçiddə ən əlverişli təşkilat forması Səhmdar Cəmiyyət sayıla bilər. Rusiya kimi nəhəng bir ölkə özünün yanacaq energetika sistemini səhmdar cəmiyyətlər formasında inkişaf etdirməkdədir. Quruda neftqazçıxarma kompleksinin bir çox lüzumsuz təşkilatları özəlləşdirildikdən sonra onları əmlakı və ehtiyatlar nəzərə alınmaqla QNQCİB-nin bazası əsasında ilk əvvəl qapalı tipli səhmdar cəmiyyət təşkil etmək olar. Bu istiqamətə ondan irəli gəlir ki, həyatını neft işinə sərflənmiş çoxsaylı neftçi kollektivləri yaratdıqları səhmdar cəmiyyətin səhmlərinə sahib olmaqla öz maddi ehtiyaclarını daha dolğun təmin etmiş olsunlar. Bazar iqtisadiyyatı kompleksdə məhz belə münasibətlərin formalaşmasını diktə edir və belə idarəçilik sahədə azad rəqabət prinsiplərinin inkişafına xidmət edəcəkdir. Şübhəsiz ki, QNQCİB Səhmdar cəmiyyətə çevriləcəyi təqdirdə səhmlər paketini əsas hissəsi ilk əvvəl dövlətin sərəncamına qalacaqdır. İqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə bu nisbət azalmasına doğru istiqamət təmin edilə bilər və nəhayət kompleksdə tam özəlləşmə bərqərar olar. Dünya praktikasında belə formalı şirkətlər əksəriyyət təşkil edir.

Məlum olduğu kimi idarəetmə üç aspekti özündə ehtiva edir:

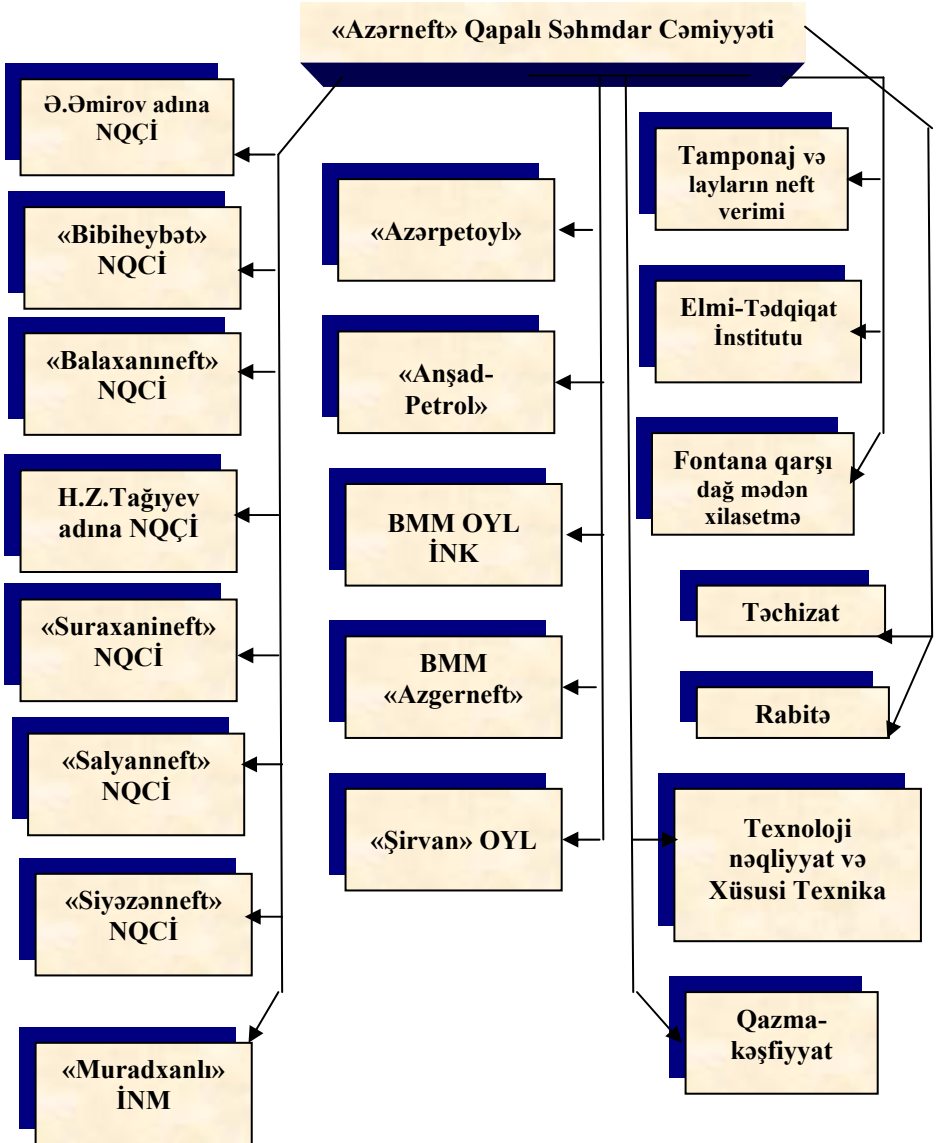
1. Məlumat və informasiyaların toplanması.
2. Məlumatlar üzrə təhlilin aparılması.
3. Qərarların verilməsi

Bütün bunlar idarəetmə prosesində ciddi nəzərə alınmalıdır. Məhz buna görə də kompleksin idarə edilməsində əsas məsələ rəşional informasiya şəbəkəsinin yaradılması ilə

bağlıdır. Bu məqsədlə kompleksdə informasiyaların şaquli şəkildə qəbulu təmin edilməlidir. Bununla yanaşı, idarəetmədə xarici firmaların, neft şirkətlərinin təcrübəsinin də öyrənilməsi vacib məsələdir. Dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən Norveçin «Statoyl» neft şirkəti özünün 25 ildən çox mövcudluğu dövründə neft sənayesinin infrastrukturunda xarici və daxili məhsul bazarının dəyişilməsi, yeni texniki və texnologiya tətbiqi ilə əlaqədar bir neçə dəfə idarəetmə şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsini həyata keçirmişdir və vəziyyətlə əlaqədar bu dəyişikliklər mütəmadi olaraq davam etdirilir.

Aşağıda QNQCİB-nin səhmdar cəmiyyətə çevrildiyi təqdirdə onun yeni strukturu təklif olunmuşdur.

QNQÇİB-nin səhmdar cəmiyyət formalı strukturu

Quruda neftqazçıxarma kompleksində və ümumiyyətlə Azərbaycanın bütün neft sənayesində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq, sahədə bazar münasibətlərini bərqərar etmək üçün isə ilk əvvəl «Neft haqqında» qanun işlənib hazırlanmalıdır. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına sürət vermək məqsədi ilə Respublika Nazirlər Kabinetində qısa müddətə çevik maliyyə və idarəetmə şəbəkəsi yaradılmışdır. Dövlət və hökumət neft sənayesinin bütün qayğılarını və yükünü özünə götürməli, sahə iqtisadiyyatının daim operativ tənzimləməsi təmin etməlidir.

Yaxın gələcəkdə Yanacaq-energetika kompleksinin sürətli inkişafını müəssisələrin müstəqilliyinin artması, onlara yuxarıdan verilən tapşırıqların azalması, dövlət ilə müəssisələr arasında münasibətlərin yeni prinsiplər əsasında qurulmasından asılı olacaqdır. İctimai mülkiyyət münasibətlərinə, inzibati-amirlik metodlarına uyğunlaşdırılmış idarəetmə sistemi bazar münasibətlərinin formalaşmaqda olduğu mövcud şəraitdə özünü doğrulda bilməz və belə prosesi respublikada ümumi iqtisadi islahatların aparılması bir əngəldir.

Təcrübə göstərir ki, iqtisadi transformasiya dövrünü yaşayan bütün ölkələrdə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması istiqamətində görülən işlər idarəetmə sistemini əhatə edən çox ciddi problemlərlə müşayiət olunmaqdadır. Belə ki, planlı təsərrüfat prinsipinə və inzibati-amirlik üsullarına əsaslanan dövlət idarəetmə sistemi bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində özünün ənənəvi funksiyalarını yerinə yetirə bilmir. Belə bir vəziyyətdə isə heç şübhəsiz ki, idarəetmənin səmərəliliyi aşağı düşür, bürokratik meyillər güclənir və nəticədə bütün bunlar siyasi, sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə öz mənfi təsirini göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində islahatlar ardıcıl və bir-birini tamamlayaraq həyata keçirilməli, respublikada mütərəqqi idarəetmə infrastrukturunun formalaşdırılması sürətləndirilməli və bu

proses daha geniş miqyasda davam etdirilməlidir.

Yalnız mütərəqqi təcrübəyə əsaslanmış belə istiqamət həm respublikada, həm də onun neft sənayesində iqtisadi islahatların dərinləşməsinə və səmərəli inkişafına təkan verə bilər.

4.4. Yanacaq sənayesinin restruktizasiya problemlər

SSSR-i dövləti dağılıqdan sonra Rusiya Federasiyası özünün yanacaq energetika kompleksində bazar iqtisadiyatına keçidlə əlaqədar olaraq geniş miqyaslı islahat işlərinə başlamışdır. Burada ilk əvvəl yanacaq energetika sisteminin mühüm sahələri neft-qaz, kömür, energetika bir idarəetmə kompleksində birləşmişlər. Kompleksə daxil olan bir çox qurumlar, sonradan səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş, nəhəng birliklərdə isə qismən özələşdirmə aparılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq hazırda Rusiya Federasiyasının yanacaq energetika kompleksində işlərin gedişi ayrı-ayrı sahələrdə o qədərdə ürək açan deyildir. Xüsusən son dövrlərdə kömür saxtaçılarının məvaciblərinin vaxtlı-vaxtında verilməməsi ilə əlaqədar onların narazılıq etiraz aksiyaları, daha çox nəzərə çarpmaqdadır. Hətta Rusiyada hökumət dəyişiklikləri, sahəyə rəhbərlik edənlərin müntəzəm yeniləşdirilməsi burada əsaslı irəliləyişləri təmin etməmişdir.

Rusiya Federasiyasının yanacaq energetika kompleksində olan problemlərin müəyyən qisminin Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesindəki oxşarlığı və parallel cəhətlərini bir sıra alimləri tədqiqatlarındakı bəzi məqamlara diqqət yetirək:

Kömür sənayesi Rusiyanın köhnə yanacaq sənayesi sahələrindən biridir ki, o da öz ənənələri ilə fərqlənir. Kömrün Rusiya energetika balansında əhəmiyyəti hazırda aşağı düşməkdədir (1950 66,1%, 1990 20,9%).1989-cu ilə qədər

inkişafda olan Rusiyanın kömür sənayesi Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində əmək məhsuldarlığı tempinin, fondveriminin müntəzəm olaraq aşağı düşməsi prosesləri ilə müşayiət olunmuşdur. Artıq bu illərdə məlum olmuşdur ki, kömür hövzələri müəssisələrinin əsas vəsaitləri həm fiziki, həm mənəvi köhnəlmiş, elə bu baxımdan da şaxtaların yarından çoxu rekonstruksiya və əlavə kapital qoyuluşları ehtiyacında olmuşdur. Son 30 ildə sahədə heç bir prinsipial texnoloji yenilik şilənib hazırlanmamış və tətbiq olunmamışdır. Şaxtaçı sənəti gənclər arasında şöhrət və nüfuzunu itirmiş, sahə kütləvi işçi ehtiyacı zorunda qalmışdır. SSRİ-dağıldaqdan sonra 574 kömür hasiləedici sahədən 271-i Rusiyanın, qalanları isə Ukrayna və Qazaxstanın sərəncamına qalmışdır. Rusiya-Donbass, Karaqanda, Ekibastus kimi güclü kömür hövzələrindən və çoxlu dağ-mədən maşınqayırma zavodlarından məhrum olmuşdur.

Bütün Sovet tarixi ərzində kömür sənayesinin iqtisadi göstəriciləri mövcud reallığı əks etdirməmiş, təhrif olunmuş şəkildə planlaşdırılmışdır. Sahəyə dövlət tərəfindən qiymətlərin qoyulması obrazlı deyilsə əyri güzgülər pavilyonunu xatırlatmışdır. Qiymətlər kəskin aşağı salınmış, 50% şaxtalar zərərlə işləmişdir. Bununla belə yeni şaxta tikililərinin lahiyəsini gerçəkləşdirilməsi də mövcud qiymətlərlə uzlaşdırılmamışdır. Bütün bunlara baxmayaraq belə inşaat işləri «xüsusi tələbat» adı ilə həyata keçirilmişdir.

İşə belə münasibət isə heç şübhəsiz ki, sahədə çalışanlar da iqtisadi təfəkkürün inkişafına kömək edə bilməzdi.

İttifaqın dağılması və 1990-cı illərin əvvəllərində, bazar iqtisadiyatına keçidlə əlaqədar olaraq müəyyən hazırlıq işi aparılmadan sahədə qiymətlər sərbəst buraxıldı. Lakin müəyyən kömür hasil edici müəssisələrə dövlət datasiasının tətbiqi dayandırılmadı.

Rusiya izafi kömür ehtiyatlarına malikdir və onun kömür sənayesi bir çox faktorlara digər ölkələrin müvafiq sənaye

sahəslərindən fərqlənir. Burada əsas kömür hövzələri ölkənin Asiya hissəsində, çətin iqlim şəraitində infrastrukturların geniş inkişaf etmədiyi yerlərdə yerləşir. Sahənin digər spesifik cəhətləridə mövcuddur. Belə ki şaxtanın məhsulu 10-12 il ərzində tükənir və o bağlanaraq növbəti aşağıdakı açılmış sahəyə keçirilir. Bu proses də çoxlu əlavə sərmayə tələb edir. Lakin bu tarixi tendensiyadan qurtulmaq sahədə aparılan iqtisadi islahatların gedişindən də tam aslı deyildir. Sahənin səmərəli strateji inkişafını təmin etmək ölkədə keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin tempi, nəticələri və istiqaməti ilə də sıx bağlıdır. Kömür sənayesinin strateji inkişafı həmçinin tərkib hissəsi olduğu yanacaq-energetika kompleksinin balans perspektivindən və yerləşdiyi məkan amilindən də asılıdır.

Sahənin bohrandan çıxarılması üçün 2000-ci ilə qədər onun dirçəliş planının strategiyası hazırlanması, 2001-2010-cu illərdə isə sabitliyin əldə edilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin təminatı nəzərdə tutulur.

İqtisad elmləri doktoru A.Astaxovun fikrincə iqtisadiyyatın mineral-xammal sektorunda orta-strateji inkişaf üçün 8-dən az olmayan strategiya mövcuddur¹⁹:

- ❖ ***Axtarış, kəşfiyat strategiyası, yeni kömür hövzələrinin sənayeləşdirilməsi.*** (Bu strategiya əsasən geoloji axtarış işlərinin maliyələşdirilməsi, işlənməsi və mənimlənməsini əhatə edir).
- ❖ ***Əvvəl yaradılmış potensial gücdən maksimal istifadə strategiyası.*** (Bu strategiya mövcud mineral xammala tələbatın artmadığı vəziyyətdə qəbuldur).
- ❖ ***Köhnə şaxta fondunu saxlamaqla geniş miqyaslı yeni şaxta tikintisinin aparılması strategiyası.*** (Bu konservativ lakin dağ-mədən sənayesində uzun müddət mövcud olan strategiyadır).
- ❖ ***Fəaliyyətdə olan sahənin texnoloji yenidən təşkili strategiyası.*** (Bu strategiya fəaliyyətdə olan şaxta

¹⁹ Вопросы экономики №6.1997.стр. 67-83.

fondunun geniş miqyaslı rekonstruksiyası modernləşdirilməsi və bütün müəssisələrin müasir elmi-texniki səviyyəyə çatdırılmasına əsaslanır).

- ❖ ***ixracatın inkişafı strategiyası.*** *(Bu strategiya dünya bazarında ölkənin kömür sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına istiqamətləndirilib. Lakin burada müəyyən problemlər mövcuddur, keyfiyyət, kömür hövzlərinin portlardan kənarında yerləşməsi, ABŞ, Avstraliya, CAR kimi dövlətlərin dünya kömür bazarında hökmranlığı).*
- ❖ ***Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı strategiyası.*** *(Bu düşüncə bir qədər əvvəl yaranmış lakin tez-tez səslənməkdədir. Belə proses ölkənin özünün təcridinə və bazar iqtisadiyatının prinsiplərinə ziddir).*
- ❖ ***Resursların qorunması texnologiyasının yaradılması strategiyası.*** *(Əvvəlkiərdən bu strategiya daha inqilabi görünür. Burada qənaətlə başlıca şəərətdir).*
- ❖ ***Karxana və şaxta fondunun kompleks restruksizasiya strategiyası.*** *(Bu yataqların işlənməsinin gücləndirilməsi, rentabəlsiz sahələrin ləğvi ilə kömür hasilədicə strukturun yaxşılaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır. Burada pis işləyən müəssisəsilər bağlanılır. Onların saxlanılması xərcləri yaxşı işləyənlərə qalır və investisiyalardan səmərəli istifadə olunur).*

İlk 7-strategiya çoxlu investisiya və sərmayə qoyuluşlarını tələb edir, sonuncu 8-ci strategiya-isə öz kombinasiyalığı ilə yuxarıda adları çəkilən bütün strateji istiqamətləri özündə ehtiva edir. Məhz buna görə də 2010-cu ilədək sahənin strateji inkişafı üçün bu strategiya əsas götürülür.

Rusiyada kömür sənayesinin restruksizasiya proqramının əsas konsepsiyası bir çox zərərlə işləyən şaxtaların, rentabəlsiz iş yerlərinin bağlanmasını zəruri edir. Lakin burada göstərilir

ki, belə istiqamət pis sosial nəticələrə və nəhəng işçi kontingentinin kütləvi ixtisarına gətirib çıxara bilər. Ona görə də şaxtaların, iş yerlərinin bağlanması proqramlaşdırılmış, düşünülmüş qaydada aparılmalıdır. Bununla belə şaxtaların bağlanması ilə yanaşı eyni zamanda yeni iş yerlərinin açılması işi də parallel həyata keçirilməlidir. Müəssisələr izafi işçi kütləsindən qurtulmalı, əvvəl işdən çıxarılmış səmərəli işçi qüvvəsi, yeni strukturda açılmış iş yerləri ilə təmin olunmalıdır.

Yanacaq-energetika kompleksinin digər sahələrində olduğu kimi kömür sənayesində həmişə keyfiyyətə yox kəmiyyətə fikir verilmiş əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi iş həmişə yüksək səviyyədə olmamışdır. Restruktizasiya strategiyası isə əmək məhsuldarlığı ilə bağlı məsələləri on plana təkir.

Struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar rentabelsiz şaxtaların və iş yerlərinin bağlanması istiqamətində aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq vacibdir.

- kollektivə sahəyə zəruri olan köklü dəyişikliklərin labüdlüyünü izah etmək;
- əsas qərarları kollektivlərin və həmkarlar təşkilatlarının birgə rəyi ilə hazırlamaq;
- yeni iş yerlərinin açılmasının dəqiq qrafikini müəyyən etmək, yeni peşələrin
- öyrənilməsini təşkil etmək;

Bu prinsiplər sahədə bütün kadr strategiyasının dəyişilməsi deməkdir. Əvvəllər sahədə olan kadr strategiyasının leymotivi «şaxtaçı şərəfli peşədir» dəyişdirilərək sahəyə daha məhsuldar işçi qüvvəsi cəlb olunmalıdır prinsipi ilə əvəz olunur. Restruktizasiya strategiyası sahədə yeni xidmət və servis sahələrinin yaranmasını təmin edəcəkdir. Bu məqsədlədə azad olmuş işçi kütləsi bu sahələrdə yerləşdiriləcəkdir.

İstehsalın diversifikasiyası²⁰ və restruktizasiyanın investisiya strategiyası. İslahatlar prosesində mühüm aspektləndədir diversifikasiyanın lazımlılığı kömür müəssisələrində ilk əvvəl iqtisadi səbəblərlə motivləşir. Geniş miqyaslı diversifikasiya sahədə böyük iqtisadi səmərə ilə nəticələnir və yeni sahələrin yaranması isə ümumilikdə xalq təsərrüfatının inkişafına səbəb olar. Bunun üçünsə ilk əvvəl maliyyələşdirmə, geniş miqyaslı yenidənqurma və bazara keçid təmin olunmalı investisiya strategiyası müəyyənləşdirilməlidir.

İnvestisiya strategiyası isə özlüyündə aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- fəaliyyətdə olan müəssisələr, təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə qoyuluşlarını minimuma endirərək bu işləri özləri görürlər; (*baxmayaraq ki, bütün maliyyə itkilərini müəssisələr özləri ödəyə bilməzlər*)
- tikintinin təşkilatlarını özəlləşdirmək;
- xarici investisiyaların geniş cəlbə yalnız çoxlu kömür olan yerlərdə texniki modernləşdirmə verilmişdir;
- sahibkarlığın inkişafı;
- mənfəətli sahə yaratmaqla xarici investisiyaları daha yaxşı cəlbə nail olmaq;
- əsaslı tikinti işlərinin əsas hissəsini təsərrüfat üsulu ilə davam etdirmək də sairə;

İstehsalın diversifikasiyası və restruktizasiyasının investisiya strategiyası eyni zamanda sahənin bazar erasında daxil olmasında mərkəzi vəsaitin bölkü prinsipinin də köklü dəyişikliklərini tələb edir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, sahənin restruktizasiyasının reallaşması yolunda əngəl ölkədə mövcud daxili, siyasi qeyri-sabitlik ola bilər.

²⁰ Diversifikasiya dəyişənlik, müxtəliflik, fəaliyyət obyektlərinin genişləndirilməsi deməkdir. Diversifikasiya nəticəsində inhisarçı birliklər çox sahəli, mürəkkəb komplekslərə bölünür ki, onlar da texnoloji cəhətdən o qədər də bir-birinə yaxın olmurlar.

Restruktizasiyanın reallaşmasında əsas cəhətlərdən biri də odur ki müəyyən sahələrdə üç növbəli iş recimindən bir növbəli recimə keçməklə müvafiq sahənin tam bağlanması qarşısı alınmalıdır. Restruktizasiya proseslərinin həyata gətirilməsində sahə elminin iqtisadi və ekoloji strategiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Restruktizasiya məsələsində elmi yenidənqurma prioritet sahələrdəndir. Buna görə də sahənin təsərrüfat sisteminin restruktizasiyası sahə elminin yenidən qurulması olmadan mümkün deyildir. Bu elmin qarşısında aşağıdakı məsələlər durur:

- proqnozlaşdırmanın metodologiyası və bazara tələbatın proqnozu;
- sahənin geoloji ehtiyat bazasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- ayrı-ayrı kömür hövzələri və sahələrinin inkişaf strategiyasının hazırlanması;
- kömürçüxarma sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi;
- kömür sənayesində investisiya siyasətinin prinsip və strategiyasının işlənilməsi və hazırlanması;
- kömür sənayesində istehsal güclərinin restruktizasiyası yollarının elmi əsaslandırılması;
- kömür sənayesinin inkişafı sahəsində dövlətin köməyi və tənzimlənməsi formalarının istiqamətinin müəyyən olunması;
- bazara keçiddə kömür sənayesi müəssisələrinin maliyyələndirilməsinin prinsipi və mexanizmi;
- sahənin sosial siyasətinin əsas məqsədləri və istiqamətləri;
- xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsini səmərəli formaları və istiqamətləri;
- sahədə sahibkarlığın mülkiyyətin təsərrüfat qanunvericiliyinin hüquqi problemləri;

Göründüyü kimi Rusiya Federasiyanın kömür sənayesinin hazır ki, vaxtda üzləşdiyi problemlərə Azərbaycanın yanacaq energetika kompleksinin, xüsusən neftçixmanın problemləri bir çox məqamlarda həmahəngdir və bizim tədqiqatda bu aspektlərin müəyyən hissəsi araşdırılmışdır. Buna görə də, restruktizasiya və diversifikasiya strategiyasının neftqazçixarma istehsalında da əhəliyyətli olduğunu nəzərə alaraq biz bu məsələni geniş diapozonda açıqlanmasını lazımı bilmişik.

Quruda neftqazçixarma sənayesində restruktizasiya ilə bağlı nəzəri cəhətləyin əvvəlki fəsilərdə də araşdırıldığına istinadən bir daha qeyd edirik ki, Azərbaycanın neftqazçixarma sənayesində aparılacaq genişmiqyaslı islahatlar istehsalın restruktizasiya və diversifikasiya strategiyasından yan keçmiyəcəkdir.

V FƏSİL

QURUDA NEFTQAZÇIXARMA SƏNAYESİNDƏ İQTİSADİ İSLAHATLAR VƏ ONLARIN DƏRİNLƏŞMƏSİ PROBLEMLƏRİ

5.1 Quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi

Azərbaycanın müstəqilliyinin erkən çağlarında akademik A.X.Mirzəcanzadə münasibələrinin birində neftqazçıxarma sənayesində böhranlı vəziyyətdən çıxış yollarını çox düzgün olaraq belə ifadə etmişdir, «Azərbaycanın iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan neft sənayesi son illərdə laqeyd münasibət və səriştəsizlik ucbatından böhranlı vəziyyətə düşmüşdür. Bu gün hökumət orqanları neftqazçıxarma müəssisələrində müstəqil fəaliyyət göstərməkdə və bazanın sərt qanunları ilə hər müəssisənin dünya standartları ilə işləməsinə kömək etməlidir. Quymətoyma və vergi mexanizmi ilə müəssisələri minimum məsrəflə maksimum miqdarda neft və qazçıxarma maraqlandırmalıdır. Neftqazçıxarma sənayesinin normallaşdırmaq məqsədilə həmin sahənin yeni inkişaf proqramı yaradılmalıdır»²¹.

1996-cı ildə Bakıda keçirilmiş «Xəzərneftqaz-96» beynəlxalq sərgisində amerikalı advokat Y.Entizari Azərbaycanın neft qaz sənayesi və onlarla bağlı iqtisadiyyat sahələrini inkişaf etdirməkdən ötəri daha ardıcıl və mükəmməl qanunvericiliyin gərəkli olmasını söyləmişdir. Həmin sərgidə eyni zamanda Dünya İnkişaf və Yenidənqurma Bakının eksperti M.Levitski qeyd etmişdir ki, «Azərbaycanda neft sektoru fərqli inkişaf edir. Belə ki, respublikada müvafiq qanunvericilik işlənilib, hazırlanıb, tətbiq edilməlidir»²²

²¹ «Azərbaycan» qəzeti 29 aprel 1993-cü il.

²² «Ayna» qəzeti 8 avqust 1996-cı il.

Azərbaycanın neftçi\geoloq alimi X.B.Yusifzadə quruda neftqazçıxarma sənayesinin böhranlı vəziyyətdən çıxış yolunu aşağıdakı məsələlərin həll olunmasında şərtləndirir²⁰.

1. Əsas yataqlarda neft və qaz ehtiyatını dəqiqləşdirmək.
2. Aşağı debitlə işləyən quyularda, fəaliyyətsiz quyu fondunda təmir-bərpa işlərinin məqsədə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün təhlil prosesinin həyata keçirilməsi. Əmək və texniki intizamı kəskin artırmaq, işçilərin maddi və mənəvi rifahının yüksəldilməsinə nail olmaq.
3. Böyük neft hasilatı gözlənilən yataqlarda qazma tempini artırmaq.
4. İstehsalatda elmi-texniki yüksəlişə nail olmaq, neft vermini artırmaq məqsədilə, fiziki-kimyəvi metodların tətbiqinə diqqəti artırmaq²³.

Göründüyü kimi problem o qədər ciddidir ki, onun həlli yalnız məsələyə sistem halında yanaşılması şəraitində mümkündür. Neftqazçıxarma sənayesi respublika iqtisadiyyatının digər sahələri ilə o dərəcədə sıx əlaqədardır ki, iqtisadi islahatları burada təcrid edilmiş şəkildə aparmaq qeyri mümkündür. Bu baxımdan respublika iqtisadiyyatında bütünlükdə iqtisadi islahatların ümumi xarakter daşıyan prinsiplial istiqamətlərini müəyyən etmək və onların neftqazçıxarma sənayesində xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tətbiqi vacib məsələdir.

Keçid dövründə iqtisadiyyatı azad bazar prinsipləri əsasında qurmaq, iqtisadi sarsıntılardan imkan daxilində xilas etmək zəruriliyi tələb edir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu düzgün müəyyən edilsin. Təəsüfə qeyd olunmalıdır ki, müstəqilliyin ilk illərində «planlı təsərrüfat sistemi heç bir işə qadir deyil», «bazar iqtisadiyyatı dövlətin rolunu heçə endirməlidir» fikrini rəhbər tutan başibələ islahatçılar demək olar ki, MQB ölkələrinin hamısında xeyli

²³ Azərbaycan neft təsərrüfatı 1996-cı il.

dərəcədə köhnə iqtisadiyyatın dağılmasına nail oldular. İndiki mürəkkəb çəraitdə bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olaraq ölkənin iqtisadi, siyasi müstəqilliyində həlledici amillərdən olan yanacaq-energetika kompleksinin əsas və mühüm hissəsi dövlətin nəzarəti, dövlətin himayəsi altında olmalıdır. İnkişaf etmiş bütün ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu inkar edilməzdir.

Unutmaq olmaz ki, tarixin inkişaf mərhələlərində istehsal üsulundan asılı olmayaraq dövlət iqtisadi-sosial inkişafımızın barometri olmuş və olmaqda davam edir.

Azərbaycanda neft hasilatı məsələsi bu gün dünya siyasətində müzakirə olunan vacib məsələlərdən birinə çevirilir. Belə bir vəziyyətdə neftqazçıxarma istehsalında yaxın və uzaq gələcəkdə dövlətin rolu əvəz edilməzdir. Bu strateji xətt heç də o demək deyildir ki, sahədə bazar münasibətləri formalaşmasın, mülkiyyət münasibətləri dəyişməz qalsın və s. Əksinə, dövlət bu strateji sahəni özünün nəzarətində saxlamaqla orada bazar münasibətlərinin inkişafına, kommersiya strukturlarının, sahibkarlığın inkişafına əlverişli şərait yarada bilər.

Bu gün reallıqdan doğan, sahədə iqtisadi islahatların zəruriliyini ön plana çəkən bir sıra məsələlərə müraciət edək. Əvvəla, bazar iqtisadiyyatının «sərt oyun qaydaları» neftqazçıxarma sənayesində xüsusilə, quruda yerləşən müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir və bu təsirin az itkilərlə başa gəlməsi üçün quruda neftqazçıxarma sahəsində iqtisadi islahatların aparılması hər bir istiqamət üzrə müəyyənləşdirilməli, prioritet məsələlərə üstünlük verilməlidir.

Daha sonra, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, illər boyu quruda neftqazçıxarma istehsalının təmin edilməsiylə əlaqədar olaraq güclü istehsal və sosial infrastrukturu yaranmışdır. B u gün neftqazçıxarma istehsalının fəaliyyət göstərməsi üçün güclü maddi-texniki təchizat, nəqliyyat, energetika sektorlarının inkişafı tələb edilir. Bu sahələrdən hər birində

İqtisadi islahatların özünəməxsus xüsusiyyətləri, prioritetləri vardır ki, onların da gələcək taleləri müvafiq qanunlar, normativ sənədlərlə tənzimlənməlidir. Yəni, neftqazçıxarmada islahatlar, təkcə əsas istehsalla deyil, ona xidmət edən sahələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətləri ilə bağlı olacaqdır. Bu cəhət neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların taleyini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların strategiyası və taktikasından asılı edir. Vəziyyətdən müəyyən mənada çıxış yolu dünya təcrübəsinə istinad edərək, inkişaf etmiş neftqazçıxarma istehsalına malik olan ölkələrdə istifadə edilən iqtisadi mexanizmlərdən respublikanın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə etməkdən ibarətdir. Burada bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini ləngidən mühüm səbəblərdən biri bu sahə üçün tələb olunan əsaslı vəsaitin çatışmamazlığıdır. Əgər ittifaq hökuməti 1986-1990-cı illərdə bütünlükdə respublikanın neft sənayesinin ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə orta hesabla hər il 250 milyon dollar ayrılmışdısa, bu rəqəm 1991-ci ildə cəmi bir neçə milyon dollar təşkil etmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində 1992-ci ildə bu sahəyə valyuta ayrılmamış, 1993-cü ildə bu rəqəm 17,3 milyon dollar, 1994-cü ildə 31,8 milyon dollar, 1995-ci ildə isə 33,7 milyon dollar təşkil etmişdir. Belə bir vəziyyət sahədə fondların, texnika və avadanlıqların köhnəlməsi və texniki vəziyyətin pisləşməsinə, əsas fondları təzələmək imkanlarını, qazma işləri və əsaslı tikinti həcmlərinin kəskin sürətdə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, bütünlükdə sahə üzrə maddi-texniki təchizat sisteminin pisləşməsi nəticəsində 4 mindən artıq istismar quyusu dayanmışdır.

İstehsalat Birliyində iqtisadi islahatların səmərəliyi NQMİ-lərin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə illər boyu yığılıb qalmış problemlər həllini gözləyir. Debitor, kreditor borcların azalmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə

baxmayaraq onların məbləği artmaqda davam edir. NQÇİ-lər də kommunal xidmətləri, elektrik enerjisi, sıxılmış hava, buxar, texniki su və s. ilə bağlı on milyard manatlarla borcları vardır. Müəssisələrin hesablaşma hesabına vəsait olmaması səbəbindən də vaxtında ödənilməyən borclar yüksək rəqəmlərlə ifadə olunur. Bu məsələ o qədər ciddidir ki, onun həlli İstehsalat Birliyi üzrə maliyyə vəziyyətinin kompleks şəkildə təhlili əsasında mümkündür. Ayrı-ayrı NQÇİ-lər üzrə maliyyə sağlamlaşdırılması ilə əlaqədar konkret tədbirlət görülməsinin əhəmiyyətini azaltmamaq şərti ilə QNQÇİB-yı üzrə daha təsirli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda problemin həlli üçün hökumətin köməyinə ciddi ehtiyac vardır.

Yaranmış problemin həlli quruda neft və qaz sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların aparılmasını tələb edir.

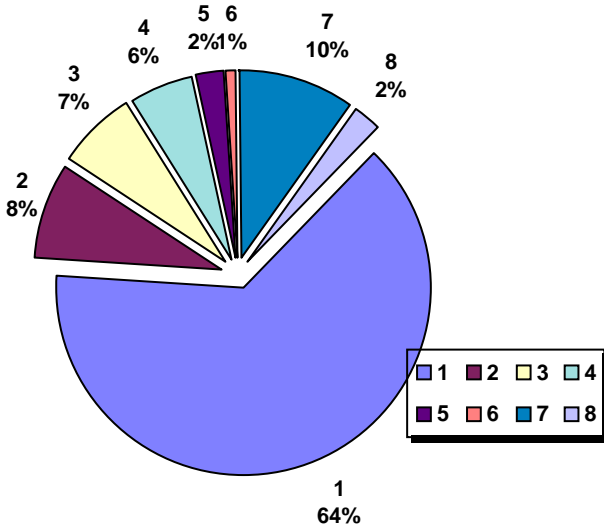
Yaxın və uzaq gələcəkdə Azərbaycan dünyanın ən çox neft ehtiyatına malik olan regionlarından biri kimi tanınacaqdır. Hesablamalara görə Azərbaycanın neft ehtiyatları cənubi-şərqi Asiya, Avstraliya və Okeaniya ölkələrinin birlikdə götürülmüş ehtiyatlarına bərabərdir. Adambaşına Azərbaycanda 143 ton neft ehtiyatı düşür ki, bu rəqəm də ABŞ üzrə müvafiq göstəricilərdən 9 dəfə, İngiltərədən 15 dəfə, Misirdən 20 dəfə, Türkiyədən 65 dəfə və s. çoxdur. Neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi proqnozları da Azərbaycanın uzun bir dövr ərzində neft sənayesində ən aparıcı mövqelərdən birini tutmağa əsas verir. Akademik Mirzəcanzadənin hesablamalarına görə, yaxın gələcəkdə Azərbaycanda neft hasilatı 40-45 milyon ton arasında olması reallıqdır.

Aşağıda dünyada neft ehtiyatlarının regionlar üzrə təsnifatı qrafik şəkildə verilmişdir²⁴.

²⁴ Təsnifat A.X.Mirzəcanzadə, Ç.A.Sultanov «Этюды нефтяной концепции Азербайджана» kitabı əsasında hazırlanmışdır.

Dioqram 4

Dünyada neft ehtiyatlarının regionlar üzrə təsnifatı
(milyard ton)

(milyon ton)

Yaxın Orta Şərqi	Şimali Amerika	Cənubi Amerika	Afrika	Avstraliya, Okeaniya Cənub-Şərqi Azıya.	Qərbi Avropa	Rusiya	Azərbaycan
90,1	11,8	9,9	8,2	3,4	1,37	14,2	3,4

Dünya ölkələrinin, o cümlədən Qərbin Azərbaycana maraqları əsasən bu amil hesabınadır. Neft ehtiyatlarının yer üzündə qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, ABŞ-da, eləcə də bir sıra ölkələrdə neft hasilatının səmərəlilik göstəricilərinin aşağı olması (*hesablamalara görə ABŞ neft ehtiyatlarının ödənilməsi göstəricisi və ya neftin aşkar edilməsi dəyərində görə dünyada axırıncı yerlərdən birini tutur*). Azərbaycana xüsusi marağın onun zəngin neft resurslarının mənimsənilməsində böyük miqdarda investisiya qoyulmasını zəruri edir. Artıq bu sahədə çox konkret addımlar atılmışdır. Bununla belə, quruda olan neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu təkcə sırf iqtisadi məsələ deyildir və qeyd etdiyimiz kimi bunu mənəvi baxımdan da nəzərə almaq lazımdır. Məlum həqiqətdir ki, köhnə neft rayonları neft mədənləri onların uzun müddət SSRİ dövlətinə verdikləri neftin müqabilində kifayət qədər inkişaf etməmişlər. Bazar münasibətləri şəraitində onların illər boyu yığılıb qalmış problemlərinin həlli köhnə yataqlarda olan neftin çıxarılması, onun həmin rayonların inkişafına əvvəlki illərdən fərqli olaraq daha çox hissəsinin ayrılması şəraitində mümkün ola bilər.

Bu gün neftqazçıxarma ilə bağlı elmi-texniki potensial quruda neft hasilatı problemləri ilə daha fəal məşğul olmalıdır. Quruda neftqazçıxarma istehsalında iqtisadi islahatlar bütün bu cəhətləri nəzərə almalı, Azərbaycanın neftqazçıxarma sənayesində əvvəllərdə buraxılmış səhvlər təkrar edilməməli, sahənin ahəngdar, dinamik inkişafına kömək edəcək istiqamətləri müəyyən olunmalıdır.

5.2. Kompleksdə ilk islahat tədbirləri və onun nəticələri

Məlumdur ki, keçmiş Sovetlər İttifaqında 60-70-ci illərdə iqtisadiyyatda islahatlar aparılması sahəsində müəyyən cəhdlər edilir, planlı təsərrüfatın, inzibati amirlik metodlarının yaratdığı

çətinliklərdən azad olmaq üçün konkret addımlar atılırdı. Sahələrin, sonralar müəssisələrin hüquqlarının genişləndirilməsi, onların təsərrüfat hesabı, özünü maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında işləmələri üçün imkanlar axtarılır, müasir idarə etmə metodlarından istifadə sahəsində cəhdlər edilirdi. 1965-ci ilin təsərrüfat islahatı, 70-ci illərin axırları, 80-ci illərin əvvəllərində təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı görülən tədbirlər, bir sıra iqtisadi eksperimentlər ilk mərhələrdə müəyyən müsbət dəyişikliklərə səbəb olsa da ardıcıl xarakter daşıyırdı. Çünki iqtisadi münasibətlərdə köklü dəyişikliklərin edilməsi nəzərdə tutulmurdu. Boşluqları doldurmaq, systemsiz tədbirlərə iqtisadiyyatda olan kəskin ziddiyyətləri aradan qaldırmaq qeyri mümkün idi. Maraqlı burasıdır ki, ölkə iqtisadiyyatını durğunluq vəziyyətindən çıxarmaq üçün SSRİ kimi nəhəng bir ölkə getdikcə daha artıq dərəcədə xammal resursları hesabına dolanmağa üstünlük verirdi. Məhz buna görə də ölkənin iqtisadi böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün xam neftin xaricdə satışına xüsusi yer verilir. Onu göstərmək kifayətdir ki, 1971-1985-ci illərdə SSRİ dövləti xam neftin və neft məhsullarının satışından 300 miyard dollar vəsait əldə etmişdi. 90-cı illərin əvvəllərində dünyada neftin satış qiymətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi SSRİ dövlətini bu mühüm gəlir mənbəyindən xeyli dərəcədə məhrum etdi ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında həll edilməmiş problemləri çox qabarıq şəkildə ortaya çıxartdı. Bəzi qərb ekspertlərinin fikrincə SSRİ-nin dağılmasının, onun ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinin ən başlıca səbəblərindən biri dünyada neftin qiymətinin aşağı salınması siyasəti oldu.

1990-1991-ci illərdə zəifləməkdə olan SSRİ-də iqtisadi islahatlar pərdəsi altında aparılan systemsiz dəyişikliklər respublika iqtisadiyyatına, o cümlədən neftqazçıxarma sənayesində də ciddi təsir edirdi. SSRİ dağılıdıqdan sonra isə respublikanın neftqazçıxarma kompleksi ölkə iqtisadiyyatında

yanmış böhranlı vəziyyətdən bir müddət qurtara bilmədi. Müstəqilliyin ilk illərində ittifaq tərəfindən maliyyələşdirmənin kəsilməsi ilə əlaqədar olaraq sahənin inkişafına ayrılan vəsaitin miqdarı kəskin sürətdə azaldı. Bir müddət sahədə yaranmış problemlərin həllinə biganəlik açıq aşkar hiss edilirdi. Respublika üzrə iqtisadi inkişaf konsepsiyasının olmaması, maliyyə kredit, idarəetmə sistemdəki hərcmərclik, tezliklə xarici bazara çıxmaq, yeni portnoyrlar axtarmaq sahəsində atılan addımların səmərə verməməsi, sahənin inkişafına çox ağır təsir edirdi. Respublikada qeyri-siyasi sabitlik, Qarabağ probleminin kəskinləşməsi, bir neçə sərhəd rayonlarının ermənilər tərəfindən işğalı bütünlükdə respublika iqtisadiyyatına, o cümlədən neftqazçıxarmaya çox ağır təsirini göstərirdi. Belə şəraitdə ARDNŞ, Nazirlər Kabineti səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər lokal vəziyyətin normallaşdırılması üçün kifayət etmirdi. Dövlət siyasətində ən böyük çatışmazlıq ondan ibarət idi ki, neft amilindən respublikanın sosila-iqtisadi dirçəli.i naminə çox zəif istifadə olunurdu.

Son üç ildə respublika iqtisadi islahatların aparılması sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Mahiyyət etbarı ilə bazar iqtisadiyyatına xidmət edən bütün strukturlar yaranmış, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, özəlləşmə, mülkiyyət münasibətlərinin köklü sürətdə təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar əsas qanunlar qəbul edilmiş, bir sıra əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, sərbəst planlaşdırma metodlarından imtina edilmiş, iqtisadiyyatın idarə edilməsində iqtisadi amillərin rolu ön plana çəkilmişdir. Lakin SSRİ dağılıdıqdan sonra iqtisadi əlaqələrin qırılması, bazar iqtisadiyyatına keçmək məqsədiylə SSRİ ölkəsi miqyasında 1992-ci ilin əvvəllərində «Şok» terapiyası tədbirləri respublika iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Azərbaycanın bir neçə il iqtisadi blokadada olması, Şimal dəniz yolunun bağlanması, Qarabağ probleminin həll

edilməməsi, 1 milyondan çox qaçqın problemi respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatına ciddi təsir etməklə iqtisadiyyatın bütün sahələrində, böhran hallarını dərinləşdirdi və bu 1993-1995-ci illərdə istehsalın əvvəlki illərə nisbətən xeyli aşağı düşməsi, digər iqtisadi göstəricilərin pisləşməsi ilə nəticələndi. Belə ki, 1990-cı ilə nisbətən 1995-ci ildə ümumi daxili məhsul istehsalı 2,5 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 2,9 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 2 dəfə bütün maliyyə mənbələri hesabına kapital qoyuluşu 3,6 dəfə azalmışdı. Əmək haqqı üzrə borcların çoxalması maliyyə çətinlikləri, ödəmələr problemi, maliyyə-kredit resurslarından səmərəli istifadə olunmaması ölkənin büdcəsində vəziyyəti xeyli gərginləşdirmişdir. 1994-cü ildə hakimiyyəti zorla devirmək cəhdləri həm iqtisadiyyat, həm də əhəlinin sosial vəziyyətinə güclü zərbə vurdu 1994-cü ilin son aylarında inflasiya səviyyəsi 60-70% arasında tərəddüd edirdi. 1994-cü ildə illik inflyasiya 1880% olmuşdur.

1995-1998-ci illərdə maliyyə-kredit sahəsində ciddi islahatların aparılması, pul kütləsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, büdcədən maliyyələşdirilən xərclər üzərində nəzarət inflyasiyanın dəfələrlə, büdcə gəsininin isə xeyli azalmasını təmir etdi. Bunun ən mühüm nəticələrindən biri ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsidir. Əgər 1994-cü ildə manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsi 12 dəfə azalmışdısa, 1995-ci ildə bu rəqəm cəmi 3,6% olmuşdur. 1995-1998-ci illər də manatın sabitləşməsi sahəsində müsbət işlər davam etmiş, milli valyuta inam bərpa olunmuşdur, manatın daxili döənərliyinin təmin olunması üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, yaranmış əlverişli makroiqtisadi sabitlikdən islahatların kompleks şəkildə aparılması üçün tam istifadə olunmadı. 1995-1996-cı illərdə iqtisadiyyatda tənəzzülün aradan qaldırılması tədbirləri heçdə hər yerdə sistemli şəkildə aparılmasada iqtisadiyyatda sabitləşmə meylərinin yaranmasında öz müsbət nəticələrini

artıq göstərməkdədir. Son illərdə xarici ticarətin liberallaşdırılması sahəsindəki addımlar neftqazçıxarma sənayesində də müsbət təsir göstərmişdir. 1993-cü ilə qədər neft məhsullarının satışı iki neftayırma zavodu tərəfindən həyata keçirilirdi, bu da neft-qazçıxarma müəssisələrinin mənafeələrini pozurdu. 1993-cü ildə ilk dəfə olaraq Dövlət Neft Şirkətinə xaricə sərbəst çıxmaq üçün 1 milyon 382 min ton kvota ayrılmışdı. 1995-ci ildə xaricə 1 milyon 635,8 min ton neft satılmışdır (*1994-cü ildəkindən 696 min ton çox*). Satışdan daxil olan valyutanın 33% Dövlət Neft Şirkətinin ehtiyaclarına yönəldilmişdir. 1996-19970ci illərdə neftin satışından gəlirin daha çox hissəsi sahənin ehtiyaclarına sərf edilmişdir. Neftqazçıxarma müəssisələrinin məhsulun satışından əldə olunan valyuta resurslarında sərbəstliyin artması, birinci növbədə sahənin ehtiyaclarə üçün istifadə olunması iqtisadi islahatların daha da ardıcılıqla, eyni zamanda müəssisə kollektivinin marağı baxımından aparılmasına kömək edə bilər.

Keçmiş Sovetlər İttifaqının ən mühüm yanacaq bazası olan Rusiyada neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların hansı səviyyədə aparıldığını izləmək maraq doğurardı. İslahatlar bu ölkədə ilk əvvəl qanunvericilik sahəsini əhatə etmiş, neftə aid çoxlu qanunlar qəbul edilmişdir. Neftqazçıxarma sənayesi və ümumiyyətlə yanacaq energetika kompleksi bazar iqtisadiyyatının qanunlarına uyğun yenidən qurulmuş və bütün kompleks yanacaq energetika strukturunda cəmlənmişdir. Bir çox neftqazçıxarma birlikləri səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş, özəlləşdirmə prosesləri aparılmışdır. Rusiya Federasiyasının bir neçə neftqazçıxarma istehsalat birliyi bazasında yaradılmış «Lukoil» Səhmdar Cəmiyyəti qısa bir zamanda dünyanın 10 nəhəng neft şirkətindən birinə öz səhmlərini dünya bazarına çıxarmaqla məşğuldur. Rusiyada yeni yaradılmış «Surqutneftqaz», «Yukas», «Rosneft» şirkətləri də artıq öz potensialı ilə nəhəng neft kompaniyalarına çevrilmişlər. Yeni qanunvericilik sistemi belə iri neft

şirkətlərinin yaranması və uğur qazanmasına səbəb olmuşdur. Hazırda Rusiya Federasiyasından Yanacaq energetika nazirliyində nazir müavininin rəhbərlik etdiyi «Maliyyə və kommertiya qanunvericiliyi» bölməsi fəaliyyət göstərir. Yanacaq energetika kompleksində islahatların aparılması üçün Rusiya federasiyasında bu sahədə konsepsiya işlənib hazırlanmış və həyata keçirilməkdədir. Bu konsepsiyaya görə enerji resurslarının qiymətini və vergi haqlarının mərhələ-mərhələ dünya qiymətləri standartlarına yaxınlaşdırmaqla islahatların 2000-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulur²⁵.

Lakin bütün bunlara istinadən qeyd etmək lazımdır ki, quruda neftqazçıxarma sənayesində ilk islahat tədbirləri iqtisadi transformasiya ilə əlaqədar olmuş, geniş miqyas daşımalıdır. Aparılmış islahat tədbirləri mahiyyət etibarilə əsaslı, proqramlı, sistemli olmamış, bir növ kosmetik xarakter daşımamır. Konkret islahat konsepsiyasının olmaması, xüsusən islahat aparmaq təfəkkürünün kifayət qədər inkişaf etməməsi, təşəbbüskarlığın ardıcıl prinsipial səviyyə daşımaması, məhz islahatların nəinki neft sənayesində, hətta ümumilikdə respublika miqyasında radikal inkişafını təmin edə bilməmişdir. İslahatçı təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, systemsiz, kortəbii aparılan islahat tədbirləri uğurlu nəticələrə gətirməmişdir. Bazar iqtisadiyyatı təfəkkürünün hələ də keçid mərhələsində yaşaması, yeni iqtisadi sistemə uyğun kamil iqtisadi düşüncə tərzinin çinovnik nomenklaturasında geniş inkişaf tapmaması iqtisadi islahatların ləngiməsində əsas səbəblərindən olmuşdur.

²⁵ Э.С.Кудинов «Экономические проблемы развития топливного комплекса Российской Федерации» Москва 1996 г.

5.3. Quruda neft kompleksində iqtisadi islahatların istiqamətləri

Quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatlar çox şaxəli, çox istiqamətliliyi ilə fərqlənməlidir. Bu onunla izah edilir ki, neftqazçıxarma sənayesi ölkə və region münasibətindən asılı olmayaraq çox mürəkkəb bir kompleksdir. Burada hasilatla bağlı saysız-hesabsız sahələr və infrastruktur mövcuddur. Məhz buna görə də sahədə atılan hər bir radikal addım dəqiq ölçülüb biçilməli, digər sahələrlə sistemli əlaqələndirilməlidir.

Yüksək fond tutumu ilə fərqlənən neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatlar əsas fondların geniş təkrar istehsalı, bu problemlə bağlı olan amortizasiya problemi ilə də əlaqələndirilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, neftqazçıxarma sənayesində əsas fondların amortizasiyası bir sıra xüsusiyyətlə xarakterizə olunur. Uzun illər boyu neft və qaz quyularının amortizasiyası üzrə xərclər maya dəyərinin ən mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edib. B gün əsas fondlar təkrar istehsalın mühüm mənbələrindən sayılan amortizasiya fondu məsələsini respublikanın özü həll edir. Bu cəhəti başlı-başına buraxmaq olmaz. Ona görə də keçmiş Sovet İttifaqında bu sahədə mövcud olan prinsiplər, metodlar araşdırılmalı, onları yeni şəraitə, sahə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması təmin edilməlidir. Xatırladaq ki, neft və qaz quyularının amortizasiya normaları keçmiş Sovetlər İttifaqına bir neçə dəfə dəyişmişdir. 1927-ci ildə Azərbaycan neft sənayesi üçün quyuların 5 il müddətinə istifadəsini nəzərdə tutan amortizasiya normaları müəyyən edilmişdi. Bu normalar qurğuların illər üzrə bərabər səviyyədə köhnəlməsini nəzərdə tuturdu. Belə bir müddəə əsas götürmüşdü ki, quyular birinci il daha çox hasilatı təmin edirlər və buna görə də birinci il üçün nəzərdə tutulan amortizasiya normaları quyuların dəyərinin 30%-ni, ikinci ildə 25%-ni, üçüncü ildə 20%-ni dördüncü ildə 15%-ni, beşinci ildə isə 10%-ni əhatə edirdi. Bəllidir ki, faktiki

olaraq quyular daha artıq müddətə istismar olunurdu və bu da son nəticədə heç şübhəsiz ki, maya dəyərinə təsir göstərirdi. Bundan başqa hasiledici sənayedə ildən-ilə bir ton neft, üçün tələb edilən xərclər, o cümlədən qurğuların, quyuların istismarı və təmiri ilə bağlı xərclər artmaqda davam edirdi. Lakin mövcud normalar isə quyuların əsaslı təmirini nəzərə almırdı.

1939-cu ildə qəbul edilmiş amortazasiya normaları quyuların 10 il müddətinə istifadəsini və yeni zamanda əsaslı təmir üçün vəsaiti də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan neft sənayesində geoloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq illik amortazasiya normaları 14%, o cümlədən 4% əsaslı təmir üçün müəyyən edildi. Müharibədən sonrakı dövrdə neftqazçıxarma sənayesinin problemləri ilə bağlı olaraq amortazasiya normaları 1954 və 1963-cü illərdə bir daha dəyişildi. Neft quyularının 15 il müddətinə amortazasiya normalarının hesablanması (*ildə 6,7%*) müəyyənləşdirildi. Belə düşünülürdü ki, quyular hər il bərabər qaydada köhnəlir, yəni amortazasiya fondu 15 il müddətinə formalaşmır, əlbətdə burada quyuların debiti nəzərə alınmır, yəni quyuların işləyib işləməməsindən asılı olmayaraq əsas fondların təkrar istehsalını təmin etmək əsas götürülür.

Qaz və qaz kondensat quyuları üzrə quyuların dəyərinin ödənilməsi üçün amortazasiya 12 il və ya ildə 8,3% nəzərdə tutulmuşdur. Biz quyuların amortazasiya ilə əlaqədar tarixi faktlara ona görə müraciət edirik ki, Quruda Neftqazçıxarma İstehsalat Birliyi üzrə bu gün hasilatın ildən-ilə aşağı düşdüyü, quyuların fondunun çoxdan istismar edildiyi bir çəraitdə amortizasiya problemlərinə diqqətlə yanaşılmalı, bir müddət sonra onun yenidən hazırlanması barədə fikirləşmək lazımdır. 1996-cı ildə sahə üzrə amortazasiya ayırmaları 170 milyard manat təşkil etmişdir. Bu rəqəmin az və ya çox olmasını birmənalı qeyd etmək çətindir. Ona görə də amortizasiya probleminin yataqların xüsusiyyətlərini, əsas vəsaitlərin

keyfiyyət tərkibini nəzərə almaqla yenidən qiymətləndirilməsi baxımından əsaslı işlənməsi zəruridir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bu məsələ ilə əlaqədar bəzi maraqlı fikirlər mövcuddur. Bəziləri deyirlər ki, amortazasiya məbləğinin çıxarılan hər ton neft üzrə müəyyən edilməsi quyuların amortizasiya normasının reallığı haqda aydın təsəvvür yarada bilər. Əlbətdə uçotun sadələşməsi baxımından bu metodun müsbət cəhətləri var. Lakin neftqazçıxarma sənayesində hasilatın mərhələlər üzrə çıxarılması, yəni mərhələdən-mərhələyə hasilatın azalması meyli, quyuların dəyərinin bərpası üçün vəsaiti qeyri-bərabər toplanması və amortizasiyanın bir iqtisadi kateqoriya kimi rentabelliyyənin yüksəlməsinə səfərbəredici rolunun bu halda azalması qeyd edilən metodun çatışmayan cəhətlərini təşkil edir.

Quruda neftqazçıxarma istehsalında iqtisadi islahatların strategiyasında mühüm istiqamətlərdən biri məşğulluq problemi²⁶. Ümumiyyətlə, bütün dünya ölkələrində həlledici sənaye sahələrində məşğulluq problemi ehtiyatların tükəndiyi və ya istismarın səmərəli olmadığı hallarda kəskin xarakter alır. Məşğulluq probleminin həlli həm obyektiv (*hasilatın azalması, ehtiyatların tükənməsi, istismarın səmərəliliyinin aşağı olması*) həm də subyektiv amillərdən asılıdır. Azərbaycanca quruda

²⁶ Respublikada son 25-30 ildə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə dair sanballı tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir ki, bunların içərisində prof. M.Allahverdiyev və Ş.Muradovun əsərləri xüsusi yer tutur. Əmək məhsuldarlığı və məşğulluğun struktur problemləri. Z.Səmədzadənin əsərlərində və işıqlandırılmışdır. N.Xıdırovun «Azərbaycan SSR-in yancaq sənayesində əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsinin bəzi məsələləri» adlı namizədlik dissertasiyasında (*Bakı. 1974*) texniki tərəqqi nəticəsində neftçıxarma sənayesində işçilərin azad edilməsi və istifadəsi məsələləri tədqiq edilmişdir. Əməyin təşkili və səmərəliliyi problemləri iqtisad elmləri doktoru, prof. T. Quliyev, iqtisad elmləri namizədi T.Quliyevin əsərlərində də təhlil edilmişdir. Lakin yeni bazar münasibətləri şəraitində məşğulluq problemi spesifik xüsusiyyətlər təşkil etdiyinə görə bu məsələlərin xüsusi tədqiq olunması məqsəduyğun sayılmışdır.

neftqazıxarma istehsalının müasir mərhələsində obyektiv amillərin mühüm rol oynadığını inkar etmək səhv olardı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bir əsrdən çox müddətdə quruda yataqların intensiv istismarı nəticəsində hasilatın həcmi, əmək məhsuldarlığı dəfələrlə azalmış və buna müvafiq olaraq işçi qüvvəsinə tələb azalmışdır. 1975-ci ildə 56662 min ton neft hasilatına 42111 nəfər, 1990-cı ildə 2582,2 min ton üçün 28200 nəfər, 1997-ci ildə 1563 min ton neft hasilatına 28600 nəfər cəlb edilmişdir ki, bu da mübafiq olaraq bir adam üçün 1975-ci ildə 134, 1990-cı ildə 91, 1997-ci ildə isə 54 ton olmuşdur. Mövcud problem yaxın illərdə quruda neftqazıxarma sənayesində iqtisadi islahatların ən çətin, ən mürəkkəb, sosial əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərindən biri olacaqdır. Bu işin taktiki cəhətdən düzgün olaraq işlənməsi, həyata keçirilməsi təkcə neftqazıxarma müəssisələrindən asılı olmayacaqdır. Bununla eyni zamanda, quruda neftqazıxarma istehsalında iqtisadi islahatlarla bağlı məşğulluq problemi həll edilərkən burada mövcud olan istehsal və sosial infrastrukturunun, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir. Məsələnin az ağırlı keçməsi üçün bu sahə üzrə xüsusi proqramın işlənməsi və ona xüsusi status verilməsi vacib məsələlərdəndir. İslahatların aparılması, əmək ehtiyatlarının formalaşması prosesini də əhatə etməkdədir. Lakin bu sahədə müəssisə səviyyəsində müasir tələblər baxımından görülən işlər çox aşağı səviyyədədir. Bu məsələ çoxcəhətlidir, onun müasir tələblər baxımından həlli müəssisə rəhbərliyinin işində köklü dəyişikliklər tələb edir. Kadrların seçilməsi, hazırlanması, qəbulu, işçilərin vəzifə funksiyaları, peşəyönümü sosial adaptasiya məsələləri, müəssisənin inkişaf etdiyi və ya fəaliyyətin məhdudlaşdırıldığı şəraitdə əmək resurslarının idarə edilməsi, fəaliyyət göstəricilərin qiymətləndirilməsi, idarəetmə və sair bu kimi məsələlər yeni baxışlar əsasında həll edilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin bu sahədəki nailiyyətləri ilə tanış olduqda, tam qənaətə gəlmək

olur ki, İstehsalat Birliyinin mərkəzi aparatında, istərsədə müəssisələrdə köklü dəyişikliklər edilməlidir²⁷.

Məlumdur ki, respublikamızın neftqazçıxarma sənayesi özünün yüksək enerji tutumluğuna görə fərqlənir. Daha doğrusu, respublika sənayesində istehsal edilən elektrik enerjisinin yarısından çoxu neftqazçıxarma sənayesinin payına düşür²⁸. Bu sahənin vacibliyini nəzərə alaraq, onun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasında demək olar ki, uzun bir dövr ərzində heç bir məhdudiyət qoyulmamışdır. Ona görə də sahədə elektrik enerjisindən qənaətlə istifadə edilməsi məsələsini bir növ arxa plana atmışdır. Müşahidələr göstərir ki, neftqazçıxarma müəssisələrində icarəyə verilmiş obyektlərin əksəriyyətində elektrik enerjisinin itkisinin uçotu dəqiq aparılmır. İlk baxışından adi görünən bu məsələ respublika əhəmiyyətli bir məsələdir. Məlum olduğu kimi çoxlu sayda kommərsiya strukturları neftqazçıxarma idarələrinin sərəncamında olan elektrik enerjisindən rəsmi qaydada istifadə edirlər. Bu təşkilatların əksəriyyətində enerji sayğacları qurulmamış və yaxud da işlək vəziyyətdə deyildir. Bundan başqa mədən sahələrində mövcud digər yaşayış binaları, yardımçı təsərrüfatlar, kommərsiya strukturları NQÇİ-lərin elektrik enerjisi xəttindən qanunsuz istifadə edirlər. Elektrik enerjisi üzrə rəsmi abonentlərinin borcları vaxtında ödənilmir və hazırda bir nüçə yüz milyard manat təşkil edir. Enerji sisteminə olan borcların vaxtında verilməməsi energetika

²⁷ Майк Мексон, Майкл Альберт, Франклин Хедойли. Основы менеджмента. М: Дело. 1995. стр. 565-595.

²⁸ Neftqazçıxarma sənayesinin yüksək enerji tutumluluğu hesabına respublika sənayesində əməyin enerji ilə silahlanması xeyli yüksəkdir. Lakin bu orta rəqəmin arxasında emaledici sahələrə əməyin enerji ilə silahlanması göstəricisinin səviyyəsinin bir neçə dəfə aşağı olduğu gizlənilir. Bu məsələ Z.Səmədžadənin «Структура и эффективность общественного производства» (*Bakı 1980*) və «Azərbaycan SSR-də əmək məhsuldarlığı və əhalinin məşğulliyət quruluşu» kitablarında ətraflı şərh edilmişdir. (*Bakı «Elm» nəşriyyatı, 1973*).

sisteminin rekonstruksiyası, avadanlıqların təzələnməsi işini məhdudlaşdırır, sahənin dinamik inkişafına mənfi təsir edir. Bazar iqtisadiyyatı qanunları tələb edir ki, borcunu ödəməyən müəssisələrə bu və ya digər xidmət göstərilməsin. Əlbətdə, məsələnin qısa bir müddətdə həllini gözləmək də səhv fikir olardı. Ona görə də iqtisadi islahatları ləngidən amilə çevirilmiş borc probleminin həlli strategiyası hazırlanmalıdır. Bu hər il milyard manatlarla ölçülən, itkilərin azaldılmasına kəmərlənir və bununla da iqtisadi islahatların maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsinə səbəb olardı. Dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində elektrik enerjisindən istifadə məsələsi prioritet sahələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, eləcə də dünyanın digər iri kredit təşkilatları yeni müstəqil dövlətlərdə, o cümlədən respublikamızda bu sahədə qayda-qanunun yaradılmasına kömək edəcək proqramların həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirlər. Aparılan təhlil göstərir ki, neftqazçıxarma sənayesinin enerji ilə təmin olunması, QNQÇİB-nin enerji sistemindən istifadə edən obyektlərlə münasibətlərin təhlili aparılmalı, onların «Azərenerji» Səhmdar Cəmiyyətinin vəsaitilə təmin edilməsi məsələsinə yenidən baxılmalıdır. Son vaxtlar elektrik enerjisindən səmərəli istifadə olunması üzrə tədbirlər görülsə də, onların səmərəsi böyük deyildir. Maraqlıdır ki, son 10 il ərzində neftqazçıxarma sahəsində istehlak olunan elektrik enerjisinin miqdarının aşağı düşməsi meyli özünü göstərsə də, bu azalma neft və qaz hasilatının enməsinə nisbətə mütənasıb olamışdır. Belə bir müqayisə aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

**1986-1996-cı illərdə QNQCİB üzrə elektrik enerjisinin
neft-qaz hasilatı dinamikası arasındakı əlaqə**

İllər	EE (min kvt/saat)	Neft (min ton)	Qaz (1000 m³)
1986	1206124	3902	653,6
1987	1154172	3734	610,4
1988	1101531	3416	573,7
1989	1036140	3023	512,5
1990	910509	2582	400,4
1991	859664	2249	287,7
1992	797336	2009	238,3
1993	765550	1983	238,1
1994	638939	1790	235,2
1995	525120	1624	236,7
1996	519064	1575	239,0

Cədvəldən göründüyü kimi 1986-cı ildə 1 ton neft hasilatı 309 kvt. Elektrik enerjisi tələb edildiyi halda bu rəqəm 1996-cı ildə 330 KVT olmuşdur. Müqayisəli materialların təhlili göstərir ki, İstehsalat Birliyində əmtəəlik məhsulun 16-17%-ini təşkil edən elektrik enerjisindən səmərəli istifadə etmək üçün bütün imkanlar mövcuddur. Ən mühüm amil-təsərrüfatçılıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və tətbiqidir.

Neft hasilatı ilə yanaşı qaz hasilatının artırılması respublika üçün zəruri problemdir. Bunun üçün kompleksdə ayrı-ayrı bölgələrdə təbii qaza olan tələbatı ödəmək məqsədilə kifayət qədər qaz ehtiyatları mövcuddur. Bu məqsədlə səmt qazının tutulması, yeni qaz quyularının qazılması qaz itkisinin qarşısının alınması, ondan səmərəli istifadə etməklə neft və qaz mədənlərinə mənsub rayonları bu enerji növü ilə tam təmin etmək mümkündür. Kompleksdə iş proqramı hazırlanmış, lakin məqsədə nail olmaq üçün İB-də kompleks iş proqramı hazırlanmalı və ardıcıl sürətdə həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın quru sahələrində neft və qaz hasilatını artırmaq üçün kifayət qədər ehtiyatlar mövcuddur və bu ehtiyatları hərəkətə gətirmək lazımdır. Bu sərvətləri hasil etmək üçün qazma və ilk növbədə kəşfiyyat işlərinin aparılması ilkin şərtədir. Lakin məlum çətinliklər nəinki kəşfiyyat işlərinin artırılmasına şərait yaradır, hətta neft hasilatının sabitləşdirilməsi üçün zəruri olan istismar qazmasının da həcmnin kəskin sürətdə azalmasına səbəb olur.

Quruda neftqazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar qeyd olunduğu kimi ümum dövlət əhəmiyyətli və strateji bir məsələdir və bu proses kompleks şəkildə bütün neft və qaz sənayesini əhatə etməklə aparılmalıdır. Şübhəsiz ki, ilk əvvəl neft konsepsiyası yaradılması, respublikanın neft strategiyası müəyyən olunmalıdır. Tədqiqatımızda adı tez-tez hallanan Norveçin «Statoyl» firmasının neft strategiyası 2020-ci ili əhatə etməklə müəyyənləşdirilmişdir. Biz də bu sahədə müvafiq addımın atılmasını tezləşdirməliyik.

İslahatların aparılması üçün hüquqi bazanın yaradılması mühüm şərtlərdən biridir. Ən başlıca məsələlərdən biri də bu işin təşkilatı aspektlərinə diqqətin artırılmasıdır.

Ümumiyyətlə, təhlil göstərir ki, quruda neftqazçıxarma istehsalında iqtisadi islahatların düşünülmüş çəkildə aparılması, quruda idarəetmə strukturunun hər bir subyekti üzrə işin konkret təhlili, təsəbbüskalığa yol verilməsi, illər boyu yığılıb qalmış və iqtisadi islahatlara bağlı meydana çıxacaq problemlərin həllinə kömək edə bilər. Bu təhlil bir daha sübut edir ki, müasir mərhələdə iqtisadi islahatların strateji xəttini respublikanın sosial-iqtisadi dirçəlişi təşkil etməlidir. Bu və ya digər dövlətdə iqtisadi islahatlar dünya təcrübəsində qəbul edilmiş modelləri nəzərə almaqla yanaşı ölkə daxili xüsusiyyətləri, nəzərə alınmalıdır.

Neft ehtiyatlarının həcmi neft hasilatı ilə mütənasiblik təşkil edir. Mövcud amildən istifadə bu və ya digər ölkənin siyasi-iqtisadi və eyni zamanda texniki vəziyyətini xarakterizə

edir. Müasir şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə siyasi və iqtisadi sabitlik neft hasilatından daha çox asılı olur. Dünyanın geosiyasi prosesində neft öz əvəzsiz təsir dairəsini göstərməkdədir. Məhz bu fikirləri rəhbər tutaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının neft amilindən xeyli asılı olduğunu xüsusi ilə bir daha vurğulayırıq. Bizim fikrimizcə Azərbaycanın neft sənayesinin gələcək inkişafı üçün taxirəsalınmaz tədbirlər kimi böyük neftlə əlaqədar yaxın vaxtlarda neft kompleksində yeni strukturların yaradılması problemi diqqət mərkəzində olamlıdır. Bununla belə respublika prezidenti yanında neft biznesi ilə əlaqədar analitik qrupun yaradılması, neftlə əlaqədar informasiyaların sistemləşdirilməsi sahəsində konkret addımların aparılması məqsəduyğundur. Neft amilinin rolunun artırılması əlaqədar neft kompleksinin strukturunda servis, marketinq, kommersiya, əlaqələndirmə kimi bölmələrin, müvafiq bank strukturlarının yaradılması haqqında da fikirləşmək zəruridir, müvafiq bank strukturlarının yaradılması haqqında da fikirləşmək zəruridir.

Ümumiyyətlə, bu gün Azərbaycan neft sənayesi özünün yeni bir mərhələsini yaşayır. Apardığımız təhlil, müşahidələr, rəsmi materiaalarla tanışlıq bir daha sübut edir ki, xalqımızın malik olduğu neft sərvətlərindən ağıllı düzgün istifadə edilməsi vəzifəsi ön plana çəkilməlidir. Bu gün neft məsələsi parametrlərdən çıxaraq siyasi xarakter almış beynəlxalq münasibətlərdə «neft diplomatiyası» adlı siyasətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

İslahatların müvəffəqiyyətli təşkili üçün hələ də ömürlü olan inzibati-amirlik üsulu idarəsinə son qoyumalı yeni dünyəvi sistemə keçid təmin edilməlidir. Respublikada aparılan iqtisadi islahatların ilkin mərhələsində ümid edilirdi ki, amirlik metodlarının aradan qaldırılması dövlət müəssisələrinin bazar tənzimlənməsinə şərait yaradacaq. Təəssüflər olsun ki, bu ümidlər özünü doğrultmadı və dövlət bölməsinin birbaşa inzibati-amirlik üsulları ilə tənzimlənməsi dolayı bürokratik

tənzimləmə üsulları ilə əvəz edildi. Məhz buna görə də iqtisadi islahatların aparılmasında başlıca əngəl inzibati amirlik faktorunun mövcudluğudur. Yaxın gələcəkdə bu üsulun iqtisadi metodlarla əvəz edilməsi reallaşmasa, ümumi iqtisadi vəziyyət böhran sferasından çıxmayacaq.

QNQCİB-də iqtisadi islahatların dərinləşməsi zərurəti iqtisadi işin əməli sürətdə yaxşılaşdırılmasını tələb edir.

Bu gün qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyat xidmətində çalışanların hər il keyfiyyətli attestasiyasını aparmaq zəruridir. SSRİ dövlətində kadrların ixtisas dərəcələrinin artırılmasına hər zaman diqqət yetirilmiş, hər il yüzlərlə mütəxəssis ixtisaslaşma kurslarından keçmiş, imtahanlar vermiş əlavə diplom və vəsiqələr almışlar. Bir cəhəti də xüsusi vurğulamaq zəruridir. Uzun bir dövr ərzində Azərbaycanın neft sistemində iqtisadiyyat, mühasibat, maliyyə xidməti əsasən qeyri azerbaycanlılar hesabına olmuşdur. Sanki gizli imperiya siyasəti, azərbaycanlı kadrları neftçixarma sənayesinin tale yüklü iqtisadi problemlərinin həllindən uzaqlaşdırmağa yönəlmiş, bu zəngin sərvətimizdən xalqımızın xeyrinə daha səmərəli istifadə etmək məsələlərindən uzaqlaşdırmışdır. İndi bu sahədə yüzlərlə azərbaycanlı kadr çalışır. Lakin onların yeni iqtisadi sistem üslubunda istiqamətləndirilməsi çox vacibdir.

Bu baxımından iqtisadi islahatlar şəraitində bazar iqtisadiyyatının qanunlarına müvafiq olaraq, neftqazçixarma müəssisələrində maliyyə, audit xidməti, münasibət uşotu işlərinin yenidən qurulmasına ehtiyac vardır. Mühasibat uçotunun hesablar planı da bu günki reallıq baxımından bazar iqtisadiyyatının tələblərinin əhatə etmir. Bu sahədə təkmilləşdirmə, konkretləşdirmə tədbirlərinə diqqət yetirilməlidir.

Respublikamızda pul maliyyə, mühasibat uçotu ilə əlaqədar hazırkı qanunlar, normativ hüquqi aktlar neftqazçixarma sənayesində islahatların dərinləşməsi şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır.

5.4. Quruda neftqazıxarma sənayesində xarici investisiyaların cəlb edilməsi və müştərək müəssisələrin təşkili

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev cənabları tərəfindən xarici şirkətlərə neft kontraktlarının bağlanması işinin sürətləndirilməsi, milli dövlət mənafeyinin qorunması baxımından xarici investorların regiona cəlb edilməsi işində illər boyu mövcud olan maneələrin aradan qaldırılması Azərbaycanın neftlə bağlı dövlət siyasətinə bir aydınlıq gətirdi. Məhz neft amilinin ölkəmizin sosial-iqtisadi dirçəlişində oynadığı böyük rolu nəzərə alaraq, respublika rəhbərliyi bu sahənin inkişaf strategiyası ilə bağlı ardıcıl siyasət yeritməyi müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etdi. Bu dövlət siyasəti respublikada iqtisadi islahatların aparılması işinə təkan verdi, qanunvericilik, xüsusilə xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların, normativ aktların qəbul edilməsi işini sürətləndirdi. Ölkədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan «Açıq qapı» siyasətinin həyata keçirilməsi, xarici investisiyaların qorunmasına təminat verilməsi və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılması nəticəsində iqtisadiyyata qoyulan xarici investisiyaların həcmi ilbəlil sürətlə artmaqdadır.

Hasılataın sabitləşməsi ilə bağlı iqtisadi məsələlərin həll edilməsində bir sıra obyektiv çətinliklər mövcuddur ki, bunlardan da başlıcası vəsait qoyuluşunun çatışmaması ilə bağlıdır. əlbətdə bütünlükdə respublika iqtisadiyyatının minimal ehtiyaclarını ödəmək üçün yüz milyard manatlarla vəsait tələb olunduğu bir şəraitdə nə qədər vacib olsa da neftqazıxarma sənayesi üçün vəsait ayırmaq o qədər də çətin olan məsələ deyildir. Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf mərhələlərində neftqazıxarma sahəsinə ayrılan kapital qoyuluşu bütünlükdə xalq təsərrüfatına ayrılan kapital qoyuluşunun 2/3 hissəsini təşkil edirdi. Bu gün də yanacaq

kompleksində ayrılan vəsait respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun yarından çoxuna bərabərdir. Lakin bu investisiya dənizdə zəngin neft yataqlarının istismarı ilə bağlıdır və bu demək olar ki, tamamilə xarici investorların payına düşür. Quruda neftqazçıxarma istehsalının normallaşdırmaq üçün isə vəsait çatışmır, daha doğrusu respublikanın mövcud iqtisadi vəziyyəti buna imkan vermir. Əlbətdə bu prose iqtisadiyyatında baş verən sabitləşmə meyilləri, bir sıra sahələrdə isə iqtisadi artım çeylləri əsas verir ki, yaxın gələcəkdə daxili mənbələr hesabına səmərəlilik baxımından dənizdəki hasilata nisbətən xeyli aşağıda duran quruda neftqazçıxarma sənayesinə investisiya axını təmin edilsin. Bu işdə mənafeləri qorumaq prinsipini rəhbər tutmaqla xarici investorların cəlb edilməsi imkanlarından da istifadə edilməlidir.

Hazırda ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların cəlb edilməsi dövlət siyasətinin ən aparıcı istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 1996-cü ildə Londonda Adam Smit adına institutda, 1997-ci ildə ABŞ-a səfəri zamanı etdiyi çıxışlarda, dünyanın ən məhçür informasiya vasitələrinə verdiyi müsahibələrdə bu problem tam açıqlığı ilə qeyd olunmuşdur. Onun dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin rəhbərləri, iş adamları ilə apardıqları danışıqların nəticəsidir ki, xaricin neftqazçıxarma sənayesinə, eləcə də bütünlükdə respublika iqtisadiyyatına maraqları artır. Əgər 4-5 il bundan əvvəl Azərbaycanda xaricilərin sərmayə qoyuluşu riskli sayılırdısa, indi burada 1,5 milyard dollara yaxın investisiya qoyulmuş, 10 milyard dollara kimi investisiyaların gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatında yaranmış əlverişli şərait quruda da hasilat işinə xarici investorların cəlb edilməsini zəruri edir.

«Xəzərdənizneftqaz-98» sərəgisində iştirak edən ABŞ-ın «Frontera Resources» şirkətinin prezidenti Stiv Nikandros qeyd

etmişdir ki, qurudakı neft yataqları həqiqətən çox böyük potensiala malikdir. Bundan başqa Azərbaycanda işçi qüvvəsi kimi amillər və yeni ehtiyatların kəşfi üçün imkanlar var-həmin sərgidə iştirak edən digər «Amirada hess» (ABŞ) şirkətinin prezidenti Sem Leydlou qeyd etmişdir ki, Əsas cəlbəedici amil Azərbaycandakı sabitlik və yerli kadrların yüksək səviyyəsidir²⁹. Göründüyü kimi, Azərbaycanda xarici sərmayə üçün kifayət qədər imkan mövcuddur.

Son illərdə bu sahədə müəyyən addımlar atılmışdır. Bu gün quruda neftqazçıxarma kompleksində artıq xarici kapitallı 5 müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

Birinci müştərək müəssisə «Azərpetoyl» adlanır. Bu müəssisə Sovetlər İttifaqının mərhələsində yaranmış onun ilkin nizamnaməsi SSRİ qanunları əsasında təşkil edilmişdir. «Şirvanneft» NQÇİ-in istismar obyektı olan «Kələmməddin» yatağı üzrə təşkil edilmiş (*ARDNŞ-lə Türkiyənin «PETOYL» Şirkəti*) Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsi «Azərpetoyl» məlum səbəblər üzündən gecikərək 1992-ci ilin mart ayından fəaliyyətə başlamışdır. Müştərək müəssisənin fəaliyyəti 40 illik müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur. (*Paylar bərabər 50% həcmindədir*).

İkinci, müştərək müəssisə «Anşad-Petrol» keçmiş «Neftçalanəft» NQÇİ-in bazası əsasında yaradılmış «Neftçala» və «Xıllı» yataqlarını əhatə etməklə mart 1994-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan-Türkiyə müştərək müəssisəsidir. (*Paylar 51%-ARDNŞ, 49%-Türkiyə «Atıl Doğan Petrol» Şirkəti*).

Üçüncü, müştərək müəssisə «Azgerneft» 1994-cü ilin noyabrında «Balaxanəft» NQÇİ-in 7-ci neftqazçıxarma mədəni bazasında təşkil edilmişdir. (*Payçılar ARDNŞ-40% Almanıyanın Qrunvald İnterneşnl LTD 60%-25 illik müddətində*).

²⁹ «Azərbaycan» qəzeti 3.iyun 1998.

Dördüncü, xüsusi statuslu müştərək müəssisə BMB OYL İNK, «Prodakşın Şerrinq» prinsipi əsasında Azərbaycan-ABŞ müştərək müəssisəsi 1994-cü ildə yaradılmışdır. Müştərək müəssisənin fəaliyyət zonası sahəsi 909,5 km olan «Qarabağ», «Unbaki» və «Korgöz» yataqlarındadır.

Beşinci müştərək müəssisə 1997-ci ildə «Şirvanneft» NQÇİ-nin bazası əsasında yaradılmış Böyük Britaniya-Azərbaycan müştərək müəssisəsidir və «Şirvan OYL MM» adlanır.

Bu müştərək müəssisələrin hamısında iqtisadi mübahisələri Avropa ölkələrinin arbitraj məhkəmələrində həll etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə, bu müştərək müəssisələrin yaradılmasında tələskiyə, oerspektivlərin düzgün müəyyən olunmamasına xarici tərəfin üstünlüyünə daha çox yer verilmişdir. Belə ki, neft-qaz hasilatının sutkalıq norması aşağı həcmdə planlaşdırılmış, dəqiq nəzarət sistemi nəzərdə tutulmamışdır. Daha sonra bu müəssisələrin yerləşdiyi ərazidə əvvəlki neftqazçıxarma təşkilatına mənsub olan əsas vəsaitlərin çox hissəsi balansına verilməmişdir. Bu ərazilərdə QNQCİB-nə mənsub yollar, köməkçi istehsalat məntəqələri o cümlədən «Neftçalaneft» NQÇİ-yə mənsub Kür çayının üzərindəki körpü də balansdan kənar qalmışdır. Bu müəssisələr yaradılan zaman xarici investorların hesabına neft-qaz hasilatının artırılması nəzərdə tutulsa da, lakin hələlik belə tərəqqiyə nail olunmamışdır. Əlbətdə, quruda yaradılmış müştərək müəssisələrin fəaliyyətini dənizdəki neft yataqlarının istismarı prosesində iştirak edən xarici investorlarla müqayisə etmək olmaz. Əvvəla, dənizdə bağlanmış neft müqavilələri əsasən istismarı başlanmamış neft yataqlarını əhatə etmiş, öz nəhəngliyi, kapital qoyuluşları bənzərsizliyi, iri miqsaylı olması ilə fərqlənir. Bəllidir ki, bu yataqların xüsusilə yalnız Azərbaycanın hesabına istismarı indiki şəraitdə maliyyə resusrları baxımından qeyri mümkündür. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, zəngin neft

yataqlarının istifadə edilməsi müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan Respublikasının iqtisadi dirçəlişinin möhkəmləndirilməsi üçün ən həlledici məsələdir. Quruda fəaliyyət göstərən bu müştərək müəssisələrin neft hasilatında oynadığı rolu təhlil edilərkən müəyyən olunmuşdur ki, onların statusu optimal idarə edilməyə çox əlverişlidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, QNQÇİB-də 1994-cü ildən maliyyə əməliyyatlarının əksəriyyətinin aparılması, təchizat, neft, qaz satışı mərkəzləşdirilmiş, törəmə müəssisələrə isə yalnız əmək haqqlarının verilməsi üzrə bank, kassa əməliyyatlarının aparılmasına məhdud çərçivədə sərbəstlik verilmişdir. Müştərək müəssisələrdə yalnız neft-qaz hasilatı planlaşdırılması mərkəzləşdirilmiş, digər sahələrdə isə Azərbaycan Respublikasında «Müəssisələr haqqında» qanuna və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Bu müəssisələrə NQÇİ-lərdən fərdli olaraq plandan əlavə hasil edilən neftin sərbəst satışında da icazə verilmişdir. Müştərək müəssisələr sərbəst təchizat, satış, maliyyə məsələlərini həll edirlər. Onların hətta istehsalat maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təftişini keçirməyə QNQÇİB-in hüquqları belə yoxdur. (*Azərbaycan respublikasında müştərək müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin mövcud qanunvericiliyə görə müstəqil auditorlar həyata keçirirlər*). Daha döğrusu İstehsal Birliyinin müştərək müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanları çox məhduddur. Hətta bu faktı ARDNŞ-in vitse prezidenti cənab İ.H.Əliyev müsahibələrinin birində də təsdiq etmişdir; «qurudakı müştərək müəssisələrin fəaliyyətinə son zamanlar hüç kim nəzaət etmir»³⁰

Hazırkı durumda quruda mövcud ölü yataqların dirildilməsi layihələrini gerçəkləşdirmək məqsədi ilə xarici investoriarı cəlb etməklə birgə müəssisələrin yaradılması və həmçinin, prosesi həyata küçirmək üçün yeni yataqların

³⁰ «Ayna» qəzeti №50. 14 dekabr 1996-cı il.

işlənməsi prodakşin şərrinq tipli (*məhsulun paylar üzrə bölgüsü*) müqavilələrin bağlanması daha məqsəduyğun sayıla bilər. Lakin burada da milli mənafe, dövlətçilik prinsipləri rəhbər tutularaq, iqtisadi səmərədə ön plana çəkilməlidir.

Böyük Britaniyanın «Remko» şirkətinin direktorlar şurasının idarə həyəti özünün MDB ölkələrindəki fəaliyyətini Azərbaycandakı layihələr üzrə genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. 1998-ci ilin iyun ayında Londonda «Remso» ilə ARQNŞ arasında «Muradxanlı», «Cəfərli», «Zərdab» yataqlarının işlənməsi üzrə «Prodakşn Şerrinq» tipli müqavilə imzalanıb. Müqavilədə bu yataqları birgə işlənməz nəzərdə tutulub (*Paylar bərabərdir 50%*) «Remkorti» hesablamalarına görə bu yataqlarda 5 milyard barrel neft vardır. Layihənin keçərləşməsinə ilə 1 milyard dollar investisiya cəlb ediləcək. «Remko» nun ardınca «ABC-ın Junikal» şirkəti də quruda bir sıra yataqların birgə işlənməsinə maraq göstərməkdədir.

Şirkətin ekspertlərinin rəyincə Azərbaycanın qurudakı yataqlarının, xüsusilə artıq istifadəyə verilmiş yataqlarının böyük potensialı vardır. Lakin neft nəhənglərinin qurudakı layihələri investisiyalaşdırılması məsələləri perspektivsizdir. Buna baxmayaraq bu sahə üzrə Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək istəyən, çox da böyük olmayan, lakin yeksək etibara malik olan şirkətlər mövcuddur.

Quruda neftqazçıxarmada xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində 1998-ci ildə daha bir addım atılmışdır. İyulun 2-də Bakının Gülüstan sarayında, Cənubi-Qərbi-Qobustan və «Kürsəngi-Qarabağlı» bloklarının Böyük Britaniya, Kanada, ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanının neft şirkətləri ilə birgə işlənməsi haqqında saziş imzalanmışdır. I müqavilə üzrə paylar ARDNŞ 20%, Böyük Britaniya-Kanada alyansı «Komonvels Oyl & Qaz» 40%, ABŞ-ın «Yunion Teksae» şirkəti 40%, 2-ci müqavilədə ARDNŞ 50%, ABŞ-ın «Frontera Resources» şirkəti 30%, Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» və

ABŞ-ın «Amirada Hess» birgə alyansı «Delta-Hess» 20%-paylar bölünmüşdür. Göründüyü kimi, hər 2 müqavilə üzrə ARDNŞ-nin 1/3 hissədə sahib çıxmışdır. Bağlanmış müqavilələr bir daha ARDNŞ-də xarici investisiyalara meylin yüksək olduğu nəzərə çarpdırır.

Bakıda fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinin hesabatını dinləyən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev çox düzgün olaraq qeyd etmişdir ki, Böyük təcrübəsi olan yerli mütəxəssislər xarici neft şirkətlərinə az miqdarda cəlb ediləblər. Bu qeyri-normal haldır. Təkcə bu fakt onu göstərir ki, sıhbət təkcə bu fakt onu göstərir ki, sıhbət təkcə Azərbaycana kaital axınından getməməlidir. Bu kapital axının nəticələri necə olacaq, istehsal, ən birinci soail infrastrukturun inkişafı, ekoloji tarazlıq, yeni iş yerlərinin yaradılması və onların əsasən yerli əmək ehtiyatları hesabına tutulması təmin olunacaqdır? Bu kimi suallar xarici investorlarla iş apararkən meydana çıxan təbii suaalardır. Ümimiyyətlə, xarici iş adamları ilə danışıqlar aparmaq, kontarktlar bağlamaq prosesi mürəkkəb və çətin bir işdir. Bununla yanaşı, neft biznesini inkişaf etdirmək üçün dəqiq və ümidverici qanunvericilik olamlıdır. Bu sahədə respublika idarəetmə orqanları, işgüzar adamların təcrübəsi hələ kifayət deyildir. Ona görə də bu sahədə boşluğu doldurmaq üçün dünya təcrübəsinə əsaslanaraq biznes məktəblərinin yaradılması, mütəxəssislərin xarici şirkətlərə ezamiyyəyə göndərilməsi, seminar, konfransların keçirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Daha dəqiq desək, respublikada xarici iş adamları ilə əməkdaşlıq etmək, «Oyun qaydalarını» mənimsəmək, Azərbaycana investisiya axırına nail olmağım elmi əsaslarını hazırlamaq və onu tədris etmək, öyrənmək qurudakı NQÇİ üçün vacib məsələlərdəndir.

5.5. Neftqazıxarma sənayesində özəlləşdirmə və milli sahibkarlığın inkişaf problemləri

İqtisadi islahatların mərkəzində özəlləşdirmə durur. Mülkiyyət münasibətlərinin kökündən dəyişdirilməsi, planlı cəmiyyətdə hakim olan dövlət mülkiyyətinin əvəzinə özəl mülkiyyət formalarının inkişafı respublikamızın ictimai-iqtisadi, soail həyatında yeni bir mərhələdir. Təbii ki, bu gün onun müsbət nəticələri haqda qəti fikir söyləmək çətin olarsa da, artıq özəlləşdirmə bir reallıqdır. Respublikada aparılan özəlləşdirmə prosesində, ekspertlərin, o cümlədən Rusiyanın təcrübəsi nəzərə alınır. Bizim fikrimizcə, respublikada özəlləşdirməni digər dövlətlərdən fərqləndirən cəhətlərdən ən başlıcası ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda özəlləşdirmə spesifik bir şəraitdə, ərazimizin bir hissəsinin erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunduğu vəziyyətdə həyata keçirilir. Başqa bir prinsipial fərq ondadır ki, digər keçmiş Sovet respublikalarına nisbətə respublikamızda özəlləşdirməyə müəyyən qədər gec başlanmışdır. Bəziləri bu faktı mənfi hal kimi qiymətləndirsələrdə əslində bu heç də belə deyildir. Mülkiyyət münasibətlərində inqilabi dəyişikliklərin edilməsi o vaxt səmərə verə bilər ki, ölkədə ictimai-siyasi sabitlik təmin edilsin. 1993-1995-ci illərdə respublikada baş vermiş hadisələr, siyasi gərginliyin yüksək həddə çatması təbii ki, özəlləşdirmənin uğurla başlanmasına imkan verməzdi. Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirmənin dövlət proqramının və bir sıra normativ aktların, qanunların qəbul edilməsi özəlləşdirmənin həyata keçirilməsində böyük rol oynadı. Artıq indiyə kimi respublikada 20 mindən çox kiçik dövlət müəsisələrinin özəlləşdirilməsi proseslərinə başlanıb. İndiyə kimi 600-dən çox orta və iri dövlət müəsisəsinin bazasında səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir. Mühüm aksiyalardan biri əhaliyə özəlləşdirmə paylarının verilməsidir. Yaxın gələcəkdə respublikada iqtisadiyyatın bir

çox sahələrində mülkiyyətin inkişafını, bu mülkiyyətdə əsaslanan sahibkarlığın soail-iqtisadi inkişafın güclü amilinə çevrilməsi təmin ediləcəkdir. Bu gün həlledici sənaye sahələri özəlləşdirmə prosesindən bilavasitə kənardadırlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət müəssisələrinin özəlləşmə proqramında yanacaq-energetika sahələrinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, bir müddətdən sonra neftqazçıxarma sənayesində də özəlləşdirmənin aparılması reallığa çevriləcəkdir. Bunu dünya ölkələrinin təcrübəsi əyani sürətdə subut edir. ARDNŞ ilə Xəzərin təbii sərvətlərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar bağlanılan kontraktların demək olar ki, hamısı özəl xarici neft kompaniyalarıdır. Hər halda, bu haqda fikir mübadiləsi etmək, bu və ya digər neftqazçıxarma idarəsi üzrə şoxlu araşdırmalar, hesablamalar apardıqdan sonra özəlləşmə barədə əsaslı təkliflər, tövsiyələr hazırlamaq olar. Onu da qeyd edək ki, bu gün neftqazçıxarma sənayesinə xidmət edən bir çox sahələrin özəlləşməsi obyektiv zərürətdən doğur.

Alim və mütəxəssislər haqlı olaraq Azərbaycanda neft sənayesinin inkişaf etdirmək məqsədi ilə xarici investorların bu işlərə cəlb olunmasını, Dünya Yenidənqurma və inkişaf Bankının kreditvermə tələblərinə uyğun olaraq, neftqazçıxarma təşkilatlarının səhmdar cəmiyyətlərlə çevrilməsini tövsiyə edir. Əsərdə bir cəhət də xüsusi qeyd olunur ki, keçmiş «Neftçalanəft» NQÇİ bazası əsasında şəxsi türk firması ilə birlikdə yaradılmış «Anşad-Petrol» müştərək müəssisəsi formalşarkən Azərbaycan sahibkarlarının və yerli sakinlərin maraqlı nəzərə alınmayıb. Müştərək müəssisə səhmdar cəmiyyət formasında təşkil edilmədiyini üçün onlar bu müştərək müəssisənin səhmdarı əvəzinə onun maddəli işçilərinə çevrilmişlər. Gələcəkdə belə müəssisələr yaradılarkən mövcud vəziyyətə nəzərə alınmalıdır³¹. Məlumat üçün qeyd etmək

³¹ А.Х.Мирзаджанзаде, Ч.А.Султанов «Этюды нефтяной концепции Азербайджана».Баку 1994.

lazımdır ki, Rusiyada neft sənayesində ilk müştərək şirkətlər 1989-cü ildə yaradılıb 1994-1995-ci illərdə qanun dəyişiklikləri ilə əlaqədar olaraq bu müştərək şirkətlər səhmdar cəmiyyətlərə çevrilik. İndi Rusiyada belə şirkətlərin sayı 40-dan çoxdu və hasilatda onların payı 6,5 % əsasən Gərbi Sibir və Şimalı Qafqaz bölgələrinə əhatə edir.

Dünya iqtisadi sistemində neft sənayesi müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif mülkiyyət formalarında mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bu ilk dövrlərdə sahibkarların sərəncamında, bolşeviklər hakimiyyəti dövrlərində milliləşdirilərək dövlət mülkiyyətində, müstəqilliyimiz illərindəə yenə də dövlət mülkiyyətində qalmışdır. Bu gün Azərbaycanın neft sənayesinin heç də tamamilə özəl əllərə verilməsi zərurəti mövcud deyildir. 1972-ci ildə Norveç hpküməti tərəfindən yaradılmış «Statoyl» neft şirkəti 25 illik iş təcrübəsinə öz inkişafını yalnız dövlət sektorunda olmaqla müəyyən etmişdir. Bu şirkətin indi də özəlləşdirilməsi problemi qarçıda durmamışdır. Lakin burada bir faktı xüsusi ilə nəzərə almaq lazımdır ki, Norveçdə neft hasilatı bir iqtisadi sistemində, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət sektorunda başlanğıc götürmüş və formalaşmışdır. Burada neftin əksər hissəsi dənizdə hasil olunmaqdadır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, irilixirdalı dövlətlərdə çoxlu sayda şirkətlər mövcuddur və onların fəaliyyət göstəriciləri çox parametrlərdə dövlət neft şirkətlərinin müvafiq göstəricilərini üstəliyin. Azərbaycan öz geosiyasi, geoiqtisadi və milli xüsusiyyətlərinə görə digər rergionlardan fərqlənir. Burada hər hansı bir dövlətin və ya uğurlu şirkətin modelini olduğu kimi tətbiq etmək düzgün olmazdı.

Quruda neftqazçıxarmada islahatların aparılması hərtərflı xarakter daşmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qurudakı neft sənayesinin inkişafı və dirşəldilməsi təkcə xarici kapitallı müştərək müəssisələrin hesabına edilməməlidir. Rusiya Federasiyasının «Lukoyl» şirkətinin ekspertləri qurudakı

«Bibi-Heybət» yatağına kapital qoyuluşunu hesablayarkən müəyyən etmişlər ki, bu sahədə iqtisadi səmərə belə səviyyəli şirkət üçün qənaətbəxş deyildir. Sahə cüzi sərmayə qoyuluşu tələb edir və onların fikrincə bi işi ayrı-ayrı sahibkarlar və ya sahibkarlar qrupu gerçəkləşdirə bilər.

Azərbaycan Respublikasında şoxlu işgüzar təşəbbüskar mütəxəssislər vardır. Onların əksəriyyəti hələ çox illər öncə enməyə məruz qalmış neft sənayesini dirçəltməyə təşəbbüs etmişlər. Lazımı normativ hüquqi qanunvericilik bazasının olmaması, keçmiş Sovetlər İttifaqının bürokratik totalitar rejini belə təşəbbüsləri kifayət qədər qiymətləndirməmiş və bu işlərdə başlıca mənəe olaraq qalmışdır. Müstəqilliyimiz illərində və elə indinin özündə də belə təşəbbüslərə bayağı münasibət tam aradan qaldırılmamışdır. Hələ Sovet dövlətinin iflası ərəfəsində bir çox neft mütəxəssisləri yarmış kooperativ hərəkatının imkanlarından istifadə edərək fəaliyyətsiz quyulara fondunu icarəyə götürərək onun bərpa olunmasına təşəbbüs etmişlər. Bu mütəxəssislər quyuların bərpası üçün heç bir vəsait tələb etmədilər və hər bərpa edilmiş quyudan əldə olunacaq mənfəətin müəyyən hissəsinin onların şəxsi ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilməsini şərtləndirildilər. Sərt planlaşma sistemində bu təşəbbüsün geniş xarakter almağına imkan verilmirdi. Lakin indiki şəraitdə müvafiq işləri həyata keçirmək üçün əlverişli imkanlar yaranmışdır. Müəyyən qədər hüquqi bazanın olduğu bir şəraitdə belə təşəbbüsləri müdafiə etmək vaxtı çatmışdır və bu gün xüsusi nəzarət altında neft mədənlərində bu kimi ideyaları reallaşdırmaq böyük iqtisadi səmərə ilə nəticələnər, ölkədə neft sənayesində milli sahibkarlığın inkişafına təkan verərdi.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidenti 1996-cı il 9 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət müəssisələrinin (*obyektlərinin*) müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında» əsasnamə islahatları həyata keçirilmək nöqtəyi-nəzərdən daha çox diqqətə layıqdır. Əsasnamədə

müəssisələrin (*obyektlərin*) fərdi layihələr əsasında dirçəldilməsini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutulur. Müvafiq əsasnamə müəssisələrin (*obyektlərin*) müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsinin ümumi qaydalarını o halda müəyyən edir ki, obyektin özəlləşdirilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyildir, yaxud hələ vaxtı çatmamışdır. Əsasnamədə eyni zamanada müəssisələrin idarəetməyə verilməsinin əsas mexanizmi, bu prosesdə hüquqi və fiziki şəxslərin şərtləri, onların təkliflərinə baxılması, müəssisənin (*obyektin*) idarəedilməsinə dair müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi və təsdiqi qaydalarını müəyyən olunmuşdur. Müəssisənin idarəetməyə verilməsi yolu ilə dirçəldilməsi haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən qəbul olunur. Bundan başqa respublikada mövcud «İcarə haqqında» qanunun da imkanlarından istifadə olunmasına şərait yaradılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı xarici kapitallı müştərək müəssisələrə verilən hüquq və imtiyazlar çərçivəsində neftqazçıxarma müəssisələrini ya bütövlükdə, yaxud da bir mədən, yataq çərçivəsində yenidən təşkil edərək müvafiq idarəetməyə verilməsi məsələsi nəzərdən keçirilməlidir.

Aparılan iqtisadi islahatların yekunu kimi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, ARDNŞ-in və onun quruda fəaliyyət göstərən neftqazçıxarma idarələrini, hüquq və imkanlar sferasını genişləndirilməli, əsrin əvvəllərində olduğu kimi xarici ticarət, iqtisadi əlaqədar məsələlərinə «Azneft» İB-ə verilən hüquqlara oxşar səlahiyyət və imtiyazlar verməlidir. Azərbaycan xalqının vətəninə sevmə, vətənpərvər övladları bu imkanlardan istifadə edib neft sənayesində sahibkarlığa yol açacaqdır. Böyük istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürkün dediyi kimi «**Sahibi, sahibkarı olsa basılmaz vətən**».

Bir sözlə, Azərbaycanda neft sənayesində sahibkarlıq və biznesi inkişaf etdirmək üçün Dövlət öz sahibkarlarına geniş

imkanlar açmalıdır. Bunun üçün respublikada əlverişli iqtisadi mühit yaranmaqdadır. Neftqazçıxarma sənayesinin inkişafı xarici investorların sərmayələri hesabına təmin olunmaqla yanaşı, daxili imkanlar hesabına da inkişaf etdirilməlidir. Respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının 18.04.98.il tarixli Milli Məclisə müraciətində qeyd olunmuşdur ki, «Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı strategiyası milli mədəni xüsusiyyətlərə uyğun müəyyən edilməlidir»³². Şübhəsiz ki, neft sənayesində də sahibkarlığın inkişafında bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Neft sənayesində özəlləşdirməni reallaşdırmaq üçün ilk əvvəl ölü yataqların, fəaliyyətsiz, aşağı debitli quyuların sahibkar əllərə verilməsi prosesi başlamalıdır. Hazırda Azərbaycanda neftçilər arasında, neftqazçıxarma müəssisələrinin kollektivləə, verilməsi və ya səhmdar cəmiyyətlərə çevirilməsi fikirləri daha çox səslənməkdədir. Hətta bu proseslərin neftçilər arasında reallaşdırmasına cəhd göstərən ayrı-ayrı təşəbbüskar şəxslər də vardır. Bu işə başlamaq üçün müvafiq normativ, hüquqi aktlar qəbul edilməlidir. İqtisadi islahatlar aparılarkən Azərbaycan vətəndaşlarının, onun sahibkarlarının mənafeləri xüsusən nəzərə alınmalıdır.

³² «Azərbaycan» qəzeti. 18 aprel 1998.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan neftqazçıxarma sənayesinin 100 ildən artıq keçdiyi yolun tədqiq olunması, onun XX əsrdə inkişafına təsir edən amilləri, meylləri müəyyən etmək elmimizin aktual vəzifələrindən biridir. Bu sahə xüsusilə 80-cı illərin axırlarından başlayaraq ölkədə aparılan systemsiz yenidənqurma tətbiqi nəticəsində böhranlı vəziyyətə düşmüş, keçmiş SSRİ-nin neft sənayesinin fəlakəti olmuş quru sahələrində vəziyyət isə daha ağır xarakter almışdır. Quyu fondu, avadanlıqlar köhnəlmiş, maliyyə imkanları azalmış, bütün struktur və bölmələrdə həllini gözləyən problemlər meydana çıxmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlişi və tərəqqisində mühüm rol oynayan neftqazçıxarma sənayesinin bu gün bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulması, islahatların aparılması obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Tədqiqat işində Azərbaycanın XX əsrdə quruda neftqazçıxarma istehsalının dinamikası, inkişaf mərhələləri və meylləri yeni baxışlar baxımından təhlil edilmiş iqtisadiyyatın bu mühüm sahəsinin tarixinin öyrənilməsinə kömək müəyyən nəticələr əldə edilmişdir;

■ bazar münasibətləri şəraitində müstəqil Azərbaycan Respublikasında Quruda neftqazçıxarma sənayesində, ilk dəfə olaraq islahatların aparılması kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;

■ quruda neftqazçıxarma sənayesinin yenidən təşkilində investisiyaların rolu, o cümlədən, xarici investorların cəlb edilməsi, daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi yolları, yanacaq kompleksinin tərkib hissəsi kimi perspektivdə inkişaf meylləri açıqlanmışdır;

■ quruda neftqazçıxarma sənayesini idarə etmə strukturu təhlil edilmiş, onun təkmilləşməsi istiqamətləri təklif olunmuşdur;

■ neftqazıxarma sənayesində istehsal xərclərinin səviyyəsi strukturu, təhlil edilmişdir;

■ QNQCİB-nin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində maya dəyərinin aşağı salınması yolları göstərilmişdir;

■ quruda neft biznesinin, milli sahibkarlığın inkişafı, bu sahədə özəlləşdirmənin aparılması xüsusiyyətləri araşdırılmış, milli dövlət mənafeələrinə uyğun gələn istiqamətlər müəyyən edilmişdir;

■ Akademik A.Mirzəcanzadənin apardığı kompleks tədqiqatlara, hesabatlara arxalanaraq neftqazıxarma müəssisələrinin iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmaq imkanları öyrənilmişdir.

Aparılan təhlil bir daha göstərmişdir ki, quruda neftqazıxarma istehsalının sabitləşməsi və gələcəkdə indiki səviyyəyə nisbətən artırılması imkanlarından səmərəli istifadə olunmur.

Tədqiqat prosesində hasilatın təmin edilməsini iqtisadi, maliyyə amilləri geniş təhlil edilmiş və aydın olmuşdur ki, debitor, kreditor borcları «ödəməmələr» problemi, neftqazıxarma müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xeyli pisləşdirmişdir. Yaranmış problemin həlli quruda neft sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, hasilatın müasir dünya standartlarına uyğun üsullarla aparılmasını tələb edir.

Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlət kimi sərbəst iqtisadi siyasət yeridir ki, onun da tərkib hissələrindən biri neftin qiymətinin müəyyən edilməsidir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, quruda neftqazıxarma sənayesində köklü dəyişikliklərin əldə edilməsi, iqtisadi göstəricilərinin yaxşımasına, xam neftin maya dəyərinin aşağı salınmasına yönəldilməlidir. Bu məqsədlə işdə xüsusi olaraq dünyada aparılan neft siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan xam neftin qiyməti məsələsi, tədqiq, təhlil edilmiş və belə nəticə əldə olunmuşdur ki, quruda hasil edilən xam neftin qiymətinin

bundan sonra artırılması mürəkkəb məsələdir, çünki bu cür istiqamət bir müddətdən sonra bazar münasibətlərinin tələbləri ilə ziddiyət təşkil edəcəkdir. Quruda neftqazçıxarma sənayesinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi, səmərəlilik göstəricilərinin, birinci növbədə, istehsal xərclərinin aşağı salınması kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ ilə sıx əlaqədardır. Təhlil göstərir ki, QNQCİB-də maddi texniki təchizat sistemindəki çatışmamazlıqlar ən kəskin problemlərdən biri olaraq qalır. Hesablamalara görə təkcə maddi texniki təchizat sisteminin lazımı səviyyədə olmaması üzündən 100 min tonlarla hasilat əldə edilmir. Bu məqsədlə sahədə maddi texniki təchizatın köklü sürətdə yaxşılaşdırılması ehtiyacını nəzərə alaraq təklif olunur ki, QNQCİB-də kontrakt sisteminin tətbiqi məqsədəuyğun sayılsın.

İslahatların, səmərəliliyi təkcə əsas istehsalla deyil, ona xidmət edən sahələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Bu cəhət isə neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların taleyini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların taleyini respublika üzrə aparılacaq iqtisadi islahatların strategiyası və taktikasından asılı edir. Xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı tədbirlər neftqazçıxarma sənayesinə də müsbət təsir göstərmişdir. 1996-1997-ci illərdə neftin satışından gəlirin daha çox hissəsi sahənin ehtiyaclarına sərf edilmişdir. Bununla belə, neftqazçıxarma müəssisələrinin neftin satışında bilavasitə sərbəstliyinin artması, valyuta ehtiyatlarının sahənin ehtiyacları üçün istifadə olunması, müəssisənin marağını təmin edilməsinə kömək edə bilər. QNQCİB-də iqtisadi islahatların səmərəliliyi sahənin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması, bu istiqamətdə ayrı-ayrı neftqazçıxarma müəssisələri üzrə daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsini, yaranmış problemlərin həllinə hökumət qayğısının tələb edir.

QNQCİB-də iqtisadi islahatların strategiyasında mühüm istiqamətlərdən biri məşğulluq problemi ki, bu problem

yaxın illərdə quruda neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların ən çətin, ən mürəkkəb, sosial əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərindən biri olacaqdır. Bu işin taktiki cəhətdən düzgün olaraq işlənməsi, həyata küçürülməsi təkcə neftqazçıxarma müəssisələrindən asılı olmayacaqdır. Bununla belə biz hesab edirik ki, quruda neftqazçıxarma istehsalında iqtisadi islahatlara bağlı məşğulluq problemi həll edilərkən burada mövcud olan istehsal və sosial infrastrukturunun, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarından istifadə edilməlidir.

Yeni iqtisadi münasibətlərə uyğun idarəetmə strukturlarının yaradılması respublika iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün ən mühüm şərtlərdən biridir və indiki şəraitdə onun elmi həllinə böyük ehtiyac vardır. Təcrübə göstərir ki, idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək pərdəsi altında özünü doğrultmayan eksperimentlərin həyata keçirilməsi prosesləri dövlətə çox baha başa gələ bilər. Ona görə də, bu sahənin idarəetmə mexanizminin çoxlu kompleks amilləri nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir. İdarəetmə strukturunun səmərəliliyi sahənin inkişafı üçün yaradılan imkanların reallaşması ilə ölçülür. Bununla belə sahənin idarə olunması sadə olmalı, minimal xərclərlə yüksək mənfəət əldə edilməsi imkanları müəyyən edilməlidir.

Tədqiqat nəticəsində QNQCİB-də neft və qaz hasilatının istehsal xərclərinə təsir edən aşağıdakı amillər aşkarlanmışdır.

- QNQCİB-in hazırkı strukturunun hasilata mütənasib olmaması;
- SSRİ dövləti dağılıdıqdan sonra bir çox ümumi ittifaq neft sənayesi təşkilatlarının Azərbaycan Respublikasının ərazisində və onların qismən istehsalat profili nəzərə alınmaqla QNQCİB-nin strukturuna daxil edilməsi;
- bir çox struktur təşkilatlarının və müəssisələrinin səmərəsiz fəaliyyəti; (*ticarət, tikinti, nəqliyyat*);

- idarəetmə sistemində inzibati amirlik üsulunun davam etməsi, islahatlar prosesinin geniş miqyaslı aparılmaması;
- istifadəsiz əsas istehsal fondlarının bolluğu və bu səbəbdən amortizasiya ayırmalarının yüksək məbləğdə olması;
- elektrik enerjisi, yanacaqın müvafiq norma və normativlərindən artıq miqdarda israfçılıqla istifadə olunması, qiymət prosesinin ciddi tənzimlənməməsi; (*İstehsal xərclərinin əsas hissəsini əhatə edən bir sıra avadanlıqlar, xüsusilə nasos, kompressor borularının və digər ehtiyat hissələrinin baha qiymətlərlə alınması*);
- vergi sistemində çatışmazlıqlar (*neft sənayesi vergi növlərinin həcminə və müxtəlifliyinə görə respublikada ən öncül kompleksdir*).
- quyuların təmir işinin keyfiyyətsiz aparılması ilə əlaqədar səmərəsiz xərclərin miqyaslı olması;
- əksər avadanlığın texnikanın qurğularının istismar müddətinin başa çatması ilə əlaqədar istismar xərclərinin yüksək səviyyəsi;
- bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən peşəkar təşkilatçı, iqtisadçı kadrların azlığı, islahat təşəbbüskarlığının zəif olması.

Tədqiqat işində QNQCİÇ-nin idarəetmə strukturuna daxil olan əsas bölmələrin fəaliyyəti təhlil edilmiş, onların strukturunun sadələşdirmək, təkmilləşdirmək, müəyyən qismini isə ləğv etməklə bağlı konkret təkliflər əsaslandırılmışdır. Bu istiqamətdə təklif edilən variantlara münasibətini bildirən, müəllif bir daha qeyd etməyi zəruri hesab edir ki, bütün hallarda neftqazçıxarma sənayesinin, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində, onun dünya inteqrasiyasına qoşulmasında həlledici rolü nəzərə alınmalıdır. Bununla belə

hazırkı vəziyyətdə bütün neft və qaz sənayesi kompleksində rəhbərliyin bir idarəetmə strukturu tərəfindən həyata keçirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Yeni idarəetmə strukturunda Yanacaq-Energetika Nazirliyinin yaradılması vəziyyətində QNQCİB-in ayrıca Səhmdar Cəmiyyətə çevrilməsi ideyası da nəzərdən keçirilib reallaşa bilər. İqtisadiyyatın o cümlədən yanacaq-energetika kompleksinin sürətli inkişafı əsas subyekt kimi müəssisələrin müstəqilliyinin artması, onlara yuxarıdan verilən tapşırıqların azalması, dövlət ilə müəssisələr arasında münasibətlərin yeni əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurulmasından asılı olacaqdır. Bu gün iqtisadiyyatın liberallaşdırılması neft-qazçıxarma müəssisələrinin kollektivlərə verilməsi və ya səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi fikrini reallaşdırmaq üçün mümkün qədər münasib şərait yaranmışdır.

İslahatların müvəffəqiyyətli təşkili üçün təcridən idarəetmənin yeni dünyəvi sistemə keçidi təmin edilməlidir.

Quruda hasilatın sabitləşdirilməsi və artımının təmin edilməsi xarici investisiyaların cəlb edilməsindən də xeyli asılıdır. İlk növbədə quru sahələrində ölü yataqların dirildilməsi layihələrinin gerçəkləşdirmək üçün birgə müəssisələrinin yaradılması, yeni yataqların işlənilməsində «prodakşin şərrinq» tipli müqavilələrin bağlanmasına diqqət artırılmalıdır. Bununla yanaşı müvafiq işlərin görülməsi üçün daxili maliyyə mənbələrindən də istifadə edilməsi yaddan çıxarılmamalıdır.

Dünya iqtisadi sistemində neft sənayesi müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif mülkiyyət formalarında mövcud olmuşdur. Bu gün Azərbaycanın neft sənayesinin heç də tamamı ilə özəl geosiyasi, geoiqtisadi və mental xüsusiyyətlərinə görə digər regionlardan fərqlənir. Burada hər hansı bir dövlətin və ya uğurlu şirkətin modelini olduğu kimi tətbiq etmək düzgün olmaz. Bununla yanaşı Azərbaycanda neft sənayesində sahibkarlıq və biznes inkişaf etdirmək üçün Dövlət öz

sahibkarlarına geniş imkanlar açmalıdır. Respublika Antiinhisar və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi müəyyən təşəbbüslərdə bulunmalıdır. Bu məqsədlə ölü yataqların, fəaliyyətsiz, aşağı debiti quyuların sahibkar əllərə verilməsi prosesi başlanmalı, Azərbaycan vətəndaşlarının, onun sahibkarlarının mənafeləri nəzərə alınmalıdır. Bütün bunların məntiqi ardıcılıqla, sistemli həyata keçirilməsi Azərbaycanın neft sənayesində iqtisadi islahatların dərinləşməsinə və bu taleyüklü vəzifənin yüksək səmərə ilə nəticələnməsinə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu. Bakı. 1991-1998.
2. Azərbaycan SSR ensiklopediyası. VII-cild. Bakı. 1983.
3. Azərbaycan tarixi 3-cü cild-Bakı. Elm. 1973.
4. Azərbaycan SSR Atlası. Bakı-Moskva. 1963.
5. Azərbaycan XXI-əsrin astanasında. I və II cild. Bakı 1998.
6. «Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет 1920-1930». Баку. 1933.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I və II cild. Bakı. 1997.
8. Əliyev H.Ə. Qayıdış. Bakı. 1997.
9. Абалкин Л.И. На перепутье Российской Академии Наук. М.: Институт Экономики 1993.
10. Агаева А.А. Экономическая эффективность геолого-разведочных работ на нефть и газ в 11.Азербайджане. Баку. Элм. 1972.
11. Атакишиев М.А. Экономическая эффективность рационального использования производственных мощностей в бурении. М.: «Нефть и газ». 1997.
12. Atakişiyev M.A. Qazımada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri. Bakı. 1998.
13. Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. Баку. 1974.
14. Бройде И.М. Финансы нефтяной и газовой промышленности. М.: Недра. 1990.
15. Губкин И.М. Учение о нефти. М: ОНТИ. 1937.
16. Гулиев И.П. Нефть Азербайджана. Баку. 1980.
17. Гужновский Л.П. Казаков С.Е. Планирование добыча нефти и подготовки запасов. М.: Недра. 1984.
18. Заверкин Н.М. Фонды экономического стимулирования. М.: 1976.
19. Əliyev Ə.M. Azərbaycan neft sənayesinin Bibliografiyası. Bakı. Elm. 1977.

- 20.Əliyev H.B. Azərbaycan SSR-in iqtisadi coğrafiyası. Bakı. Elm. 1967.
- 21.İqtisadi islahatlar şəraitində Azərbaycan Energetikası: Respublika Elmi-texniki konfransının tezisləri. Bakı. AZETEİ. 1995.
- 22.İqtisadi suverenlik və bazar. Gənc alimlərin respublika konfransının tezisləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad İnstitutu. Bakı.1991.
- 23.Кемпбелл Р. Маконнел, Стенли Л. Брю Экономикас. М.: 1993.
- 24.Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет. М.: Инфра. 1997.
- 25.Кудинов Э.С. Экономические проблемы развития топливо-энергетического комплекса Российской Федерации. М.: Недра.1996.
- 26.Курбанов Р.А., Шахбазов Э.К. О путях стабилизации нефтегазодобычи на морских месторождениях за 1994-1995 годы и прогноз добычи нефти и газа на 1997 год. Баку, 1997.
- 27.Курбанов Р.А., Шахбазов Э.К. Организация ремонта и технического обслуживания нефтегазопромысловой техники нефтяного комплекса Азербайджанской Республики. Баку. 1996.
- 28.Курбанов Р.А., Алиев А.А. Шахбазов Э.К. О стратегии управления нефтегазодобывающей промышленности ГНАРК. Баку. 1996.
- 29.Майкл Альберт, Франклин Хедойли. Основы менеджмента. М.: Дело. 1995.
- 30.Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Диакоптика процессов нефтеотдачи пластов. Баку. 1995.
- 31.Мирзаджанзаде А.Х., Шахвердиев А. Динамические процессы нефтегазодобычи. М.: Наука. 1997.
- 32.Мирзаджанзаде А.Х., Юсифзаде Х.Б. и др. Современное состояние, прогнозная оценка уровней добычи 1995-1997 г. Баку. 1995.

33. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев Н.А., Юсифзаде Х.Б., Салаватов Т.Ш., Шейдаев А.Ч. Фрагменты разработки морских нефтегазовых месторождений. Баку. Элм. 1997.
34. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной лонцепции Азербайджана. Баку. 1994.
35. Mirzəcanzadə A.X. Neft və qaz yataqlarının işlənməsi və istismarının nəzəri əsasları. Bakı. 1960.
36. Mir Yaqub Beynəxalq siyasətdə Petrol Bakı. 1994.
37. Mədətov Q. Azərbaycan Böyük Vətən Müharibəsi illərində. Bakı. 1976.
38. «Нефтяная промышленность Азербайджана за 50 лет Советской власти». Баку. АЗНТОНГП. 1970.
39. «Нефтяная промышленность СССР - 1960-1970 гг.» М.: ВНИИОЭНГ. 1971.
40. «Нефтяная промышленность СССР-1975 г.» М.: ВНИИОЭНГ, 1976.
41. Оруджев С.А. Газовая промышленность по пути прогресса. Баку. 1996.
42. Пиндаук Р., Рубинферт Д. Микроэкономика. М.: Экономика. 1992.
43. «Промышленность Азербайджанской ССР» Баку. 1970.
44. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan cumhuriyyəti Bakı. 1990.
45. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan SSR-də əmək məhsuldarlığı və əhalinin məşqulliyətinin sahə quruluşu-Bakı, 1973.
46. Самедзаде З.А. Структура и эффективность общественного производства. Баку. Элм. 1980.
47. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər, XXI əsrin Birinci on illərində iqtisadi inkişaf konsepsiyası haqqında düşüncələr. Bakı. 1997.
48. Сафаров Г. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения. Баку. Элм. 1997.
49. Сыромятников Е.С., Победоносцева Н.Н., Зубарева В.Д., Шпаков В.А. Организация, планирование и

- управление нефтегазодобывающим предприятиями. М.: Недра. 1987.
50. Соколов В.А. Нефть. М.: 1970.
51. «Совершенствование механизма хозяйствования на предприятиях нефтегазового профиля в условиях коренной перестройки управления экономикой». (*Сборник научных трудов Академии Нефти и Газа им. И.М. Губкина*) М.: 1993.
52. «Страны мира. Справочник» М.: Политиздат. 1989.
53. Тейл Г. Экономические прогнозы и принятие решений. М.: Статистика. 1991.
54. Topçübaşev. Ə.M. Azərbaycan təşəkkülü. Bakı. 1994.
55. Xıdırov N. Azərbaycan SSR yanacaq sənayesində əmək məhsuldarlığı və onun yüksəldilməsinin bəzi məsələləri adlı namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı. Elm. 1974.
56. Nacızadə E.M. Azərbaycanda quruda neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf mərhələləri. Bakı. AZETETİİ. 1995.
57. Nacızadə E.M. Neftqazçıxarma sənayesində xarici investisiyaların cəlb edilməsi və milli sahibkarlığın inkişafı problemləri. Bakı. AZETETİİ. 1996.
58. Юзбашева Г.З. Структурная перестройка экономики Азербайджана на современном этапе. Баку. 1997.
59. «Экономика нефтяной и газовой промышленности». М.: 1983.
60. «Экономическая реформа: её осуществление и проблемы». М.: 1969.
61. «Azərbaycan» qəzeti 29.04.1993. «Akademik A.X.Mirzəcanzadə ilə müsahibə».
62. «Azərbaycan» qəzeti 29.09.1993 «Dünya şöhrətli alim və yaxud nəhəng tədqiqatlar müəllifi»₂
63. «Azərbaycan» qəzeti 18.04.1998. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Ə.Əliyevin milli Məclisə müraciəti.

- 64.«Azərbaycan» qəzeti 03.06.1998. Xəzərneftqaz-97 beynəlxalq sərgisi.
- 65.Azərbaycan Neft təsərrüfatı №3-4,9 1996. X.B.Yusifzadə «Dənizdəki neft və qaz yataqlarının problemləri və işləməsi perspektivləri».
- 66.Azərbaycan Neft təsərrüfatı 1996. №9. R.İ.Rüstəmov «Neft müqavilələri ilə əlaqədar Dövlət Neft Şirkətinin yenidən təşkili və inkişaf konsepsiyası».
- 67.Azərbaycan Neft təsərrüfatı 1996. №10-11. Сафаров Г. и др. Алгоритм расчета капитальных вложений при проектировании разработки нефтяных месторождений.
- 68.«Ауна» qəzeti 08.06.96. ARDNŞ-nin vitse-prezidenti X.Yusifzadə ilə müsahibə.
- 69.«Ауна» qəzeti 14.12.96. ARDNŞ-nin vitse-prezidenti İ.H.Əliyevlə müsahibə.
- 70.Шмелев Н. Неплатежи проблема номер один Российской экономики. «Вопросы экономики». М.: 1997. №4.
- 71.Астахов А. Проблема реструктизации угольной промышленности Российско Федерации. —«Вопросы экономики». М.: 1997, № 6.
- 72.İqtisadi nəzəriyyə və praktika. E.M.Hacızadə «Quruda neftqazçıxarma sənayesində qiymət problemi». Bakı. 1997. № 3,4.
- 73.«Нефтяное хозяйство». 1977. №10. Байбаков Н.К. Нефтяная и газовая промышленности за 60 лет Советской Власти.
- 74.«Maliyyə və uçot». Bakı. 1993 №2.
- 75.«Trend» 1996. № 6-7. Ə.Əmirov adına NQŞİ-nin rəisi K.Kərimov ilə müsahibə. Köhnə neft yataqlarının gələcəyi var.
- 76.Trend» 1996. №8-9. QNQÇİB-nin baş direktoru Y.T.Samalov ilə müsahibə «Quruda neft hasilatının problemləri və perspektivləri».
- 77.«Черное золото». Санкт-Петербург. 1994. № 3.

РЕЗЮМЕ

Исследовательская работа *«Проблемы эффективности и экономические реформы в нефтегазодобывающей промышленности на суше»* посвящена проблемам нефтегазодобывающей промышленности на суше в условиях перехода к рыночным отношениям, а также вопросам формирования в этой сфере экономических реформ и изучения их совершенствования.

Нашей Республикой долгие годы продолжается процесс снижения нефтегазодобычи. Сегодня, рациональное использование нефтяных запасов республики имеет важное значение в вопросах укрепления государственной независимости Азербайджана. Ослабление внимания к Азербайджану накануне развала Советского Союза, непринятие ощутимых мер для развития ее экономики, ограничение в последние годы финансовых инвестиций поколебала систему снабжения, а также ускорило процессы ослабления. Ухудшению положения в процессе развала СССР и в первые годы независимости существования Азербайджана способствовало также бесхозяйственность, равнодушие, ряд других факторов.

Процесс снижения нефтегазодобычи на суше проявился более ощутимее, чем на море и, в этой связи, с целью настоящей работы является раскрытие экономических проблем, с которыми сталкивается нефтегазодобыча на суше на этапе создания новой экономической системы, проведению экономических реформ в области нефтегазодобычи на море, определению тактики с стратегии, а также разработке рационального экономического механизма в этой области. В работе также уделено внимание вопросам, имеющим особую значимость, проанализированы этапы развития динамики нефтегазодобычи на суше в Азербайджане в XX веке. Впервые в условиях рыночной экономики независимого Азербайджана рассмотрены вопросы комплексного проведения экономических реформ, роли инвестиционной политики для воссоздания нефтяной промышленности, привлечения иностранных инвесторов, показаны пути мобилизации внутренних возможностей.

В монографии дано научное обоснование необходимости проведения новых структурных изменений в системе совершенствования управления нефтегазодобывающим комплексом на суше, а также предложен механизм реализации структуры, отвечающий требованиям отрасли. В работе рассмотрены методологические основы производственных затрат в условиях рынка, развития конкуренции, дан анализ отношений этих затрат и ценой сырой нефти: показаны пути снижения себестоимости в НГДУ на суше в будущем. В работе рассмотрены проблемы, связанные с реструктуризацией и стратегией диверсификации производства. Рассмотрены вопросы, связанные с нефтяным бизнесом, развитием национальных предпринимателей, спецификой приватизации в этой сфере, определены основные направления их соответствия национальным интересам.

Монография состоит из 5-ти глав.

Особенность исследовательской работы состоит в том, что здесь получены результаты, способствующие организации заново структуры нефтегазодобывающей промышленности на суше, расширению независимости нефтегазодобывающих управлений, повышению за счет внутренних ресурсов добычи нефти и газа в структурных подразделениях отрасли, углублению экономических реформ в нефтегазодобывающем комплексе.

Монография может быть использована в дальнейшем при проведении исследований по более широкому кругу вопросов, подготовке учебных пособий в этой области, анализу экономической истории нефтегазодобывающей промышленности Азербайджана в XX веке.

SUMMARU

«The problems of economic reforms and rational utilization on on offshore oil extracting», is the research work devoted to the urgent problems of offshore oil extraction during the market relations condition, the forming of reforms and to their improvement.

The decrease of output in oil extraction has been observed for the last years in the newly independent republic. Now, the rational utilization of oil reserves is of great importance for the strengthening of Azerbaijan independence. At the end of disintegration of the Soviet Union the care attention to Azerbaijan decreased, the necessary measures for the development of industry were not taken and the limitation of investment resulted in its supply system and in decrease of economy. The non-economic approach, indifference and other aspects also showed themselves during the disintegration process of the USSR.

The process of drop in output of oil-gas in offshore was significantly taking place. The aim of the research work is to solve the economic problems during the new economic system in the offshore oil-gas extraction which they meet, to carry out the reforms in the oil-gas extraction, to determine their strategic and tactics and to working out the rational economic mechanism in this field.

The stages of development, the dynamics of production have been analysed in the XX century. The reforms carried out in offshore oil-gas extraction in Azerbaijan republic in the market relations have been researched in the complex form for the first time. The ways for the combining the internal reserves, the involvement of foreign investors to this work, the role of investment policy in the reconstruction of oil industry have been shown. The monography deals with the improvement ways of the management of oil-gas extraction complex in offshore and basing it scientifically.

The economic mechanism for the work of the structure that is needed has been suggested. The work has also analysed the methodological bases of the production expenditures in market and competition relations.

The work also indicates the proportion between the its level with crude oil price and decrease of self-cost in the of OGEB activity. At the same time the research work analyses the restructization and divercification strategy. The oil business in Azerbaijan especially in offshore oil and gas extraction industry, national ownership development, the privatization peculiarities carried out in this field were analysed too. The ways of interests, serving to the national state policy have been determined.

The monography consists of 5 chapters. The practical significance of the research work includes the reform of the oil and gas extraction industry, the boardening of the independency of the authorities of the oil and gas extraction enterprises, the increast of guarantees at the cost of internal reserves in vlew of increase of oil and gas output in the structural subdivision, the results which support the deepening the economic in the oil and gas complex.

The materials obtained from the reserrarch work can be used in carrying out wide range scientific works, preparing the literature on econome and educational means, in studying of the problems of oil and gas extraction, in writing the history of oil and gas industry of Azerbaijan in the XX century.

Nəşrin redaktoru

Ədilə Musayeva

E.M. Hacızadə

**AZƏRBAYCANIN QURUDA NEFTQAZÇIXARMA
KOMPLEKSİNDƏ İQTİSADI
İSLAHATLAR VƏ SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMLƏRİ
Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2000**

Yığılmağa verilmiş 20.08.1998. Çapa imzalanmış 02.10.1998.
Formatı 84x108¹/₃₂. Ofset kağızı №1. Çap vərəqi 7,56. Hesab-nəşr.
vərəqi 9,0. Sifariş 113. Tirajı 300. Qməti müqavilə ilə

«Elm» Nəşriyyatı 370143, Bakı-143, Hüseyn Cavid prospekti 31.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
«Şimal-Qərb» mətbəəsi. Bakı A.Ələsgər küçəsi 17